



ACTA HISTRIAE

32, 2024, 4



UDK/UDC 94(05)

ISSN 1318-0185
e-ISSN 2591-1767



Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Koper
Società storica del Litorale - Capodistria

ACTA HISTRIAE

32, 2024, 4

KOPER 2024

ISSN 1318-0185
e-ISSN 2591-1767

UDK/UDC 94(05)

Letnik 32, leto 2024, številka 4

Odgovorni urednik/

**Direttore responsabile/
Editor in Chief:**

Darko Darovec

Uredniški odbor/

**Comitato di redazione/
Board of Editors:**

Gorazd Bajc, Furio Bianco (IT), Flavij Bonin, Paolo Broggio (IT), Stuart Carroll (UK), Àngel Casals Martínez (ES), Alessandro Casellato (IT), Dragica Čeč, Lovorka Čoralić (HR), Darko Darovec, Marco Fincardi (IT), Darko Friš, Aleksej Kalc, Borut Klabjan, Urška Lampe, Amanda Madden (USA), John Martin (USA), Robert Matijašić (HR), Aleš Maver, Darja Mihelič, Edward Muir (USA), Jeppe Büchert Netterstrøm (DK), Žiga Oman, Egon Pelikan, Luciano Pezzolo (IT), Jože Pirjevec, Claudio Povolito (IT), Marijan Premović (MNE), Colin Rose (CA), Luca Rossetto (IT), Vida Rožac Darovec, Tamara Scheer (AT), Polona Tratnik, Boštjan Udovič, Marta Verginella, Nancy M. Wingfield (USA), Salvator Žitko.

Uredniki/Redattori/

Editors:

Žiga Oman, Urška Lampe, Boštjan Udovič, Jasmina Rejec

Prevodi/Traduzioni/

Translations:

Cecilia Furioso Cenci (it.), Žiga Oman (angl.)

Lektorji/Supervisione/

Language Editors:

Žiga Oman (angl., slo.), Cecilia Furioso Cenci (it.)

Izdajatelj/Editori/

Published by:

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Koper / Società storica del Litorale - Capodistria® / Institut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja / Institute IRRIS for Research, Development and Strategies of Society, Culture and Environment / Istituto IRRIS di ricerca, sviluppo e strategie della società, cultura e ambiente®

Sedež/Sede/Address:

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, SI-6000, Koper-Capodistria, Garibaldijeva 18 / Via Garibaldi 18, e-mail: actahistriae@gmail.com; https://zdjp.si/en/p/actahistriae/

Tisk/Stampa/Print:

Založništvo PADRE d.o.o.

Naklada/Tiratura/Copies:

300 izvodov/copie/copies

Finančna podpora/

Supporto finanziario/

Financially supported by:

Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije / Slovenian Research and Innovation Agency

Slika na naslovnici/

Foto di copertina/

Picture on the cover:

Skalne poslikave v Hekimdere pri vasi Çiçekli v okrožju İlkizdere v provinci Rize v Turčiji / Pitture rupestri a Hekimdere, vicino al villaggio di Çiçekli, nel distretto di İlkizdere della provincia di Rize in Turchia / Hekimdere Rock Depictions near the village of Çiçekli in the İlkizdere district of the Rize province in Türkiye (foto/photo: Okay Pekşen, 2022).

Redakcija te številke je bila zaključena 15. decembra 2024.

Revija Acta Histriae je vključena v naslednje podatkovne baze / Gli articoli pubblicati in questa rivista sono inclusi nei seguenti indici di citazione / Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in: CLARIVATE ANALYTICS (USA): Social Sciences Citation Index (SSCI), Social Scisearch, Arts and Humanities Citation Index (A&HCI), Journal Citation Reports / Social Sciences Edition (USA); IBZ, Internationale Bibliographie der Zeitschriftenliteratur (GER); International Bibliography of the Social Sciences (IBSS) (UK); Referativnyi Zhurnal Viniti (RUS); European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS); Elsevier B. V.: SCOPUS (NL); DOAJ.

To delo je objavljeno pod licenco / Quest'opera è distribuita con Licenza / This work is licensed under a Creative Commons BY-NC 4.0.



Navodila avtorjem in vsi članki v barvni verziji so prosto dostopni na spletni strani: <https://zdjp.si>.
Le norme redazionali e tutti gli articoli nella versione a colori sono disponibili gratuitamente sul sito: <https://zdjp.si/it/>.
The submission guidelines and all articles are freely available in color via website <http://https://zdjp.si/en/>.



VSEBINA / INDICE GENERALE / CONTENTS

Okay Pekşen & Yasin Topaloğlu: A New Rock	
Art Area in Anatolia: Hekimdere Rock Depictions	459
<i>Una nuova area di arte rupestre in Anatolia: le pitture rupestri di Hekimdere</i>	
<i>Novo območje skalne umetnosti v Anatoliji: skalne upodobitve v Hekimdere</i>	
Marija Mogorović Crljenko & Danijela Doblanović Šuran:	
Households in the Rovinj Census of 1595/6	495
<i>Le famiglie secondo il censimento di Rovigno del 1595/6</i>	
<i>Gospodinjstva po rovinjskem popisu prebivalstva iz let 1595/1596</i>	
Jurij Perovšek: Kulturnobojni značaj Jutra v dvajsetih	
letih 20. stoletja – kritični premisleki	521
<i>La lotta culturale di Jutro negli anni venti del XX secolo –</i>	
<i>riflessioni critiche</i>	
<i>The Cultural-Struggle Character of Jutro in the 1920s –</i>	
<i>Critical Reflections</i>	
Gorazd Bajc, Tomaž Hvala & Darko Friš:	
Prispevek k biografiji Franca Snoja – ameriška leta, 1941–1943	559
<i>Contributo alla biografia di Franc Snoj – il periodo americano, 1941–1943</i>	
<i>Contribution to the Biography of Franc Snoj – American Years, 1941–1943</i>	
Tomaž Čelig: Prispevek k poznavanju sovjetskih vojaškopoličnih	
groženj in pomoči Zahoda Jugoslaviji v obdobju 1948–1951	607
<i>Contributo alla conoscenza delle minacce politico-militari sovietiche e</i>	
<i>dell'assistenza dell'Occidente alla Jugoslavia nel periodo 1948–1951</i>	
<i>Contribution to the Understanding of Soviet Military-Political</i>	
<i>Threats and Western Aid to Yugoslavia in the Period 1948–1951</i>	
Petra Grabovec, Špela Chomicki & Tomaž Kladnik:	
Dogajanje na območju Halož v obdobju vojne za obrambo	
suverenosti Republike Slovenije leta 1991	631
<i>Gli avvenimenti nella regione di Haloze durante la guerra per</i>	
<i>la difesa della sovranità della Repubblica di Slovenia nel 1991</i>	
<i>Events in the Haloze Region During the War for the Defence of the</i>	
<i>Sovereignty of the Republic of Slovenia in 1991</i>	

Milena Dževerdanović Pejović: Maritime Archetypes of Montenegrin Women: Heroism and Solitude	657
<i>Gli archetipi del rapporto tra la donna montenegrina e il mare: eroismo e solitudine</i>	
<i>Pomorski arhetipi crnogorskih žensk: junaštvo in samota</i>	

POROČILA

RELAZIONI

REPORTS

Veronika Kos: Symposium Report on <i>Violence, Justice and Reconciliation in the Mediterranean of the Three Religions: Peacemaking in the Christian, Muslim and Jewish Context (16th–19th Century)</i> , 14–15 November 2024, Rome	683
---	-----

Angelika Ergaver: Conference Report on <i>Facing Foreigners in Urban Early Modern Europe: Legislation, Deliberation, Practice</i> , 27–29 November 2024, Maribor	687
---	-----

A NEW ROCK ART AREA IN ANATOLIA: HEKIMDERE ROCK DEPICTIONS

Okay PEKŞEN

Ondokuz Mayıs University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History,
55139, Ondokuz Mayıs University Campus, Atakum, Samsun, Türkiye
e-mail: okay.peksen@omu.edu.tr

Yasin TOPALOĞLU

Atatürk University, Faculty of Letters, Department of History, 25240, Ataturk University Campus,
Yakutiye, Erzurum, Türkiye
e-mail: tyasin@atauni.edu.tr

ABSTRACT

With the permission and support of the Ministry of Culture and Tourism of Türkiye, we conducted surveys for the first time in Rize. These surveys identified highly important rock depictions. Until now, depictions on rock made using painting methods have not been encountered in the Black Sea region. Painted rock arts are quite rare in Anatolia. The Hekimdere petroglyphs hold great significance for Anatolian history, as they represent a first in the region. The objective of this study is to provide a detailed introduction to the Hekimdere rock depictions, showcasing their similarities to Anatolian, Caucasian and Asian petroglyphs.

Key words: Anatolia, Türkiye, Rize, Ancient History, Rock Painting, Petroglyphs

UNA NUOVA AREA DI ARTE RUPESTRE IN ANATOLIA: LE PITTURE RUPESTRI DI HEKIMDERE

SINTESI

Con il permesso e il sostegno del Ministero della Cultura e del Turismo della Turchia, abbiamo condotto per la prima volta delle indagini a Rize. Questi sopralluoghi hanno permesso di individuare dei dipinti su roccia di grande importanza. Finora, nella regione del Mar Nero non erano mai state rilevate raffigurazioni su roccia realizzate con metodi pittorici. Inoltre i dipinti su roccia sono piuttosto rari in Anatolia. I petroglifi di Hekimdere hanno un grande significato per la storia dell'Anatolia, poiché rappresentano una novità assoluta nella regione. L'obiettivo di questo studio è fornire un'introduzione dettagliata ai dipinti su roccia di Hekimdere, mostrando le loro somiglianze con i petroglifi e dipinti su roccia Anatolici, Caucasici e Asiatici.

Parole chiave: Anatolia, Turchia, Rize, storia antica, dipinti su roccia, petroglifi

INTRODUCTION

Petroglyphs (rock art), as silent witnesses of history, serve as “coded memories” and enduring efforts of societies to achieve immortality. They represent humanity’s endeavor to pass down its life, culture, beliefs, and relationship with the world and the divine from one generation to the next (McDonald & Clayton, 2016, 2 ff.). Petroglyphs, created through various methods, have been observed in numerous regions worldwide since prehistoric times. They can be considered visual representations of humanity’s attempts to classify individuals as good or bad, friend or foe, or protector, interpreting nature subjectively. In this regard, it is evident that every society forms a unique national culture by amalgamating archetypes derived from natural elements. Petroglyphs are the finest and oldest manifestations of expressing this national culture through distinctive depictions. They represent thousands of years of “unwritten means of communication”.

Although we regard petroglyphs as “unwritten means of communication”, identifying and dating them, even with modern techniques, remains highly challenging.

Some Anatolian rock art (petroglyphs) containing deciphered “Runic” inscriptions of Central Asian type have been associated with Central Asia. In Türkiye, examples such as Esatlı (Ordu-Mesudiye), Geyiklitepe (Kars-Kağızman), Dilli (Erzincan-Kemaliye), Gündül (Ankara), Bakırtepe (Artvin-Yusufeli) have Central Asian type “runic” inscriptions as well as depictions. These deciphered Central Asian “runic” inscriptions are of great importance for the dating and interpretation of rock art (Aytekin, 1999; Saltaoğlu, 2020).

However, dating unwritten examples created in vastly different periods and using diverse methods presents significant complexity and difficulty. The presence of layered depictions in the same area across different periods further complicates matters. Given the limitations of modern dating methods, dating suggestions often rely on comparisons with related settlements or similar archaeological finds. In this regard, the “Hekimdere”, the focus of this article, have been assessed through a comparison method alongside the dating of nearby settlements, as applying modern dating techniques is infeasible. The depictions of horses, horsemen, and the tree of life at Hekimdere exhibit striking similarities with Asian-Anatolian rock depictions (petroglyphs) in both subject matter and form. Furthermore, these depictions are among the benevolent and protective archetypes prevalent in Central Asian communities. Given their commonality in Asian-Anatolian rock depictions and their placement along known migration routes, it is plausible that they are linked to Central Asian societies. Across the geographic expanse of these migration routes, spanning from Mongolia to Anatolia, Azerbaijan, Iran, and even Eastern Europe, numerous areas have been identified and continue to be discovered (Baxşeliyev, 2003; Cəfərzadə, 1999; Faracova, 2009; Ganbold, 2022; Harut’yunyan, 2022; Maksudov, 2019, 141–149; Martinov, 2013; Ranov, 2001, 122–151; Rogozhinskiy, 2011; Seyidov, 2017; Tashbayeva, 2001; Tokhatyan, 2015, 184–204). As the migration from Asia to Anatolia and Europe occurred over different periods and involved various tribes, it is reasonable to assume that rock paintings also varied in terms of technique and age (Fig. 1–2).

The Hekimdere, the focus of this article, contribute a new addition to the Anatolian rock depictions already identified in provinces such as Ankara, Artvin, Ardahan, Erzincan, Erzurum, Hakkari, Izmir, Kars, Ordu, and Van. They stand out as unique due to their location and construction methods. Situated within the borders of Rize province, İkizdere district, on the Anzer Plateau in modern Türkiye, these rock arts lie south of the Black Sea and northeast of Anatolia, spanning between 40°20'–41°20' north parallels. The Rize Mountains, running parallel to the Black Sea and merging with the Caucasus Mountains in the east, create a closed basin in the region. Originating from the North Anatolian Mountains, whose highest peaks reach 4,000 meters, numerous rivers carve deep valleys. Consequently, settlements have historically been established on valley floors, sloping plains, or plateaus more conducive to agriculture (Baltacı, 2010, 25). The Hekimdere, in particular, are situated in one of the significant valleys extending towards the passes connecting the Black Sea to the eastern and interior regions of Anatolia. The region's climate, characterized by cool summers, mild winters, and rainy seasons, fosters dense and lush natural vegetation (Atalay, 2011; DOKAP, 2016, 2–4; Güner et al., 1987, 269).

To propose dating suggestions for the Hekimdere depictions, it is pertinent to consider the broader history of Northeastern Anatolia. The pre-written history of societies in eastern Anatolia is extensive and significant. Anatolia has been inhabited since the Paleolithic Age. The first known settlements in the Eastern Black Sea region include Koskarli Cave (also known as Kalanima Dere Cave), which is associated with the Pre-Neolithic period and located in Trabzon (Düzköy, 2019). Koskarli Cave is reported to contain the first Pre-Neolithic lithic artifacts found in the Eastern Black Sea region. Although it is currently the only such site discovered and further confirmation is needed, Koskarli Cave holds significant importance for understanding the Black Sea's prehistoric chronology. Aside from Koskarli Cave, the generally accepted view is that the first systematic settlements in the region belong to the Chalcolithic Age (Caliskan Akgul & Dinçer, 2021; Harmankaya & Tanındı, 1996; Kökten, 1947, 223–235). During this period, the interaction between hunting and animal husbandry societies from the Caucasus and Anatolia led to the emergence of similar lifestyles in northeastern Anatolia (Çiğdem & Topaloğlu, 2018, 413 ff.; Erkmen & Altunkaynak, 2019, 171–188; Frangipane, 2017, 33; Işıklı, 2011, 230–233; Sagona & Sagona, 2000, 55 ff.). Towards the end of the fourth millennium BC, a new culture emerged in eastern Anatolia through migration movements. This culture, known as “Karaz”, “Kura-Aras”, “Trialeti”, or “Early Trans-Caucasian Culture”, significantly altered the prevailing societal structures, leading to advancements and diversification in agriculture and agricultural tools. During this period of complex socio-economic development, eastern and northern Anatolia engaged in commercial and cultural exchanges (Amiran, 1952; 89 ff.; Frangipane, 2001, 2; Frangipane et al., 2001, 105 ff.; 2009, 16–22; Palmieri et al., 1999, 147).

Despite the Northern Anatolian Mountains acting as a barrier, the Eastern Black Sea region was influenced by this culture during the Late Chalcolithic and Early Bronze Ages.

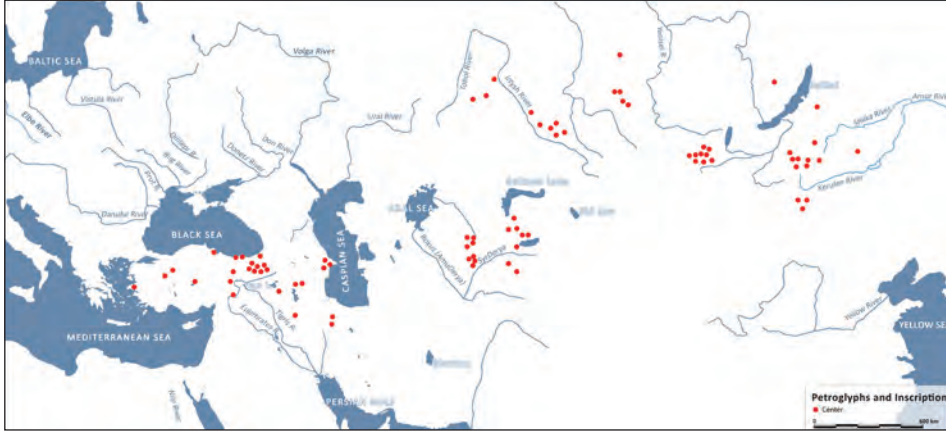


Fig. 1: Petroglyph and inscription areas (Asia-Anatolia).

Towards the end of the Early Bronze Age, migrations occurred from eastern Anatolia to both the north and south due to resource scarcity (Albright, 1926, 27–31; Buccellati, 1974, 5; 1979, 413 ff.; Burney, 1958, 165, 173; Burney & Lang, 1971, 43–44; Dyson, 1973, 686 ff.; Kosay & Turfan, 1959, 359; Kosay & Vary, 1964, 25 ff.; Kuftin, 1943, 92–123; Sagona, 1999, 153; 2000, 329 ff.; Sukenik, 1947, 9 ff.; Yaylalı, 2007, 165 ff.). As for Rize, it can be considered to have undergone its first political formation with the Hurrians (Alpman, 1981, 284–312; Şahin, 2015, 289 ff.; Ünal, 1997, 11–29). In the eight to seventh century BC, the Rize region, like the entire Black Sea region, witnessed invasion and plundering expeditions by tribes of steppe origin (Scythians-Cimmerians) moving from the north into Anatolia. The struggle between the Scythians and Cimmerians was also evident along rivers such as the Araxes, Chorokh, Euphrates and Kura (Bilgin, 2010, 20–21; Durmuş, 2002, 15–25; 2019, 11–35; Emir, 2011, 84–96; Kırzioğlu, 1976, 368; 1992, 213; Pullu, 2009, 55–66; Tarhan, 1983, 113; 2002, 597 ff.; Tellioglu, 2007a, 19; 2007b, 655). Subsequently, the colonization movements in the Black Sea region also had an impact on Rize. From the Middle Iron Age onward, the presence of Colchis extended from Iberia to the central Black Sea, encompassing the Caucasus Mountains and the eastern regions of Anatolia (Herodotus, 1973, 1.104, 78; Procopius, 1928, VIII, VI, 12–15; Strabo, 2009, XI, 3–17; Xenophon, 1974, IV, 8–22; Arslan, 2000, 26–40; Barnett, 1982, 349; Çilingiroğlu, 1994, 83; Edwards, 1988, 119 ff.). The state is referred to as “Qulha” in Urartian sources, although there are different opinions, there are opinions that it is the same as “Colchis” or a part of it (Diakonoff. & Kashkai, 1981, 68–69; Melikišvili, 1960, 155; Payne, 2006, 210–223). During this period, Urartian presence was noted in eastern Anatolia, followed by the Medes and then the Persians. It is recognized that the Persians exerted domi-

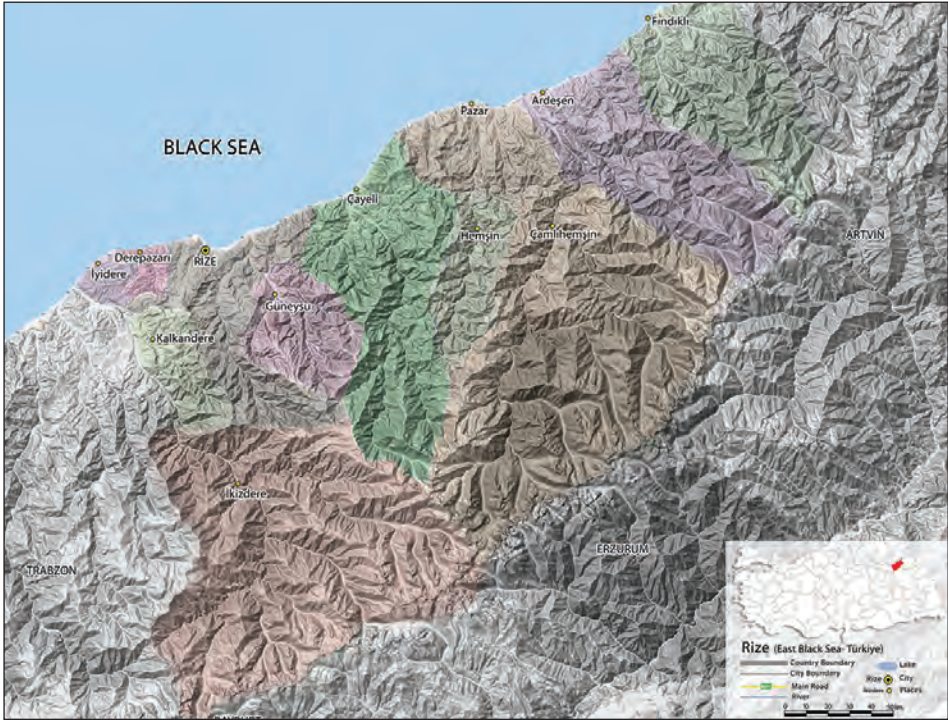


Fig. 2: Northeast Anatolia and Rize.

nance over the Eastern Black Sea region and Anatolia from the sixth century BC (Ak, 2000, 5–6; Bausani, 1971, 34–48; Bostan, 2008, 147 ff.). From 332 BC onwards, Alexander the Great, after conquering Persian territories, also became the ruler Anatolia. Subsequently, the Eastern Black Sea region remained under the control of the Hellenistic Pontic Kingdom. During the reign of Pontus King Mithridates Eupator VI, the kingdom expanded its borders to include territories of other Hellenistic kingdoms. However, following Mithridates' defeat by Rome in 63 BC, the western part of the Kingdom of Pontus was initially annexed to Rome, and by 47 BC, it became a fully incorporated kingdom under Roman rule (Arslan, 2007; Duggan, 1959; Hind, 1994; Kantor, 2012; Karpuz, 1993; 1997; Özmenli & Kuruca, 2020).

ASIAN-ANATOLIAN ROCK ARTS

Petroglyphs (rock arts), have been created on rock or cave surfaces since the Paleolithic Age. The term “petroglyph” is derived from the combination of the Greek words “petra (πέτρα-stone)” and “glyph (γλύφω-carving)”, and

is based on the French word “pétroglyphe”, meaning “wall-rock painting”. Nowadays, “petroglyph” refers to any art made through engraving, carving, etching, drawing, or painting methods on rock surfaces. This term encompasses various meanings such as “depiction on rock”, “rock painting”, or “stone carving” (Alyılmaz, 2004, 157). Rock arts, which reflect the culture, beliefs, and traditions of mankind, have been created in numerous cultures and periods across the globe. These paintings, often found on sheltered cave walls, depict hunting scenes, natural events, animals, humans, and symbols. The earliest examples of wall paintings, dating back to the Paleolithic Age, are highly significant. However, Paleolithic wall paintings differ considerably from Asian-Anatolian rock paintings. The Hekimdere discussed in this article bear more resemblance to Asiatic rock arts (petroglyphs) found from South Siberia to Anatolia, and from Russia to Europe, despite differences in painting methods (coloring). It is widely accepted that Asiatic petroglyphs became prevalent during the Chalcolithic Age and spread to additional regions through migrations. It is also recognized that this tradition persisted into the Middle Ages and even more recently due to migrations. The most significant rock art (petroglyph) and inscription sites in this geographical area are in the Russian Federation (Garadok, Lena, Novosibirsk, Ulan-Ude, Mountainous Altai, Bichiktu-Boom, Jalaman-Tash, Gorno, Kalbak-Tash, Kosh-Agach Karachaky, Mendur-Sokkon, Yalbak Tash, Khakassia, Abakan, Minusinsk, Sülyek, Uluboyar, Tuva, Aktala, Aktoprak, Khemchik, Kemerovo, Kyzyl, Kyzylkaya, Krasnoyarsk, Sonkholaghzy, Yazylykaya), in Mongolia (Arhangay, Bugut, Bungur-Tash, Gobi, Harbalgas, Hoytu, Mandal, Orkhon, Shatar Chuluu), in Uzbekistan (Zaraut-Kamar Cave), in Kazakhstan (Jygdely-Say, Kaskyr-Say, Tamgaly-Say), in Kyrgyzstan (Chyghym-Tash, Cholpon-Ata, the Karakol Plateau, Kochkor, Kurubakayir, Saimaluu-Tash, Talas, Tuyuktör), and in Azerbaijan (Gobustan). These sites represent invaluable repositories of ancient cultural heritage, offering insights into the beliefs, traditions, and artistic expressions of diverse societies throughout history.¹

In many regions of Anatolia, numerous rock arts (petroglyphs) created through various methods on different surfaces have been discovered. Anatolian rock arts are particularly abundant in the eastern and southeastern regions. These depictions, whose exact dates cannot always be determined, are generally associated with the archaeological and historical contexts of their surroundings. Among the most significant Anatolian rock/wall depiction and inscription sites are Kars: Camuşlu, Kurbanaga, Yazilikaya, Geyiklitepe

1 For more information on Central Asian rock arts (petroglyphs) and “runic” inscriptions, cf. Bayçarov (1996), Çoruhlu (1998; 2005), Doğan (2000; 2002), Hermann (2011a–c; 2012), Ibekeyeva (2015), Konstantinov et al. (2016), Kutlu (2020), Myradova (2011), Ranov (2001), Rüstamov and Muradova (1999), Somuncuoğlu (2008; 2011; 2012), Tashbayeva et al. (2001), Tokhatyan (2015), Tyarski (1985).

(Çallı), Borluk, Karabonjuk, Dereici, Yaglica, Cicekli, Tunc kaya, Dolaylı, Doyumlu; Ardahan: Başköy; Erzurum: Cunni, Kaynakköy; Erzincan: the Dilli Valley, the Fire Temple; Ordu: Esatlı; Ankara: Gündül, Yandaklıdere; Şanlıurfa: Harran Şuayp; Van: Yedisalkim (Girls' Cave), Pagan, Narlı Huşş; Hakkâri: Gevaruk Plateau, Trişin; Artvin: Bakirtepe, Arili; Kütahya: Aizonai; Antalya: Beldibi; Konya: Çatalhöyük; Bingöl: Serevdi Plateau; Kahramanmaraş: Keçe Cave; Batman: Nis, Berha, Gülnar-Akyapı Deraser and Sinekçayı, Tavabaşı Caves. These sites are invaluable for understanding Anatolia's cultural and historical heritage, providing insights into the beliefs, practices, and artistic expressions of ancient societies in the region.²

HEKIMDERE DEPICTIONS

Rock arts, which have examples dating back to the Paleolithic Age around the world, are in Asia generally dated between the first millennium BC and the fourteenth to fifteenth centuries AD. Early examples often depict themes related to “hunting and the sky”, while later examples include a wider range of subjects such as animals (horses, wolves, ibexes, deer), cavalry, scenes of war and traps, chariots, tents, celestial bodies, geometric shapes, mythological figures, and symbols (Çoruhlu, 1998, 66 ff.). While a distinct artistic style cannot always be discerned in the early examples, a gradually evolving style becomes more apparent in later depictions. Nonetheless, it is known that archaic examples continued to coexist alongside more sophisticated ones during the same periods. In Anatolia, the earliest rock arts examples are found in caves, and their origins can be traced back to the Paleolithic or Neolithic Ages, similar to examples found in other parts of the world (such as Sierra de San Francisco in Mexico and the Ekain Cave in Spain). Typically, these early rock arts were created using the “paint method”. In Anatolia, examples at sites like Çatalhöyük (Haydaroğlu, 2006; Mellaart, 2003), Trişin (Özdoğan, 2019), Yedisalkim (Belli, 1975, 1–40), Camuşlu, Yazılıkaya, and Kurbanaga (Harmankaya & Tanındı, 1996; Kökten, 1970, 2–16) have been dated to the Paleolithic and Neolithic Ages based on the methods used or the subject matter depicted, although their dating remains subject to controversy today. Kökten states that the petroglyphs of Yazılıkaya and Kurbanaga were made in the Paleolithic Age. However, today the view that the petroglyphs do not

2 For more information on Anatolian petroglyphs and “runic” inscriptions, cf. Alok (1988), Belli (1975, 1–40; 1979, 19–27; 2000, 291–297; 2005, 1–17; 2007, 30–75), Beyazıt and Göktürk (2022, 1–44), Bingöl et al. (2010, 375–398), Ceylan (2007a, 163–182; 2007b, 103–117; 2008; 2015, 7–28; 2018, 1–30), Ceylan et al. (2009a, 120–148; 2009b, 133–150), Freh and Uyanık (1957, 619–625), Girginer and Durukan (2017, 1–15), Günaşdı (2016, 391 ff.), Güneri (2014, 175–182), Karpuz (1970, 1–5), Korkut et al. (2016, 37–49), Mellaart (2003a), Mert (2007, 233–54), Özbek and Yükmén (1998, 30–37), Özgül (2021, 781–818), Somuncuoğlu (2008), Soydan and Korkmaz (2013, 665–86), Tiryaki (2020, 251–268), Topaloğlu et al. (2011, 1–19), Üngör et al. (2014, 61–77), Uyanık (1968, 97–104), Uyanık (1974), Yaman (2019, 11–24).



Fig. 3: Hekimdere rock arts area.

belong to the Paleolithic Age is gaining weight.³ However, like elsewhere in the world, dating Anatolian rock arts remains one of the most significant challenges even with today's modern resources. Consequently, rock paintings are typically

3 For comments on Prehistoric wall paintings cf. Bahn and Vertut (1997), Bahn (1995), Chazine (2005), Halverson (1992), Heyd and Clegg (2005), Hodder (2004), Leroi-Gourhan (1968), Moro Abadía (2006), Peschlow-Bindokat (2006).



Fig. 4: Valley where Hekimdere rock art is located.

dated by comparison with archaeological sites (such as castles, necropolises, rock tombs, etc.) or other dated examples. Alternatively, isolated individual rock art areas, can only be dated through comparison with similar examples based on their depictions and construction methods.

The Hekimdere, the focus of this article, are situated 31 kilometers southeast of the İkizdere district in Rize province, Türkiye. They are located in the area known as “Hekimdere”, at an altitude of 2,067 meters, near the borders of Anzer Plateau and Cicekli Village (Fig. 3–4). Positioned on a large rock mass within a steep valley carved by a stream amidst a densely forested area, the site is accessed today via a road passing just west of the rock depictions area (GPS coordinates: 40.62065, 40.53993).

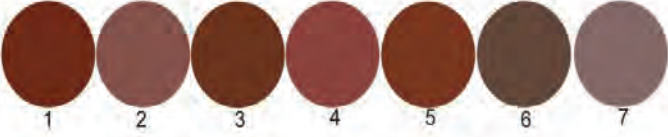
Although there is no direct ancient settlement associated with the Hekimdere the nearby Anzer Plateau has been situated along historical routes utilized for millennia. Today, a footpath along this route connects the Black Sea coastline to the interior regions of Anatolia, providing access to modern-day Bayburt Province and Erzurum-Ispir District. Along this path lies the Buzluhan (Haros) Castle (located at coordinates 40.56961, 40.51802, at an altitude of 2,410 meters), reminiscent of historical castles in eastern Anatolia, featuring

Late Bronze and Iron Age architectural traits. This castle likely served to safeguard the numerous civilian settlements on the Anzer Plateau and regulate traffic along the historical route. Archaeological evidence suggests that both the castle and the nearby civilian settlements were inhabited until the Middle Ages. Given the approximately 6 kilometers distance between the Hekimdere and Buzluhan (Haros) Castle, as well as the 3 kilometers distance between the settlements on the Anzer Plateau, it is reasonable to assess these locations collectively. Consequently, it would not be erroneous to assert that the Hekimdere are a testament to the cultural heritage of the people, particularly the Anzer community, inhabiting this area since the Late Bronze Age. Considering the region's climate, livelihood conditions, and historical context outlined in the introduction, it is plausible to surmise that the individuals who settled here and crafted the rock paintings were part of a nomadic highland culture reliant on animal husbandry, engaging in trade with nearby communities through animal products. Hekimdere therefore undoubtedly emerged as an expression of the beliefs, values and culture of the people who adopted such a way of life, reflecting elements specific to their identity.

The Hekimdere comprise 10 depictions arranged in two overlapping parts; unfortunately, most of these depictions have suffered damage over time. The lower panel measures 2.70 meters, while the upper panel stands approximately 5 meters tall. Both sections are accessible via a short climb. Despite being situated in an open area, the dense forest vegetation has offered some degree of protection. However, those depictions directly exposed to natural elements such as sunlight, rain, and snow show more pronounced signs of deterioration. Consequently, it is speculated that there may be more depictions in the region than the 10 depictions currently identifiable. Painted with a dark red pigment (ochre), the rock paintings represent the earliest known examples in the Black Sea region and are among the rare instances found in Anatolia. The color codes (Hex, RGB, CMYK, Munsell) corresponding to the red-brown hues of the Hekimdere are provided below (Fig. 5).

These color codes bear striking resemblance to the paints utilized in the adornments of recent religious edifices within Rize province (Munsell 10 R 3/4, 10 R 3/10, 5 YR 3/3). Given that these embellishments, commonly found in contemporary religious structures, are predominantly indoors and applied to wooden surfaces, it implies that the paint pigments used were likely locally sourced and historically employed by the region's inhabitants. It is presumed that hematite (iron oxide), commonly referred to as "ochre", has been used across many regions of the world, from the Asia to the interior of Europe (Baragona et al., 2022, 500). It is believed that "iron oxide", which is easily found in the Hekimdere region, served as the primary coloring agent for these depictions. The substance in question is an organic-inorganic, odorless powder characterized by red/brown particles, with hematite (commonly referred to as "bloodstone") comprising 60–90% of its iron oxide content. Notably, it demonstrates high resistance to light and temperature.

Color	Fig	Hex Code	RGB Code	CMYK Code	Munsell Code
-Red /Brown (R) -Red-Pink (RP) -Yellow-Red (YR)	Depiction 1	6f2b18	111, 43, 24	34, 85, 93, 45	10 R 3/8
	Depiction 2	84524b	132, 82, 75	38, 68, 64, 26	7.5 R 4/4
	Depiction 3	6b341f	107, 52, 31	36, 78, 89, 45	2.5 YR 3/6
	Depiction 4	8b443e	139, 68, 62	32, 78, 71, 27	7.5 R 4/8
	Depiction 5	783721	120, 55, 33	33, 80, 92, 39	2.5 YR 3/6
	Depiction 6	63473b	99, 71, 59	47, 64, 69, 40	5 YR 3/2
	Depiction 7	846867	132, 104, 103	45, 57, 51, 16	10 RP 5/4



1 2 3 4 5 6 7

(Although the depictions are similar in color within themselves, color changes can be seen)

Fig. 5: Color codes of paints used in Hekimdere depictions.

This substance has been widely recognized for its prevalent usage in rock paintings executed through the painting method. Presently, the painting culture of the region is undergoing comprehensive examination through a multidisciplinary study conducted in collaboration with experts in History and Materials Engineering as part of the TÜBİTAK-Scientific and Technological Research Project. Within the scope of this project, efforts are underway to precisely identify the type, content, and regional source of the material utilized in these depictions.

We believe that depictions created through the painting method should be categorized into two distinct groups: “rock paintings” and “wall paintings”. This distinction arises from the fact that wall paintings were typically executed within enclosed environments such as caves or architectural structures and have been dated to prehistoric periods through scientific excavations. On the other hand, paint-decorated rock depictions are generally exposed and situated on natural bedrock, often depicting shorter and more recent scenes. In this regard, it is noteworthy that even paintings found in renowned sites such as Çatalhöyük, Yedisalkım, Nis, Berha, Beldibi, Arslantepe, and Ani—representing some of Anatolia’s leading wall painting areas—have suffered significant destruction over time. Therefore, the preservation of the Hekimdere depictions located in an open area, is indeed a stroke of luck. However, these depictions are increasingly susceptible to degradation with each passing day. It is imperative to promptly introduce the Hekimdere to the scientific community and seek support for the development of conservation methods. Despite the limited information available within the scope of this article, we have endeavored to provide an evaluation and introduction in light of regional examples.

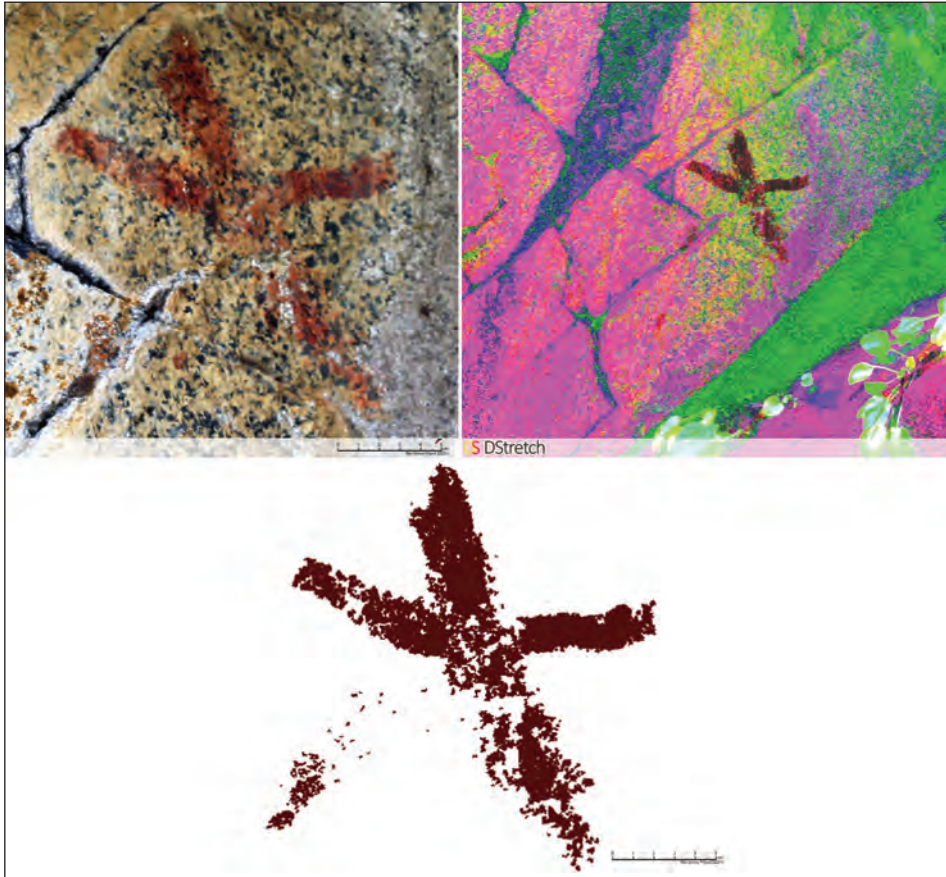


Fig. 6: Hekimdere depiction 1 (Original Photo, DStretch Filter, Drawing).

UPPER PANEL

The spacing and arrangement of the four depictions on the upper panel suggest that they do not constitute a unified composition and are instead independent of each other.

Depiction 1: The uppermost depiction bears a resemblance to a sun or star. Measuring 21x16 centimeters, the depiction takes the form of five arms, with the lower left arm significantly damaged. Similar depictions found on flags associated with Saka (Scythian), Uyghur, Seljuk, and Ottoman artifacts likely denote a connection to the concept of “God” within a society residing close to the sky, akin to Asian cultural influences (Mert, 2007, 247–248). The Munsell color of the depiction, characterized by a dark red hue, is 10 R 3/8 (Fig. 6).



Fig. 7: Hekimdere depiction 2 (Original Photo, DStretch Filter, Drawing).

Depiction 2: Another depiction on the upper panel portrays a horse painting accompanied by its rider. The horseman, measuring 12x11 centimeters, is depicted in a walking stance, with the front left foot slightly raised compared to the others. Notably, the rider's hands and feet are not depicted, and there is no visible harness or weaponry. Consequently, given the location of this depiction along a historical road route, the possibility that it represents a civilian journey should be considered. Although the 3 centimeters tail appears exaggerated, both the horse and the rider are depicted with well-proportioned depictions. The Munsell color of this depiction is 7.5 R 4/4 (Fig. 7).

Depiction 3: Another depiction on the panel closely resembles the previous one, measuring 15x11 centimeters, albeit with significant damage. The horse is depicted in a walking pose, with both the front left foot and the rear right foot partially raised.

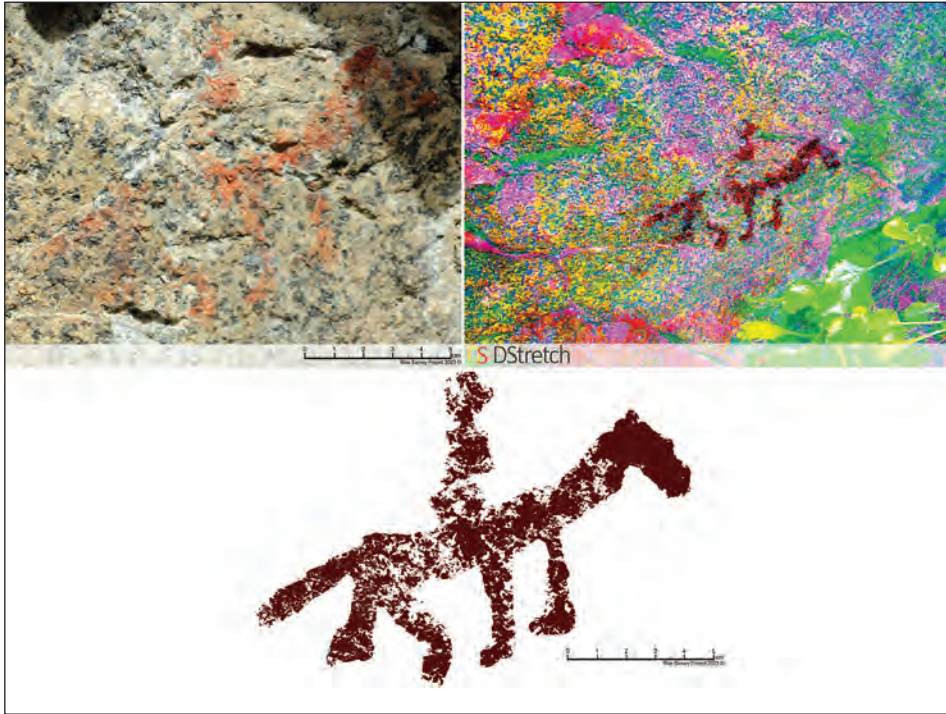


Fig. 8: Hekimdere depiction 3 (Original Photo, DStretch Filter, Drawing).

Although the 4 centimeter tail and 5 centimeter neck of the horse seem exaggerated, both the horse and the rider are proportionate to each other. Similar to the previous depiction, the hands and feet of the rider, as well as any harness, are not visible, and there are no visible war tools held by the horseman. Consequently, it is plausible to interpret this depiction, located along a historical road route, as representing a civilian journey. The depiction's dominant color is a pale orange (yellow-red), with the Munsell color recorded as 2.5 YR 3/6 (Fig. 8).

Depiction 4: Since the last depiction on the upper panel has been eroded due to natural conditions, its identity is unclear. However, when compared to the other depictions, it would not be wrong to suggest that this could also be a cavalry depiction. The depiction can be seen more clearly as a result of filtering with the DStretch application. The Munsell color of the depiction is recorded as 7.5 R 4/8 (Fig. 9).

The depictions on the upper panel do not exhibit a cohesive design. The rock's structure, with its indentations and protrusions, along with the slope, suggests that the depictions are intended to be independent figures. Due to the angle of the photography and the rock's irregular structure, it is not possible to capture the entire panel within a single photo frame.

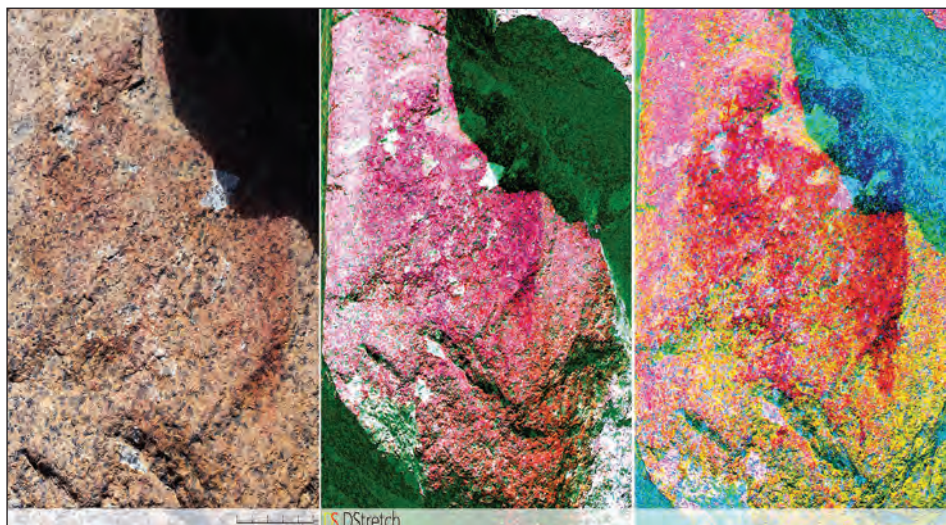


Fig. 9: Hekimdere depiction 4 (Original Photo, DStretch Filters).

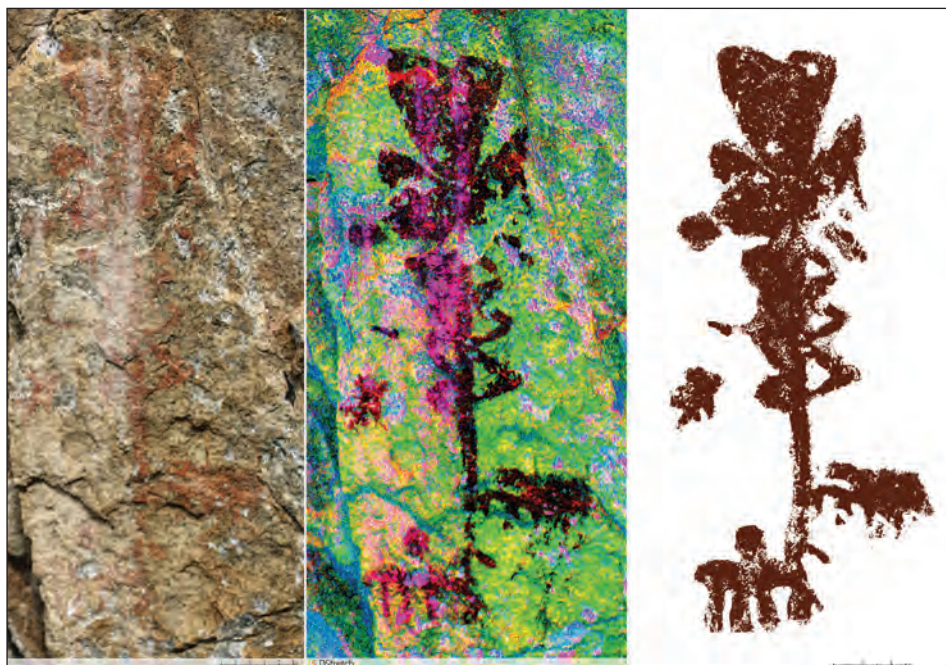


Fig. 10: Hekimdere depiction 5 (Original Photo, DStretch Filter, Drawing).

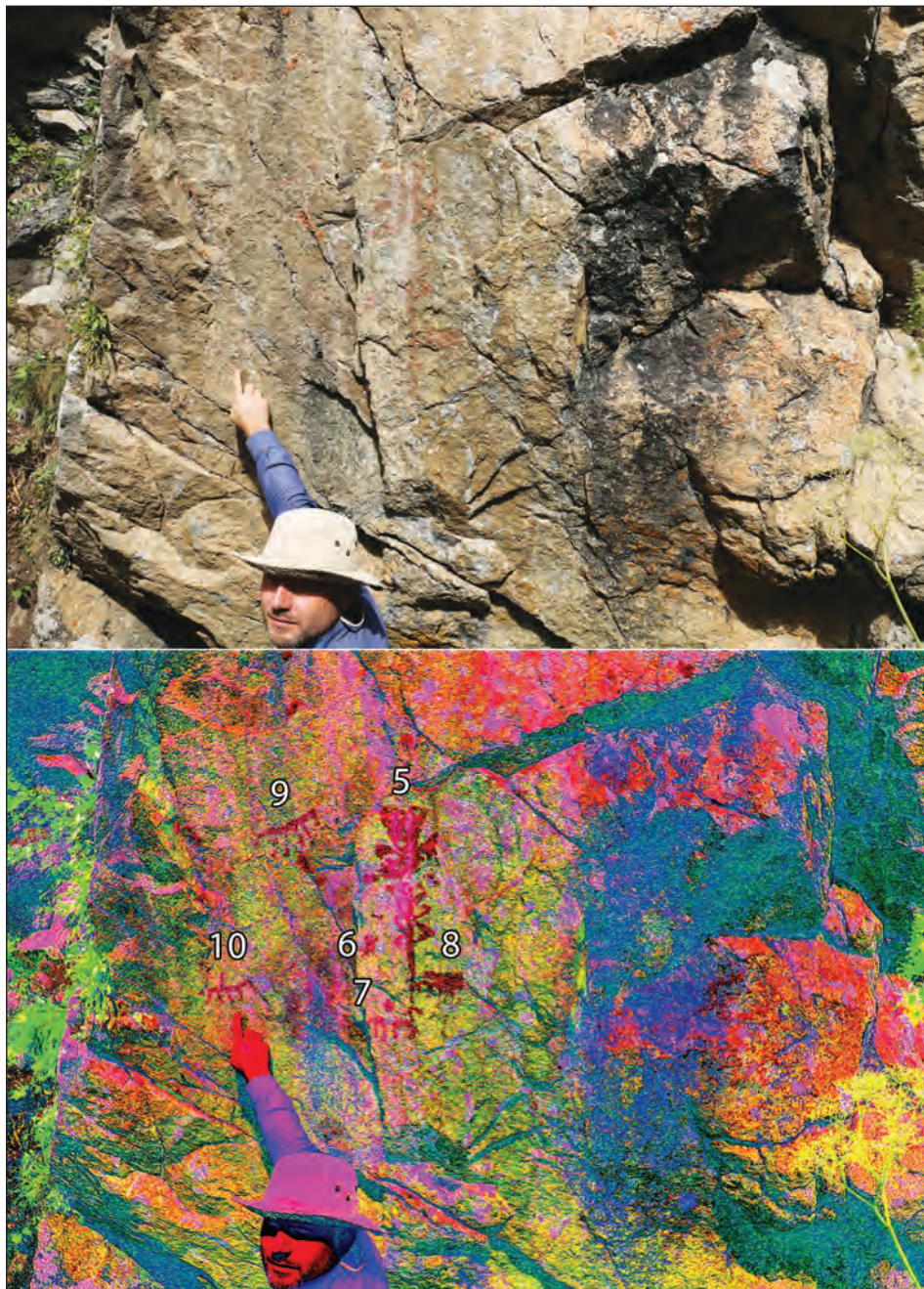


Fig. 11: Hekimdere lower panel: general view (Original Photo, DStretch Filter).

LOWER PANEL

Depictions 5–8: In the center of the lower panel, there is a floral depiction measuring 37x16 centimeters. Although it is largely destroyed, its form can be easily recognized. There are twelve branches, six on the left and six on the right, with branches ranging between 3–7 centimeters as far as can be determined. It is thought that this vegetal depiction, which is quite large compared to the other depictions, is probably a “Tree of Life” attributed to sacredness. With some of its features, this depiction can also be associated with the trap scenes seen in Asia and Anatolia. The pale orange (yellow-red) color of the depiction is dominant, and the basic Munsell color is recorded as 2.5 YR 3/6 (Fig. 10).

The DStretch application also reveals several animal figures around the main depiction, making them more clearly visible. Including depictions 9 and 10, it becomes clear that a total of five animal figures are gathered around the tree depiction. On the left side of the scene, there is a horse, two horsemen, and possibly a goat. To the right, there is another potential equestrian figure, though it cannot be identified with certainty (Fig. 11).

Depiction 9: To the left of the large depiction in the center of the lower panel is a horse, which has been largely destroyed and measures approximately 9x5 centimeters. It is thought that the horse is depicted as walking since the forelegs of the horse are drawn shorter in the air compared to the others. The 3.5 centimeter tail is exaggerated. The depiction is predominantly Dark Brown (Yellow-Red) in color, and the basic Munsell color is recorded as 5 YR 3/2 (Fig. 12).

Depiction 10: Just below depiction 9, to the left of the depiction 5, there is another equestrian depiction measuring 13x7.5 centimeters. Since the forelegs of the horse are drawn shorter in the air compared to the others, it can be assumed that the horse was in a walking position. It can be understood that the hands and feet of the rider are not depicted in the largely destroyed depiction, and there is no visible harness. As seen in the other depictions, there is no weapon depicted in the rider’s hand. Therefore, this depiction may represent a civilian journey, considering its location on a historical road route. The proportions of the horse’s 2 centimeter tail and 3 centimeter neck appear disproportionate in the depiction. The Munsell color of the depiction is recorded as 10 RP 5/4 (Fig. 13).

Horse depictions are common throughout Anatolia and Asia in rock art (petroglyphs). In Asian and Early Anatolian societies that adopted a nomadic lifestyle, the horse served as the rider’s companion and aid in hunting, warfare, and daily life. The creators of the Hekimdere embraced a similar lifestyle. The horse is depicted as central to the life of this society, serving as a companion and helper to its rider in various activities.

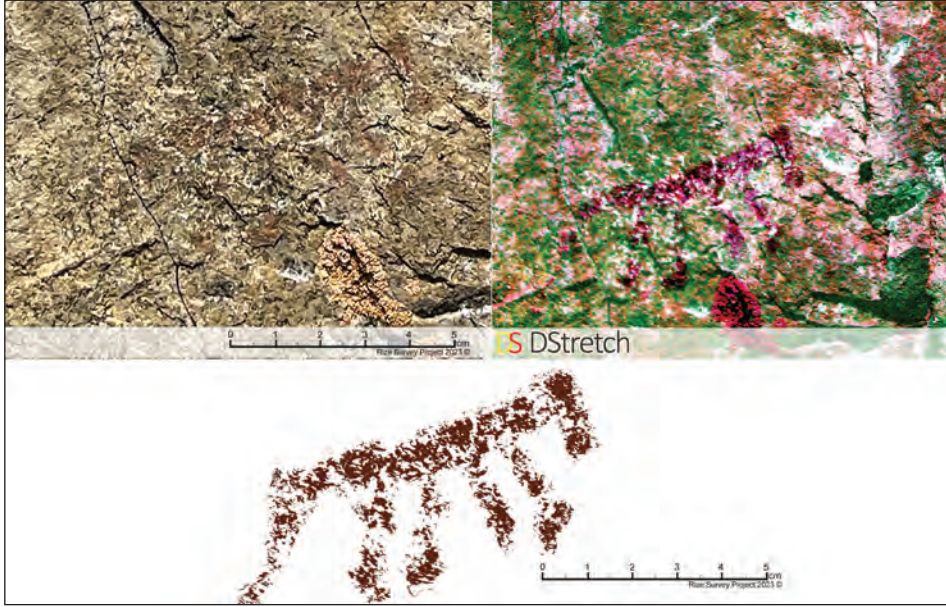


Fig. 12: Hekimdere depiction 6 (Original Photo, DStretch Filter, Drawing).

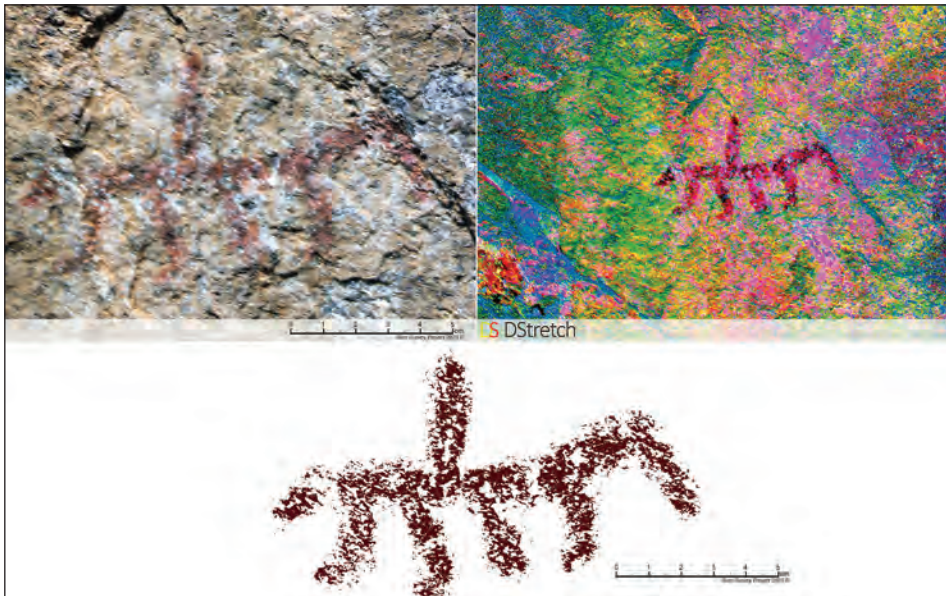


Fig. 13: Hekimdere depiction 7 (Original Photo, DStretch Filter, Drawing).

CONCLUSION AND EVALUATION

Although rock/wall paintings found in nearly all regions of the world serve various purposes, they fundamentally represent human efforts to convey aspects of life, culture, beliefs, and relationships with the world or deities across generations. Deciphering these depictions, present since the Paleolithic Age, has long posed a challenge for scientists. While excavated depictions allow for more accurate dating and interpretations, those found elsewhere have consistently faced scrutiny, both in their dating and in the interpretations drawn from them. Establishing a reliable categorization may be one of the few viable approaches. We believe this can be achieved through the expertise of experienced researchers, even at a regional level. Drawing upon our extensive experience conducting surveys in Central Asia, the Caucasus, and Anatolia, we are confident in our ability to differentiate Anatolian and Asian rock arts (petroglyphs) from other examples.

As previously mentioned, the depictions created on rock surfaces through methods such as engraving, carving, etching, drawing, or painting are commonly referred to worldwide as “rock paintings”, “wall paintings”, or “petroglyphs”, although sometimes these terms are used incorrectly. Unfortunately, this misclassification is prevalent in Anatolian-Asian studies. It is essential to distinguish between cave paintings and depictions on the walls of architectural structures discovered in archaeological excavations, categorizing them collectively as “wall paintings” regardless of the construction method. Among these depictions, those found on cave walls are often created using painting techniques, although scraping and striking methods are also observed. Cave depictions are typically dated to the Paleolithic and Neolithic Ages, indicating their integration into living spaces and their emergence as products of long-term endeavors.

Rock paintings, drawings, or petroglyphs, in our view, are exclusively created on rock surfaces in open areas. These depictions are not crafted within living spaces but rather in areas outside settled areas where they are visible to all. They are typically produced by nomadic or semi-nomadic cultures. Consequently, even if it is determined that the same area was utilized in different periods, these depictions were likely created within a shorter timeframe. Various methods such as engraving, carving, etching, drawing, or painting are employed, with painted depictions being the rarest examples. The scarcity of painted depictions in open areas, which are accessible to everyone, can be attributed to the lower resilience of paint pigments to natural conditions. Therefore, the survival of these depictions to the present day is of utmost significance.

Among the numerous rock art areas in Anatolia, painted depictions can be found at sites such as Çatalhöyük, Yedisalkim, Keçe Cave, Nis, Berha, Beldibi, Arslantepe, and Ani (Fig. 14).

Furthermore, there are instances of similar depictions created through striking or drawing methods throughout Anatolia. Here are the locations, methods of execution, and dating suggestions for some of them:



Fig. 14. Anatolian rock art samples: a–b - Çatalhöyük, c - Alihger Cave-Adilcevaz (AA), d - Keçe Cave, e - Gülnar Cave-Mersin, f - Kızlar Cave, g - Tortum (AA), h - Baltahin/İnkara Cave (AA).

Table 1: Positional distribution and dating suggestions for Anatolian rock arts (examples).

Wall Paintings / Wall Art (Painting Methods)		
Name	Location	Dating
Ani Cave (Belli, 2019)	Kars	Prehistoric (?)/Middle Ages
Arapgir-Onar Rock Tomb (Şahin, 2019)	Malatya	Roman Period
Arslantepe Mound (Özdoğan, 2019)	Malatya	Prehistoric (fourth millennium BC)
Beldibi Cave (Bostancı, 1964)	Antalya	Prehistoric
Berha Cave (Soydan & Korkmaz, 2013)	Batman	Prehistoric
Çatalhöyük (Mellaart, 2003b)	Konya	Neolithic/Chalcolithic
Cunni Cave (Ceylan, 2002)	Erzurum	Asiatic-Middle Ages
Gülнар Cave (Girginer & Durukan, 2017)	Mersin	Prehistoric
Keçe Cave (Yaman, 2019)	K. Maraş	Prehistoric
Nis Cave (Batman Culture Inventory)	Batman	Prehistoric
Pirun Cave (Tümer, 2018)	Adıyaman	Prehistoric
Yedisalkim-Put Cave (Belli, 1975)	Van	Iron Age (?)

Rock Paintings / Rock Art (Striking-Drawing Methods)		
Name	Location	Dating
Arılı (Özgül 2021)	Artvin	Early–Middle Bronze Age
Borluk (Özbek & Yükmén 1998; Topaloğlu et al., 2011)	Kars	Prehistoric (Chalcolithic)/Asiatic
Camuşlu (Karpuz 1970; Ceylan 2008)	Kars	Paleolithic, Bronze Age, Iron Age, Middle Ages
Cicekli (Ceylan et al., 2009a)	Kars	Asiatic (Bronze–Iron Age)
Çıldır-Başköy (Ceylan 2015)	Ardahan	Asiatic (Bronze–Iron Age)
Dereici (Ceylan 2007a)	Kars	Asiatic (Bronze–Iron Age)
Dilli (Mert, 2007)	Erzincan	Asiatic
Dolaylı (Ceylan, 2018)	Kars	Asiatic (Middle Bronze Age)
Gevaruk (Freh et al., 1957)	Hakkâri	Prehistoric (?)
Karabonjuk (Ceylan et al., 2009)	Kars	Asiatic
Kurbanaga (Kökten, 1970)	Kars	Prehistoric (?)
Şenkaya-Kaynak (Üngör et al., 2014)	Erzurum	Asiatic
Serevdi (Tiryaki, 2020)	Bingöl	Prehistoric (?)
Tırşın (Tümer, 2018)	Hakkâri	Prehistoric (?)
Tunkaya (Ceylan et al., 2009)	Kars	Asiatic (Bronze–Iron Age)

As shown in the table above, Anatolian rock art was created using various methods and are predominantly concentrated in eastern and southeastern Anatolia. Dating suggestions span from the Prehistoric period to the Middle Ages, reflecting a wide chronological range. However, many of these dating proposals rely on the outcomes of short-term surveys, leading to doubts regarding their accuracy.

The relationship with the settlements or location alone is undoubtedly not sufficient for the dating of rock art samples. However, the special situation of the geography under study and the inadequacy of scientific petroglyph studies in Anatolia is also a fact. It should also be kept in mind that it is impossible to find any archaeological material in surface surveys due to the thickness and density of the Black Sea sub-forest vegetation. This can only be done through systematic excavation. Therefore, we believe that it would be more prudent to interpret Hekimdere in conjunction with other examples of rock art (petroglyphs) rather than a stylistic comparison. Due to the scarcity of Anatolian painted depictions, a precise dating has been avoided for the time being. In addition, age determinations based on the colouring technique in petroglyphs may not give accurate results (Jamnik et al., 2015, 710).

The regional distribution of Anatolian rock arts aligns with the migration or movement route of a nomadic culture centered around animal husbandry, extending from Mongolia to Tuva, Altai, Kyrgyzstan, Kazakhstan, Uzbekistan, Turkmenistan, Azerbaijan, Northwest Iran, Caucasus, and Anatolia. Along the Asia-Anatolia route, regions such as the eastern Black Sea, northeastern and southeastern Anatolia, and central Anatolia exhibit concentrations of rock arts areas. Despite some differences, Anatolian and Asian rock arts share similar styles and depict various phases and dates. This suggests that these depictions evolved and changed in tandem with migrations, originating from a common cultural sphere. The rock paintings not only shed light on the prehistoric period in Anatolia but also offer evidence of Anatolian-Asian cultural ties. In this way, communication between Anatolia and Asia can be traced back to antiquity and potentially even further.

The rock art of Hekimdere, representing the first and unique example in the Black Sea region and one of the rare instances in Anatolia, exhibit the distinct characteristics of a highland culture owing to their location north of the Eastern Black Sea Mountains. Situated in areas more conducive to small-scale cattle breeding, these regions have remained consistent living areas throughout history for societies adhering to the summer-wintering concept. Given the expectation of a lifestyle centered around animal husbandry within this culture, it is reasonable to anticipate that the petroglyphs are related to such practices. This expectation is supported by the presence of maritime culture motifs, such as boats, ships, and fish, in nearby examples like Namazgah (Artvin-Arhavi) and Gobustan (Azerbaijan). Conversely, in areas such as Camuşlu, Kurbanağa, Doyumlu, Borluk and Cicekli (Kars-Erzurum), characteristic traits of highland culture are evident, including depictions of horses, mountain goats, deer, cavalry, and hunting scenes (Fig. 15).

Probably, the Hekimdere rock depictions do not constitute a singular composition from a single period. The lack of intricate details suggests that they were created over a short period, likely influenced by religious beliefs. This might indicate that the painters were part of a migratory journey. The depictions of horsemen, the Tree of Life (?), and the sun/star in the rock paintings of Hekimdere evoke imagery associated with a non-combatant, nomadic, or semi-nomadic transhumant culture, which traversed from the Black Sea into the interior of Anatolia via Ispir. This cultural exchange likely resulted from reciprocal migration or the movement of nomadic cultures from the Caucasus or the Black Sea region into the Anatolian interior since ancient times. The depictions of the Tree of Life and the sun/star appear to have been created to ensure the success of this journey, possibly under the influence of religious beliefs. Their preservation throughout history, perhaps due to religious reverence, suggests that they have been respected and left unaltered over time.

The Hekimdere rock paintings represent perhaps the first instance of “painted rock arts” displaying Asian characteristics in terms of depiction. While sites like Çatalhöyük, Yedisalkim, Nis, Berha, and Beldibi also utilize the painting method, they differ from the Hekimdere rock paintings in terms of depiction. Therefore, it would be more accurate to compare the Hekimdere petroglyphs with examples

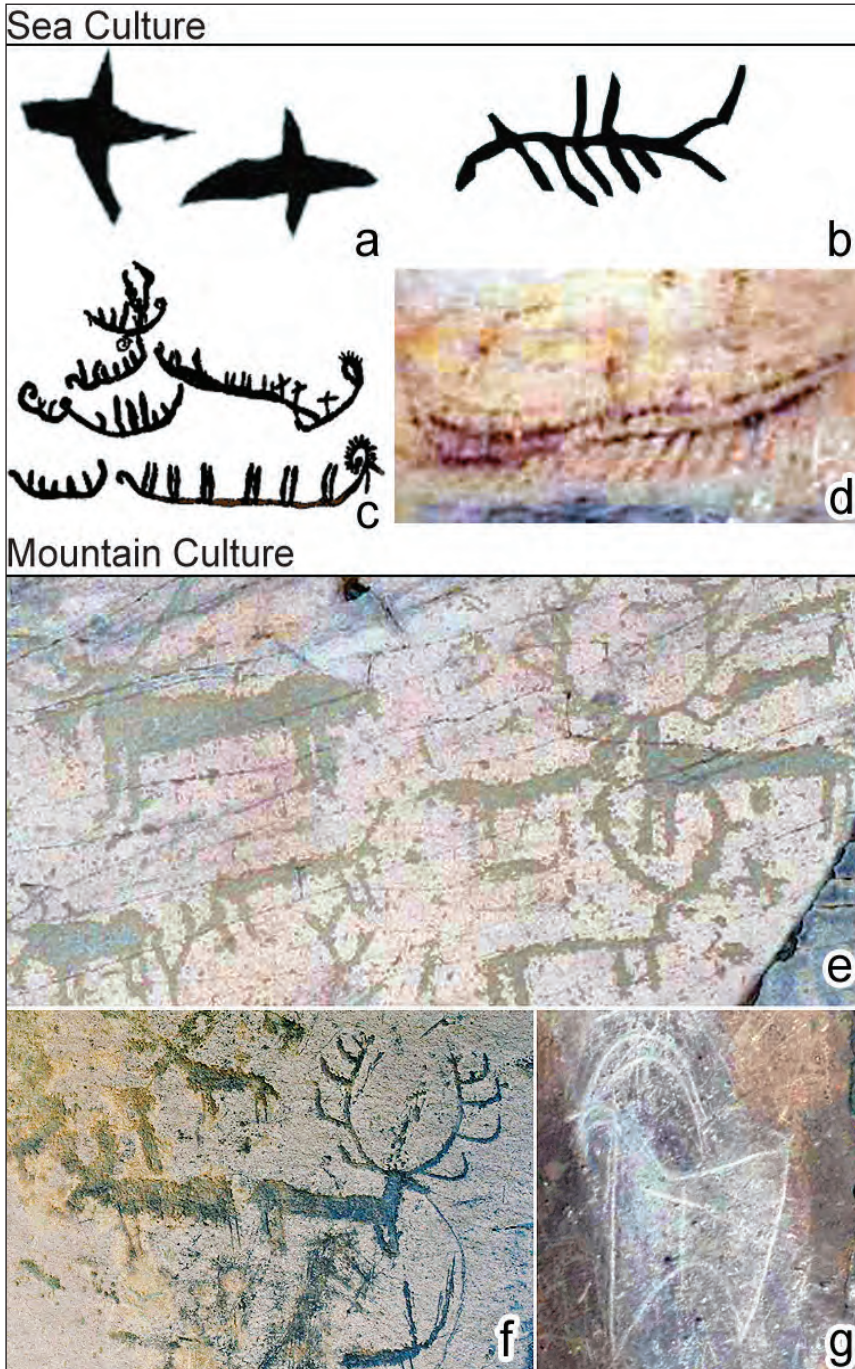


Fig. 15: Examples of the effect of Sea and Mountain Culture on rock arts: a-b - Artvin-Arılı (Özgül, 2021), c - Gobustan, d - Yarımburgaz, e - Kurbanaga, f - Camuşlu, g - Karabonjuk (Ceylan, et al., 2009).

using the “percussion method,” despite the methodological difference. Depictions of the tree of life, horsemen, sun, and stars can be observed in petroglyph areas such as Cholpon-Ata, Tamgaly-Say, Lena, Camuşlu, Kurbanaga, Karabonjuk, and Arılı. Additionally, in centers such as Karmık, Başyayla, Aşağı Şimşirli, Yolkıyı and Şenköy in Rize-Çamlıhemşin, depictions of the tree of life have been utilized until recently. Comparing the Hekimdere rock paintings with these examples provides valuable insights into the cultural and artistic exchanges between different regions and civilizations, highlighting the diversity and richness of Anatolian and Asian rock art traditions.

The depictions of horsemen in the Hekimdere rock paintings bear a striking resemblance to the rock paintings of Artvin-Arılı, Van-Çatak Narlı, Ardahan-Başköy, Van-Yedisalkim and Kars-Kömürlü (Fig. 16–17). An important distinction, however, is that none of the horsemen are depicted with weapons. Similar to examples from the Eastern Black Sea and Eastern Anatolia, the Hekimdere petroglyphs are situated on a high-altitude plateau. The presence of horsemen, along with depictions of the Tree of Life (?) and the sun/star, suggests that these rock paintings are indicative of a society characterized by peaceful tendencies, high religious beliefs, and a subsistence based on animal husbandry. The representations of the Tree of Life and the sun/star may imply the existence of a sacred cult site positioned close to the sky. Furthermore, as previously mentioned, they may signify the sanctification of a journey (Fig. 18). The decision to paint these depictions in an open area accessible to the public, as seen in other Anatolian-Asian rock paintings (petroglyphs), could be attributed to their origin from a collective cult belief system. This communal aspect suggests that these rock paintings were created as part of a shared cultural or religious practice, further reinforcing the notion of a peaceful and spiritually inclined society.

In conclusion, the paint-decorated İkizdere-Hekimdere rock paintings likely represent some of the oldest examples of rock art in the region. While painted wall paintings in Anatolia have been dated to the Paleolithic and Neolithic Ages, we believe that the Hekimdere rock paintings exhibit characteristics more closely aligned with Asian traditions. Although the Hekimdere rock paintings offer valuable insights when compared to similar counterparts in terms of form and construction technique, the limited number of identified painted rock and wall paintings necessitates caution in dating. Therefore, while precise dating is challenging, it can be inferred that the earliest examples may date back to the first millennium BC, with a similar rock painting tradition continuing until the Middle Ages. Additionally, similar depictions persisted in Anatolia as a cultural reflection until recent times. Like other petroglyphs found in Anatolia, the Rize-İkizdere Hekimdere Rock Paintings provide glimpses into the daily life and beliefs of a nomadic society. Although no “runic” writing or stamps have been discovered, it is reasonable to suggest a connection to Asia based on cultural similarities.

Like the petroglyphs identified thus far in Anatolia, the Rize-İkizdere Hekimdere Rock Paintings indeed reflect the daily life and beliefs of a nomadic society. Overall, the Hekimdere rock paintings offer valuable insights into the ancient cultures and

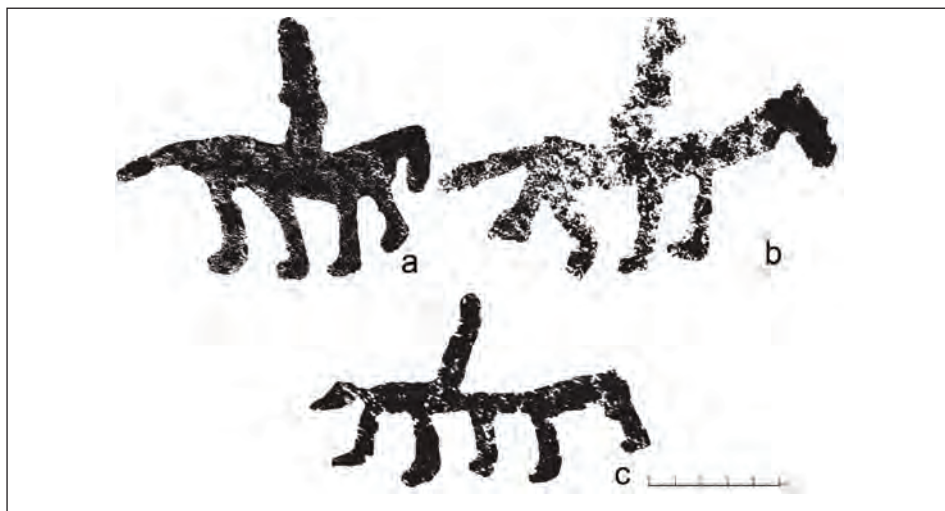


Fig. 16: Hekimdere horsemen depictions.

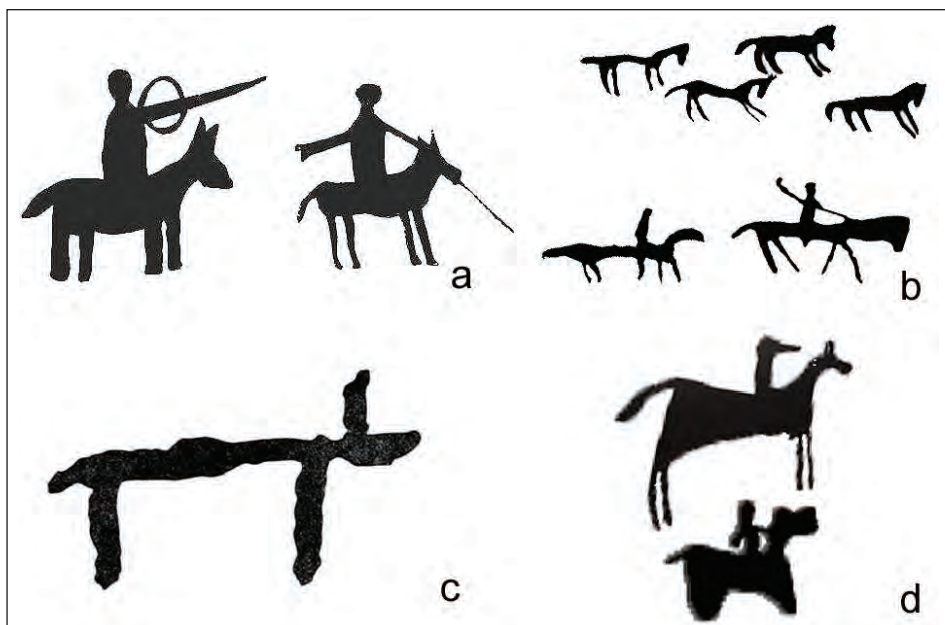


Fig. 17: Anatolian horses/horsemen depiction examples: a - Van-Çatak Narlı (Uyanık, 1974), b - Ardahan-Başköy (Ceylan, 2015), c - Van-Yedisalkim (Belli, 1975), d - Kars-Kömürlü (Ceylan, 2018).

traditions of the region, serving as a testament to the rich and diverse history of Anatolia and its connections to broader Asian civilizations. Indeed, despite the absence of “runic” writing or stamps, it would not be inaccurate to suggest a connection to Asia for the Hekimdere rock paintings. The cultural and stylistic similarities observed in these rock paintings, along with their geographical proximity to regions influenced by Asian civilizations, support the notion of a relationship with Asia. While direct evidence such as “runic” inscriptions or stamps would provide more concrete proof, the broader context of the cultural, artistic, and historical landscape suggests an affinity with Asian traditions. Therefore, considering these factors, it is reasonable to posit a connection between the Hekimdere rock paintings and Asian cultural influences.

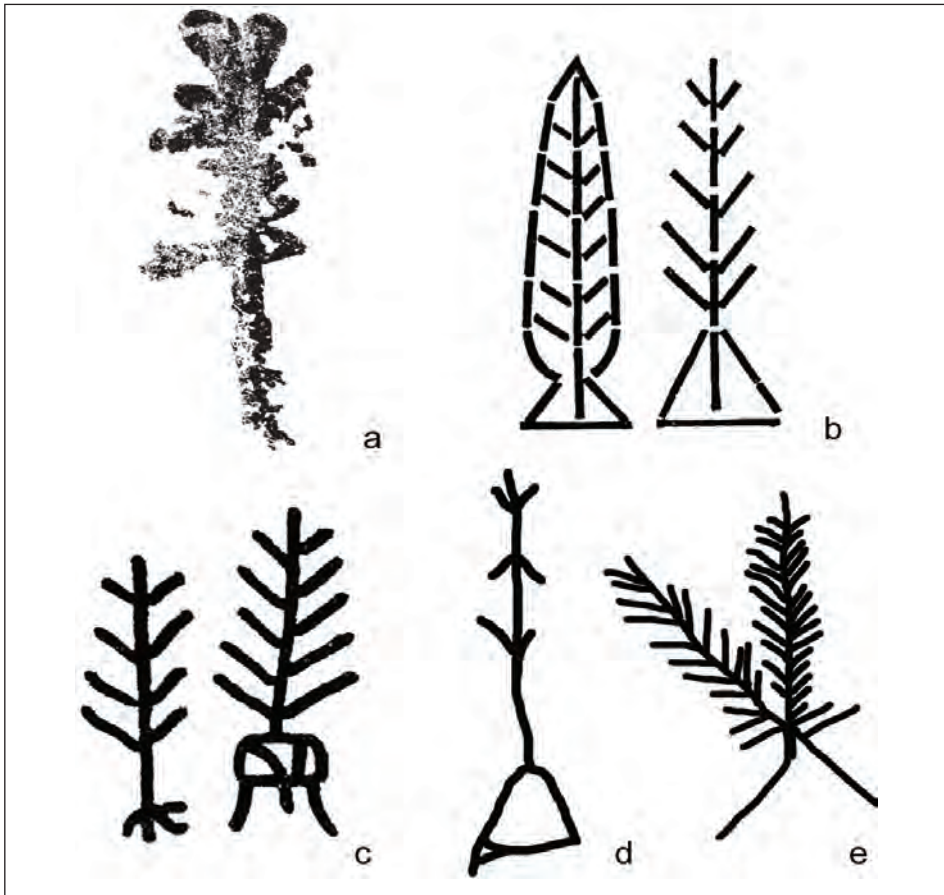


Fig. 18: Floral depictions (Tree of Life?). Examples: a - Rize-Hekimdere, b–c - Old Van (Gülensoy, 1989), d - Kars-Dereiçi (Ceylan, 2007), e - Kars-Cicekli (Ceylan, et al., 2009).

NOVO OBMOČJE SKALNE UMETNOSTI V ANATOLIJI: SKALNE UPODOBITVE V HEKIMDERE

Okay PEKŞEN

Univerza Ondokuz Mayıs, Fakulteta za humanistične in družbene vede, Oddelek za zgodovino, 55139,
Univerzitetni kampus Ondokuz Mayıs, Atakum, Samsun, Turčija
e-mail: okay.peksen@omu.edu.tr

Yasin TOPALOĞLU

Univerza Atatürk, Fakulteta za književnost, Oddelek za zgodovino, 25240, Univerzitetni kampus Atatürk,
Erzurum, Turčija
e-mail: tyasin@atauni.edu.tr

POVZETEK

Turška pokrajina Rize, strateško zelo pomembna lokacija v vzhodni črnemorski regiji, je bila skozi zgodovino dom številnim civilizacijam in kulturam, vendar v njej še ni bilo ustreznih znanstvenih zgodovinskih terenskih raziskav. Prvič smo opravili raziskavo z dovoljenjem in podporo Ministrstva za kulturo in turizem Republike Turčije. S temi raziskavami smo na lokaciji, imenovani »Hekimdere«, v bližini planote Anzer v regiji İkizdere/Rize, odkrili zelo pomembne skalne poslikave. Nedavne študije kažejo na vse večje število skalnih poslikav (petroglifov) v Anatoliji, ki so nastale s tehnikami rezbarjenja, graviranja, strganja in slikanja. Vendar vse doslej v vzhodni črnemorski regiji nismo naleteli na skalne poslikave, izdelane s slikarskimi metodami. Čeprav so bili petroglifi v Hekimdere zaradi načina slikanja v veliki meri uničeni, se je deset skalnih slik na dveh ploščah ohranilo do današnjih dni. Na petroglifih v Hekimdere so bile, podobno kot v drugih primerih, z rdečo barvo naslikane upodobitve konjev, zvezd oziroma sonca, dreves oziroma dreves življenja, ki spominjajo na druge anatolske in srednjeazijske primere. Petroglifi iz Hekimdere so zelo pomembni za anatolsko zgodovino, saj so prvi v vzhodni črnemorski regiji. Pri pripravi te študije smo uporabili naslednjo metodo: skalne poslikave, ki smo jih odkrili med terenskim delom, smo narisali in jih nato obdelali s posebno programsko opremo. Nato smo te poslikave primerjali z drugimi primeri v Anatoliji, na Kavkazu in drugih območjih Azije. Da smo pridobljene podatke podkrepili, smo se oprli na antično in sodobno literaturo. Cilj te študije je podrobno predstaviti petroglife iz Hekimdere in prikazati njihovo podobnost z anatolskimi, kavkaškimi in drugimi azijskimi primeri petroglifov.

Ključne besede: Anatolija, Turčija, Rize, antična zgodovina, skalno slikarstvo, petroglifi

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

- Ak, Orhan Naci (2000):** Rize Tarihi. Rize, Public Education Centre Directorate Press.
- Albright, William Foxwell (1926):** The Jordan Valley in the Bronze Age. *Annual of the American Schools of Oriental Research*, VI, 27–31.
- Alok, Ersin (1988):** Anadolu’da Kayaüstü Resimleri. İstanbul, Akbank Press.
- Alpman, Adil (1981):** Hurriler. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 14, 25, 284–312.
- Alyılmaz, Cengiz (2004):** Petroglifler (Kaya Üstü Tasvirler). *Journal of Turkic Civilization Studies*, 1, 157–163.
- Amiran, Ruth B. K. (1952):** Connections Between Anatolia and Palestine in the Early Bronze Age. *Israel Exploration Journal*, 2, 2, 89–103.
- Arslan, Murat (2000):** Kolkhis Bölgesi’nin Tarihi Coğrafyasına İlişkin Bazı Notlar. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 22, 97, 26–40.
- Arslan, Murat (2007):** Mithradates VI. Eupator Roma’nın Büyük Düşmanı. İstanbul, Odin Press.
- Atalay, İbrahim (2011):** Türkiye İklim Atlası. İstanbul, İnkılâp Press.
- Bahn, Paul G. (1995):** Cave Art Without the Caves. *Antiquity*, 69, 263, 231–237.
- Bahn, Paul G. & Jean Vertut (1997):** Journey Through the Ice Age. Berkeley, University of California Press.
- Baltacı, Hakkı (2010):** Doğu Karadeniz Bölgesi (Rize, Trabzon, Giresun) Heyelan-Yağış İlişkisinin İncelenmesi ve Minimum Eşik Değerlerinin Belirlenmesi (MA thesis). İstanbul, İstanbul Technical University.
- Baragona, Anthony J., Zanier, Katharina, Franková, Dita, Anghelone, Marta & Johannes Weber (2022):** Archaeometric Analysis of Mortars from the Roman Villa Rustica at Školarice (Slovenia). *Annales, Series Historia et Sociologia*, 32, 4, 499–522.
- Barnett, Richard David (1982):** Urartu. In: Boardman, John, Edwards, Iorwerth Eiddon Stephen, Hammond, Nicholas Geoff.rey Lemprière & Edmond Sollberger (eds.): *The Cambridge Ancient History*, 3, 1. Cambridge, Cambridge University Press, 314–371.
- Bausani, Alessandro (1971 [1962]):** The Persians. London, Elek Books.
- Baxşeliyev, Veli (2003):** Gamikaya Tasvirleri. Bakı, Elm.
- Bayçarov, Soslanbek Yakuboviç (1996):** Avrupa’nın Eski Türk Runik Abideleri. Ankara, Republic of Türkiye Ministry of Culture and Tourism Press.
- Belli, Oktay (1975):** Doğu Anadolu’da Yeni Arkeolojik Keşifler Van-Yedisalkım (Put) Köyü Boyalı Mağara Resimleri. *Tarih Dergisi*, 28, 29, 1–40.
- Belli, Oktay (1979):** Van Bölgesi’nde Boyalı Mağara Resimleri: Kızların Mağarası. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 1, 2, 19–27.
- Belli, Oktay (2000):** Van Bölgesi’nde Boyalı Mağara Resimlerinin Keşfi Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932–1999). İstanbul, İstanbul University Press, 291–297.
- Belli, Oktay (2005):** Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde Yeni Keşifler; Sinek Çayı Kayaaltı Sığınağı Resimleri. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 27, 120, 1–17.

- Belli, Oktay (2007):** Kars Bölgesi'nde Keşfedilen Tarih Öncesi Döneme Ait Kayaüstü Resimler. In: Kars II. Kent Kurultayı Kafkasya'da Ortak Geleceğimiz. İstanbul, Kars Municipality Cultural Publications, 30–75.
- Belli, Oktay (2019):** Her Yönü ile Ani. İstanbul, Turing ve Otomobil Kurumu.
- Beyazıt, Mustafa & Başaran Doğu Göktürk (2022):** The Petroglyphs of Yandaklıdere. *Journal of Ankara Studies*, 10, 1, 1–44.
- Bilgin, Mehmet (2010):** Doğu Karadeniz Tarih-Kültür-İnsan. İstanbul, Ötüken Neşriyat.
- Bingöl, Akın, Ceylan, Alpaslan, Topaloğlu, Yasin & Yavuz Günaşdı (2010):** 2008 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 27, 375–398.
- Bostan, İdris (2008):** Rize. In: TDV İslam Ansiklopedisi. XXXV, Ankara, Islamic Research Center Press, 147–151.
- Bostancı, Enver Y. (1964):** Beldibi Kazılarında Çıkan Önemli Sanat Eserleri. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Antropoloji Dergisi*, 2, 21–31.
- Buccellati, Marilyn Kelly (1974):** The Early Trans-Caucasian Culture Geographical and Chronological Interaction. Chicago, University of Chicago Press.
- Buccellati, Marilyn Kelly (1979):** The Fertile Crescent Culture: North Eastern Connections of Syria and Palestine in the Third Millennium BC. *Ugarit-Forschungen*, 11, 413–430.
- Burney, Charles Allen (1958):** Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age. *Anatolian Studies*, VIII, 157–209.
- Burney, Charles Allen & David Marshall Lang (1971):** The Peoples of the Hills, Ancient Ararat and Caucasus. London, Weidenfeld and Nicolson Press.
- Cəfərzadə, İshak M. (1999):** Qobustan Qayaüstü Resmlər. Bakı, NYE Press.
- Ceylan, Alpaslan (2002):** Anadolu'daki İlk Türk Yerleşmelerinden Cunni Mağarası. In: Güzel, Hasan Celal, Çiçek, Kemal & Salim Koca (eds.): *Türkler Ansiklopedisi* 6. Ankara, Yeni Türkiye Press, 425–429.
- Ceylan, Alpaslan (2007a):** 2005 Yılı Erzurum-Erzincan-Kars Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 24, 163–182.
- Ceylan, Alpaslan (2007b):** Kuzeydoğu Anadolu Yüzey Araştırmalarının Bir Değerlendirilmesi. *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7, 39, 103–117.
- Ceylan, Alpaslan (2008):** Doğu Anadolu Araştırmaları I Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998–2008). Erzurum, Güneş Vakfı Press.
- Ceylan, Alpaslan (2015):** Çıldır Başköy Kaya Resimleri. *Belgü*, 2, 7–28.
- Ceylan, Alpaslan (2018):** Doğu Anadolu'da Erken Dönem Türk İzleri III, Kars-Digor (Dolaylı) Kaya Resimleri. XVIII. Türk Tarih Kongresi, 1–30.
- Ceylan, Alpaslan, Bingöl, Akın & Topaloğlu, Yasin (2009a):** 2006 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 25. Ankara, Republic of Türkiye Ministry of Culture and Tourism Press, 129–148.

- Ceylan, Alpaslan, Bingöl, Akın & Topaloğlu, Yasin, (2009b):** 2007 Yılı Erzin-
can, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları. Araştırma Sonuçları
Toplantısı 26. Ankara, Republic of Türkiye Ministry of Culture and Tourism
Press, 133–150.
- Chazine, Jean-Michel (2005):** Rock Art, Burials, and Habitations: Caves in East
Kalimantan. *Asian Perspectives*, 44, 1, 219–30.
- Çalışkan Akgül, Hülya & Dinçer, Berkay (2021):** Koskarlı Cave: The First Late
Pleistocene/Early Holocene Site in the Eastern Black Sea Region of Turkey.
Archaeological Research in Asia, 27, 1–6.
- Çiğdem, Süleyman & Yasin Topaloğlu (2018):** Eski Çağ'da Doğu Anadolu'nun
İktisadi Hayatı Üzerine Genel Bir Değerlendirme. In: Gökçek, Lütfi Gürkan,
Yıldırım, Ercüment & Okay Pekşen (eds.): *Anadolu'nun Eskiçağlarında İktisadi
ve Zirai Hayat*. İstanbul, Değişim Press, 413–457.
- Çilingiroğlu, Altan (1994):** Urartu Tarihi. İzmir, Ege University Press.
- Çoruhlu, Yaşar (1998):** Erken Devir Türk Sanatı ABC'si. İstanbul, Kabalcı Press.
- Çoruhlu, Yaşar (2005):** Erken Devir Türk Sanatı (İç Asya'da Türk Sanatının Doğuşu
ve Gelişimi). İstanbul, Kabalcı Press.
- Diakonoff, Igor M. & S. M. Kashkai (1981):** Geographical Names According to
Urartian Texts. Wiesbaden, Ludwig Reichert Verlag.
- Doğan, İsmail (2000):** Kafkasya'daki Göktürk (Runik) İşaretli Yazıtlar. Ankara,
Türk Dil Kurumu Press.
- Doğan, İsmail (2002):** Doğu Avrupa'daki Göktürk (Runik) İşaretli Yazıtlar. Ankara,
Türk Dil Kurumu Press.
- DOKAP (2016):** Doğu Karadeniz Turizm Master Planı (Giresun-Gümüşhane-
Ordu-Rize-Trabzon). [https://www.kalkinmakutuphanesi.gov.tr/assets/upload/
dosyalar/1-dokap-turizm-master-planipdf-891064-rd_28.pdf](https://www.kalkinmakutuphanesi.gov.tr/assets/upload/dosyalar/1-dokap-turizm-master-planipdf-891064-rd_28.pdf) (last access: 2024-
10-30).
- Duggan, Alfred L. (1959):** King of Pontus: The Life of Mithradates Eupator. New
York, Coward-Mc Cann Press.
- Durmuş, İlhami (1997):** Anadolu'da Kimmerler ve İskitler. *Belleten*, 61, 231,
273–86.
- Durmuş, İlhami (2002):** İskit Kültürü. In: Güzel, Hasan Celal, Çiçek, Kemal
& Salim Koca (eds.): *Türkler Ansiklopedisi* 4. Ankara, Yeni Türkiye Press,
15–25.
- Durmuş, İlhami (2019):** Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Konar- Göçer Kültürü.
In: *Orta Asya Türk Kültürünün Anadolu Kültürüne Etkileri Uluslararası Sem-
pozyumu* (19.06.2019 Taşkent). Ankara, Ankara Hacı Bayram Veli University
Press, 11–35.
- Dyson, Robert H. (1973):** The Archaeological Evidence of the Second Millennium
BC on the Persian Plateau. In: Edwards, Iorwerth Eiddon Stephen, Gadd, Cyril
John, Hammond, Nicholas Geoff.rey Lemprière & Edmond Sollberger (eds.):
The Cambridge Ancient History, 2, 1. Cambridge, Cambridge University Press,
686–715.

- Edwards, R. W. (1988):** The Vale of Kola: A Final Preliminary Report on The Marchlands of Northeast Turkey. *Dumbarton Oaks Papers*, 42, 119–141.
- Emir, Osman (2011):** Prehistorik Dönemden Roma Dönemine Kadar Trabzon ve Çevresi. Trabzon, Serander Press.
- Erkmen, Mustafa & Gülşah Altunkaynak (2019):** Erzurum, Aziziye, Alaybeyi 2017 Yılı Kazıları. In: 27. Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu. Ankara, Republic of Türkiye Ministry of Culture and Tourism Press, 171–188.
- Faracova, Melahat (2009):** Azərbaycan Qayaüstü İncəsənəti. Bakı, Aspoliqraf.
- Frangipane, Marcella (2001):** The Transition Between Two Opposing Forms of Power at Arslantepe Malatya at the Beginning of the 3rd Millennium. *TÜBA-AR: Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi / Turkish Academy of Sciences Journal of Archaeology*, 4, 1–24.
- Frangipane, Marcella (2017):** Arslantepe, Malatya: Merkezi Ekonominin Kökenleri ve Karakteri-Arslantepe / Malatya Origini e Caratteri di un'antichissima Economia Centralizzata. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 39, 154, 27–44.
- Frangipane, Marcella, Di Nocera, Gian Maria, Hauptmann, Andreas, Morbidelli, Paola, Palmieri, Alberto M., Sadori, Laura, Schultz, Michael & Tyede Schmidt-Schultz (2001):** New Symbols of a New Power in a “Royal” Tomb From 3000 B. C. at Arslantepe Malatya Turkey. *Paleorient*, 27, 2, 105–139.
- Frangipane, Marcella, Strand, Eva Andersson, Laurito, Romina, Möller-Wiering, Susan, Nosch, Marie-Louise, Rast-Eicher, Antoinette & Agriete Wisti Lassen (2009):** Arslantepe, Malatya Turkey: Textiles, Tools and Imprints of Fabrics from the 4th to the 2nd Millennium BCE. *Paleorient*, 35, 16–22.
- Freh, Wilhelm & Muvaffak Uyanık (1957):** Hakkari-Sat Dağlarında, Gevaruk Vadisi İçinde Bulunan Kaya Resimleri Hakkında Tebliğ. *Belleten*, XXI, 84, 619–625.
- Ganbold, Ankhsanaa (2022):** Moğolistan'daki Taş Anıtlar Üzerinde Yapılmış Çalışmalara Genel Bakış, Moğolistan Kültürel Mirası İçinde Türk Yazıtlarının Bugünü ve Geleceği. İzmir, İzmir Kâtip Çelebi University Press.
- Girginer, K. Serdar & Muat Durukan (2017):** Mersin/Gülнар Akyapı Mağarası'nda Bulunan Prehistorik Mağara Resimleri. *OLBA*, 25, 1–15.
- Gülensoy, Tuncer (1989):** Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları (Damgalar, İmler, Enler). İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Press.
- Günaşdı, Yavuz (2016):** Doğu Anadolu Kaya Resimleri Işığında Doyumlu Kaya Panoları. *Selçuk University Journal of Studies in Turcology*, 39, 391–407.
- Güner, Adil, Vural, Mecit & Kadriye Sorkun (1987):** Rize Florası, Vegetasyonu ve Yöre Ballarının Polen Analizi. Ankara, TÜBİTAK.
- Güneri, Semih (2014):** Doyumlu (Kars) Kaya Resimleri. In: Engin, Atilla, Helwing, Barbara & Bora Uysal (eds.): Engin Özgen'e Armağan. Ankara, Asitan Book, 175–182.
- Halverson, John (1992):** The First Pictures: Perceptual Foundations of Paleolithic Art. *Perception*, 21, 3, 389–404.
- Harmankaya, Savaş & Oğuz Tanındı (1996):** Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-1 (TAY). İstanbul, Ege Press.

- Harut‘yunyan, Khach‘ik (2022):** Historical and Cultural Heritage of Armenia. Yerevan, Ministry of Education, Science, Culture, and Sports of the Republic of Armenia Press.
- Haydaroğlu, Mine (ed.) (2006):** Topraktan Sonsuzluğu Çatalhöyük. İstanbul, Yapı Kredi Press.
- Hermann, Luc (2011a):** Rock Art of Tamgaly, Kazakhstan. *Adoranten*, 26–40.
- Hermann, Luc (2011b):** Die Péetroglyphen von Tamgaly in Kasachstan. Paris, Books on Demand.
- Hermann, Luc (2011c):** Die Petroglyphen vom Usektal in Kasachstan. Paris, Books on Demand.
- Hermann, Luc (2012):** The Features of New Rock Carvings in Kyrgyzstan and Kazakhstan. *Adoranten*, 114–116.
- Herodotus (1973 [ca. 430 BCE]):** Herodot Tarihi. İstanbul, Remzi Kitabevi Press.
- Heyd, Thomas & John Clegg (2005):** Aesthetics and Rock Art. Aldershot, Ashgate.
- Hind, John G. F. (1994):** Mithridates. In: Crook, John A., Lintott, Andrew & Elizabeth Rawson (eds.): *Cambridge Ancient History, IX*. Cambridge, Cambridge University Press, 129–161.
- Hodder, I. (2004):** Women and Men at Çatalhöyük. *Scientific American*, 290, 1, 76–83.
- Ibekeyeva, Saule (2015):** Göktürk Dönemi Kazakistan Kaya Resimleri (PhD thesis). İstanbul, Mimar Sinan Fine Arts University.
- Işıklı, Mehmet (2011):** Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü. İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Press.
- Jamnik, Pavel, Velušček, Anton, Josipovič, Draško, Čelesnik, Rok & Borut Toškan (2015):** Partizanska jama in plano najdišče pod jamo – novi paleolitski lokaciji v slovenski Istri. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 25, 4, 705–732.
- Kantor, Georgy (2012):** Mithradates, I–VI of Pontus, *Encyclopedia of Ancient History*. New Jersey, Wiley-Blackwell.
- Karpuz, Haşim (1970):** Camuşlu’da Yontma Taş Çağı Kaya Resimleri. *Bilim ve Teknik*, 10, 112, 1–5.
- Karpuz, Haşim (1993):** Rize. Ankara, Republic of Türkiye Ministry of Culture and Tourism Press.
- Karpuz, Haşim (1997):** Rize İl Merkezi ve İlçelerindeki Tarihi Eserler. In: Başkan, Seyfi (ed.): *Rize*. Ankara, Republic of Türkiye Ministry of Culture and Tourism Press, 80–109.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin (1976):** Osmanlının Kafkas Ellerini Fethi. Ankara, Türk Tarih Kurumu Press.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin (1992):** Yukarı-Kür ve Çoruh Boylarında Kıpçaklar. Ankara, Türk Tarih Kurumu Press.
- Konstantinov, Nikita, Soenov, Vasilii & Cheremisin Dimitry (2016):** Battle and Hunting Scenes in Turkic Rock Art of the Early Middle Ages in Altai. *Rock Art Research*, 33, 1, 8–18.

- Korkut, Taner, Gül Işın, Turan Takaoglu & Bilsen Özdemir (2016):** Tlos Antik Kenti Yakınlarındaki Tavabaşı Mağarası Kaya Resimleri. TÜBA-AR: Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi / Turkish Academy of Sciences Journal of Archaeology 18, 17, 37–49.
- Koşay, Hamit Zübeyir & Kemal Turfan (1959):** Erzurum Karaz Kazısı Raporu. Belleten, 23, 91, 349–414.
- Koşay, Hamit Zübeyir & Hermann Vary (1964):** Pulur Kazısı 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu. Ankara, Türk Tarih Kurumu Press.
- Kökten, İsmail Kılıç (1947):** Bazı Prehistorik İstasyonlar Hakkında Yeni Gözlemler. DTCF Dergisi 5, 2, 223–235.
- Kökten, İsmail Kılıç (1970):** Yazılıkaya’da ve Kurbanaga Mağarasında (Kars-Camuşlu) Yeni Bulunan Dip Tarih Resimleri. Karseli, 6, 69, 2–16.
- Kuftin, Boris (1943):** Urartskij “Kolumbarij” u podosvy Ararata i Kuro-Araksskij eneolit / A Urartian “Columbarium” on the Slopes of Ararat and the Copper Age of the Kuro-Araxes Basin. Vestnik Gosudarstvennogo Muzeja Gruzii, 13b, 92–123.
- Kutlu, Mehmet (2020):** Tamgalı’da Göktürk Dönemi ve Orta Çağ Petroglifleri. Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 4, 3, 503–527.
- Leroi-Gourhan, André (1968):** The Evolution of Paleolithic Art. Scientific American, 218, 2, 58–73.
- Maksudov, Farhod (2019 [2016]):** Özbekistan’daki Bir Kaya Resim Alanının Yeniden Yorumlanması. Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, 1, 1, 141–149.
- Martinov, Anatoliy İ. (2013 [2006]):** Altay Kaya Resimleri/Bıçıkta-Boom. Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Press.
- McDonald, Jo & Lucia Clayton (2016):** Rock Art Thematic Study. Perth, Centre for Rock Art Research and Management in University of Western Australia.
- Melikişvili, Giorgi A. (1960):** Urartskie Klinoobraznye Nadpisi. Moscow, Akademiya Nauk SSSR.
- Mellaart, James (2003a [1967]):** Çatalhöyük. İstanbul, Yapı Kredi Press.
- Mellaart, James (2003b):** Çatalhöyük Anadolu’da Bir Neolitik Kent. İstanbul, Yapı Kredi Press.
- Mert, Osman (2007):** Kemaliye’de Eski Türk İzleri: Dilli Vadisindeki Petroglif ve Damgalar. Atatürk University Journal of Turkish Research Institute, 14, 34, 233–254.
- Moro Abadía, Oscar (2006):** Art, Crafts, and Paleolithic Art. Journal of Social Archaeology, 6, 1, 119–41.
- Myradova, Ejegül Ataýewna (2011):** “Bezeli Derenin Gayalaryndaky Sungat” Türkmenistanyň Taryhy we Medeni Ýadygärlikleri (Garaşsyzlygyň 20 ýyly içinde edilen ylmy açyşlar, öwreniş we rejeleşiş işleri). Aşgabat, Türkmen Döwlet Neşirýat Gullugy.
- Osman, Aytekin (1999):** Artvin Yusufeli’nde Prehistorik Bir Mağara ve Runik Yazıtı. Tarih ve Medeniyet, 61, 70–72.
- Özbek, Onur & Bakiye Yükmén (1998):** Kars Borluk Vadisi Kaya Resimleri. Arkeoloji ve Sanat, 86, 30–37.

- Özdoğan, Mehmet (2019):** 1967 Yılı Van-Hakkâri Araştırmaları Tırşın Kaya Resimlerinin Bulunuşu: Arkeoloji, Etnografya ve Doğal Çevre. İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Press.
- Özgül, Oktay (2021):** Artvin Arılı (Demirkapı) Yaylası Kaya Resimleri. *Belleten*, 85, 304, 781–818.
- Özmenli Mehmet & Nazım Kuruca (2020):** Pontus'ta Mithridat Krallığı. *International Social Sciences Studies Journal*, 6, 71, 4413–4424.
- Palmieri, Alba, Frangipane, Marcella, Hauptmann, Andreas & Karsten Hess (1999):** Early Metallurgy at Arslantepe During the Late Chalcolithic and Early Bronze Age IA-IB Periods. In: Hauptmann, Andreas, Pernicka, Ernst, Rehren, Thilo & Ünsal Yalçın, (eds.): *The Beginnings of Metallurgy. Der Anschnitt Beiheft*, 9, 141–148.
- Payne, Margaret Rosaline (2006):** Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu. İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Press.
- Peschlow-Bindokat, Anneliese (2006):** Tarih Öncesi İnsan Resimleri: Latmos Dağları'ndaki Prehistorik Kaya Resimleri. İstanbul, Sadberk Hanım Museum Press.
- Procopius (1928 [ca. 545]):** *History of the Wars*. Cambridge (MA), Harvard University Press.
- Pullu, Selim (2009):** Kimmer Kadınları Amazonlar: Karadeniz'de Proto-Türk İzleri. In: Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu. Giresun, Giresun Municipality Cultural Publications 55–66.
- Ranov, Vadim A. (2001):** Petroglyphs of Tajikistan. In: Tashbayeva, Kadicha, Khujanazarov, Muhyiddin, Ranov, Vadim & Zainola Samashev (eds.): *Petroglyphs of Central Asia*. Bishkek, International Institute for Central Asian Studies, 122–151.
- Rogozhinskiy, Alexey E. (2011):** Rock Art Sites in Kazakhstan. In: Clottes, Jean (ed.): *Rock Art in Central Asia – A Thematic Study*. Paris, International Council on Monuments and Sites, 9–43.
- Rüstəmov, Cəfərqulu & Füzə Muradova (1999):** Qobustan. Bakı, E.L. Nəşriyyat və Poliqrafiya Şirkəti.
- Sagona, Antonio (1999):** The Bronze Age-The Iron Age Transition in Northeast Anatolia: A View from Sos Höyük. *Anatolian Studies*, 49, 153–157.
- Sagona, Antonio (2000):** Sos Höyük and The Erzurum Region in Late Prehistory: A Provisional Chronology for Northeastern Anatolia Area. In: Marro, Catherine & Harald Hauptmann (eds.): *Anatolica XI Chronologies des pays du Caucasiens et de L'Euphrate aux I III e Millénaires*. İstanbul, Institut Français d'Études Anatoliennes d'Istanbul, 329–373.
- Sagona, Antonia & Claudia Sagona (2000):** Excavations at Sos Höyük 1998-2000 Fifth Preliminary Report. *Ancient Near Eastern Studies*, 37, 56–127.
- Saltaoğlu, Cengiz (2018):** Unutulmuş Bir Geçmişten Oğuz-Kıpçak Sesler-Esatlı Yazıtları I-II. https://www.academia.edu/38883917/UNUTULMU%C5%9E_B%C4%B0R_GE%C3%87M%C4%B0%C5%9E_TEN_O%C4%9EUZ_KIP%C3%87AK_SESLER_ESATLI_YAZITLARI_I_II (last access: 2024-03-30).

- Saltaoğlu, Cengiz (2020):** Ankara Gündül Salihler Köyü Deliklikaya Kaya Resimleri Alanı Yazıtlı Pano/Oğuzlar Kayası. https://www.academia.edu/43102741/Ankara_G%C3%BCd%C3%BCl_Salihler_K%C3%B6y%C3%BC_De-liklikaya_Kaya_Resimleri_Alan%C4%B1_Yaz%C4%B1tl%C4%B1_Pano_O%C4%9Fuzlar_Kayas%C4%B1 (last access: 2024-03-30).
- Seyidov, Abbas (2017):** Azerbaycan Halkının Taş Hafızası-Gobustan-Gemikaya Petroglifleri. In: Başaran, Fatma Nur (ed.): V. Uluslararası Halk Kültürü ve Sanat Etkinlikleri Sempozyumu. Ankara, Gazi University Press.
- Somuncuoğlu, Servet (2008):** Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler. İstanbul, İlke Yayıncılık.
- Somuncuoğlu, Servet (2011):** Saymalıtış: Gökyüzü Atları. İstanbul, İlke Yayıncılık.
- Somuncuoğlu, Servet (2012):** Damgaların Göçü (Kurgan). İstanbul, Atok Yayınları.
- Soydan, Ersoy & Ferhat Korkmaz (2013):** Batman'da Yeni Bir Keşif: Deraser (Arık) Mağara Resimleri. *Turkish Studies*, 8, 6, 665–86.
- Strabo (2009 [ca. 18 CE]):** *Geographika*. İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Press.
- Sukenik, Yigael (1947):** On the Technique of Khirbet Kerak Ware. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 106, 9–17.
- Şahin, Hasan Ali (2015):** Kültepe Metinlerindeki Hurri Kültür Unsurlarının Doğu Anadolu'daki Kanıtları ve Hurrilerin Göç Yolları. In: Işıklı, Mehmet & Birol Can (eds.): *Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu*. Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing, 289–298.
- Şahin, Hasan Ali (2019):** Rock-Cut Tombs in Malatya and an Example for Dating, Samanköy Rock-Cut Tomb, In: Durak, Neslihan & Marcella Frangipane (eds.): *I. International Arslantepe Archaeology Symposium*. Malatya, İnönü University Press, 317–329.
- Tarhan, M. Taner (1983):** Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler. In: *I. Araştırma Sonuçları Toplantısı*. İstanbul, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 109–120.
- Tarhan, M. Taner (2002):** Ön Asya Dünyasında İlk Türkler: Kimmerler ve İskitler. In: Güzel, Hasan Celal, Çiçek, Kemal & Salim Koca (eds.): *Türkler Ansiklopedisi I*. Ankara, Yeni Türkiye Press, 597–610.
- Tashbayeva, Kadicha (2001):** Petroglyphs of Kyrgyzstan. In: Tashbayeva, Kadicha, Khujanazarov, Muhyiddin, Ranov, Vadim & Zainola Samashev (eds.) *Petroglyphs of Central Asia*. Bishkek, International Institute for Central Asian Studies, 9–79.
- Tellioglu, İbrahim (2007a):** Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler. Trabzon, Serander Press.
- Tellioglu, İbrahim (2007b):** Doğu Karadeniz Bölgesinin Türk Yurdu Haline Gelmesi Hakkında Bir Değerlendirme. *Turkish Studies*, 2, 2, 654–664.
- Tiryaki, Sırrı (2020):** Şerevdin Yaylası'nın Kaya Üstü Resimleri ve Kaya Altı Yerleşiminin Değerlendirilmesi. *Seleucia*, X, 251–268.
- Tokhatyan, Karen (2015):** Rock Carvings of Armenia. *Fundamental Armenology*, 2, 184–204.

- Topaloğlu, Yasin, Günaşdı, Yavuz, Bingöl, Akın & Alpaslan Ceylan (2011):** 2009 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 28, 2, 1–19.
- Topaloğlu, Yasin (2019):** Doğu Anadolu'nun Tarihsel Çerçevesi. In: Altunkaynak, Gülşah (ed.): Karaz'dan Büyük İskender'e Erzurum Ovasında Büyük Bir Keşif: Alaybeyi Höyük. Ankara, Bilgin Kültür ve Sanat Press, 65–100.
- Tümer, Hale (2018):** Doğu Toros Petroglifleri: Tırşın Yaylası ve Çevresi. Anadolu Araştırmaları 21, 21–41.
- Tyarski, Edward (1985):** Alte und neue Probleme der Runen artigen Inschriften Europas. Wiesbaden, Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica.
- Uyanık, Muvaff.ak (1968):** Van Hakkâri Sınırında Tırşın Yaylası'nda Bulunan Kaya Resimleri Hakkında. Belleten, 32, 125, 97–104.
- Uyanık, Muvaff.ak (1974):** Petroglyphs of South-Eastern Anatolia. Graz, Akademische Druck Verlagsanstalt.
- Ünal, Ahmet (1997):** Hurriler, Hurri Tarihi, Kültürü ve Arkeolojisiyle İlgili Yeni Buluntular ve Gelişmeler, In: 1996 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları. Ankara, Republic of Türkiye Ministry of Culture and Tourism Press, 11–35.
- Üngör, İbrahim, Bingöl, Akın, Topaloğlu, Yasin, Günaşdı, Yavuz, Ceylan, Nezat, Özgül, Oktay & Alpaslan Ceylan (2014):** 2012 Yılı Erzincan, Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 31, 1, 61–77.
- Xenophon (1974 [ca. 370 BCE]):** Anabasis. İstanbul, Hürriyet Press.
- Yaman, İrfan Deniz (2019):** Prehistoric Paintings in the Keçe Cave (Kahramanmaraş-Elbistan). Adalya, 22, 11–24.
- Yaylalı, Serap (2007):** Doğu Anadolu Erken Tunç Çağ Kültürü. In: Can, Birol & Mehmet Işıklı (eds.): Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yıldönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı Doğudan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları. İstanbul, Zero Production, 165–188.

HOUSEHOLDS IN THE ROVINJ CENSUS OF 1595/6

Marija MOGOROVIĆ CRLJENKO

Juraj Dobrila University of Pula, Faculty of Humanities, Aldo Negri 6, 52100 Pula, Croatia
e-mail: mmogorov@unipu.hr

Danijela DOBLANOVIĆ ŠURAN

Juraj Dobrila University of Pula, Faculty of Humanities, Aldo Negri 6, 52100 Pula, Croatia
e-mail: ddoblanovic@unipu.hr

ABSTRACT

This paper continues the analysis of the first known census of Rovinj from 1595/6. It examines the size and type of households, as well as the number of children within them. Households were analyzed in terms of their composition and number. The analysis revealed that the most common households were simple ones, consisting of a married couple (or a widow/widower) and their children, while multiple households with two married couples living under the same roof were very rare. Additionally, the census included household support staff and animals. The paper explores which households had specific types of support staff, the relationship between the presence of auxiliary staff and the animals related to a household, and whether auxiliary staff were more common in council families or others.

Key words: Rovinj, Istria, census 1595/6, population

LE FAMIGLIE SECONDO IL CENSIMENTO DI ROVIGNO DEL 1595/6

SINTESI

Il presente contributo continua l'analisi del primo censimento noto di Rovinj/Rovigno del 1595/6. Esso esamina le dimensioni e il tipo di nuclei familiari, nonché il numero di bambini al loro interno. Le famiglie sono state analizzate in termini di composizione e numero di membri. Lo studio ha rivelato che i nuclei familiari più comuni erano quelli semplici, composti da una coppia sposata (o da un/a vedovo/a) e dai loro figli, mentre erano molto rare le famiglie multiple, comprendenti due coppie sposate che vivevano sotto lo stesso tetto. Inoltre, il censimento include il personale ausiliario e gli animali. Vengono analizzati diversi tipi di relazione: la presenza di personale ausiliario nelle varie famiglie, il rapporto tra il personale ausiliario e gli animali e la presenza di personale ausiliario nelle famiglie dei consiglieri rispetto alle rimanenti.

Parole chiave: Rovigno, Istria, censimento del 1595/6, popolazione

INTRODUCTION¹

Rovinj/Rovigno is situated on a stretch of land that was once an islet off the gentle Istrian coast, later connected to the mainland by a dike. Together with Pula/Pola and Poreč/Parenzo, Rovinj served as a vital stop along the Adriatic crossing from Venice, forming part of the maritime route down the Eastern Adriatic toward the Mediterranean. By the late fifteenth century, Rovinj was thriving and expanding in every way, experiencing demographic growth from the Late Middle Ages through to the end of the early modern period (Mlacović, Mogorović Crljenko & Doblanović Šuran, 2019, 158).

In the first part of our study (Mogorović Crljenko & Doblanović Šuran, 2024), we gave a description of the oldest known population census of Rovinj from 1595/6, talked about its credibility, analyzed the structure of households, the number of children, domestic staff in households, and the animals (species, number, and owners) that were recorded in the mentioned census. In this work, also based on data from the Rovinj census of 1595/6, we analyze the origin of the population based on surnames, i.e. adjectives appearing in the mentioned census, then the titles of household heads, households of councilor families and names of household heads.

Let us recall that in the nineteenth century the census was stored in the Municipal Archives of Rovinj (*Archivio Municipale di Rovigno*) under the title *Rovigno 1595 Descrittione di tutti gli abitanti di Rovigno et di animali* (Benussi, 1886, 138). Today, this census, along with others from the seventeenth and eighteenth centuries, is preserved in the State Archives in Rijeka (DARI-284, book (hereafter: b.) 1. The census consists of 56 numbered pages, with this note written on the last page: *Tratta dal Volume civile del N. H. S. [nobil homo signor] Giacomo Minotto fu podestà Precessore esistente in questo pubblico Archivio di Rovigno. Florio Spongia Nodaro Pubblico e Vice Archivista*. The first 60 entries are dated 1595 and the rest of the census is dated March 31, 1596. However, it is certain that the census (i.e., the rest of the census) could not have been conducted in a single day, so it is more likely that the census lasted for a time and that in the end the date of its completion was recorded.²

HOUSEHOLD SIZE AND COMPOSITION

In the census were recorded 539 households, and the analysis will show what kind of households prevailed in Rovinj at the end of the sixteenth century.

Although the birth-rate was high in the pre-modern period, with maximum advantage taken of women's fertile years, households were ultimately not very large. This was primarily due to the high mortality rate for both infants and

1 This paper was co-funded by the Croatian Science Foundation under project no. IP-2019-04-2055 "Topography of Power: Eastern Adriatic Cities in Medieval Spheres of Power" (TOPOS) and Institutional project of Juraj Dobrila University of Pula, Faculty of Humanities: "Population of Rovinj in the Early Modern Period."

2 Cf. the Introduction in Mogorović Crljenko and Doblanović Šuran (2024).

young children, particularly during their first and up to their fifth year of life. Raising children to adulthood was generally challenging, because many diseases, particularly those affecting the stomach and intestines, such as severe diarrhea, posed significant threats. These health issues often led to widespread mortality, exacerbated by poverty and hunger. Miroslav Bertoša noted that raising a child was often an expensive “investment” and that the death of a child caused less trauma than the death of a head of livestock, whose loss could jeopardize an entire family’s survival (Bertoša, 1995, 722–723; 2002, 315–316). This situation was also evident in Rovinj, as indicated by the Rovinj baptismal and death registers from that period (Drandić, 2020). The census data reveals that Rovinj families were not very large: 61.2% of households had 2–5 members, 32.3% had 6–9 members, and only 2.8% of households had more than 10 members (cf. Tables 3 and 4). A similar trend is observed in the 1596 census for Novigrad/Cittanova, Brtonigla/Verteneglio, and Tar/Torre (Mogorović Crljenko, 2006, 67–68). It is important to note that household members included not only blood relatives but also domestic staff.

The census of 1595/6 reveals various household structures that align with the standard classifications of nuclear, extended and multiple families, as well as single and unstructured households. Within these broad categories, several subcategories may be distinguished. Among nuclear households, there are those consisting solely of a married couple, those with a married couple and their children, and those of widowers or widows with their children. Each of these can further be divided into households with and without domestic staff. Similarly, the census identifies extended households. These include households consisting of a married couple with children and other relatives (in most cases with the married couple and their children lives also the head of the household mother or his brothers and sisters, nephews, etc.), a married couple without children but with other relatives, a widower or widow with children and relatives, and a widower or widow without children but with relatives. Each of these configurations can also include domestic staff. Multiple households are also recorded, consisting two married couples with or without children, or a married couple with or without children living with a widower or widow with children. Finally, the census lists single households and unstructured households.

An analysis of household structure in Rovinj at the end of the sixteenth century reveals that nuclear families predominated, account for 77.7% of households. Among these nuclear families, the most common configuration was a married couple with children, and possibly domestic staff. Extended families accounted for 13.7% of households, while multiple families (2.6%), single households (3.7%), and unstructured households (2.2%) were extremely few (Tables 4 and 5). This household structure aligns with the broader Mediterranean context. A nuclear family, consisting of one married couple and their children, and occasionally servants, was typical among the lower social strata, particularly craftsmen and merchants. Conversely, the multiple family was ideal among the upper social classes, who aimed to preserve their patrimony.

In such families, sons inherited the family business, often based on consistent sources of wealth, such as trade. Among poorer commoners, including artisans, merchants, and sailors—who generally relied on their own labor—the nuclear family structure was prevalent (Janeković Römer, 1994, 21–29).

Hajnal proposed a cultural division of European space based on demographic behavior and family and household formation (Hajnal, 1965; 1982, 449–452). He identified two primary marriage patterns: a “Western” or “European” model and an “Eastern” or “non-European” model (Hajnal, 1965). In the European model, the nuclear family is predominant, and individuals marry later. This pattern is most common in northwestern Europe, including the Scandinavian countries (excluding Finland but including Iceland), the British Isles, the Netherlands, northern France, and German-speaking regions (Hajnal, 1982, 449–450).

Peter Laslett analyzed family structure typologies within a spatial framework, dividing Europe into four macro-regions: Western, West-central, Mediterranean, and Eastern (Laslett, 1983, 513–563; Sovič, Thane & Viazzo, 2016, 3). In the 1990s, these geographical determinants were completely overcome. David Kertzer concluded that “the whole enterprise of branding major areas of Europe as having a particular type of household system” was ultimately misleading (Kertzer, 1991, 155–179). Čapo Žmegač emphasised that

the proposed regional generalizations simplify reality by overlooking complexities and differences in space (regional differences), in time (different historical periods) and in socio-economic circumstances (within regions) (Čapo Žmegač, 1996, 187).

It should be noted that French family historians and historical demographers have never regarded geography as a distinguishing factor in their analyses (Čapo Žmegač, 1996, 187–188). The example of Dubrovnik is both important and significant in this case. Although Dubrovnik functioned as a micro-region, it exhibited a diversity of family models that challenges the geographical criteria proposed by Hajnal and Laslett. Differences in family structures are evident across various dimensions: urban versus rural areas, islands versus mainland, social and economic status (nobility, craftsmen, farmers), and religious affiliation (Catholics, Orthodox, Jews) (Stipetić & Vekarić, 2004, 108–109). Family structure varies with time and demographic trends, is influenced by economic factors, and represents only one phase in the family life cycle (Herlihy & Klapisch-Zuber, 1985, 290–319; Janeković Römer, 1989, 173). For instance, in the household of 26-year-old Antonio Sponza, his wife and son lived with him, along with his mother and his 16-year-old brother (DARI, b. 1, Census 1595/6, p. 32). At the time of the census, this household was an extended family, which may have been a multiple family unit when Antonio’s father, Francesco, was alive. In a few years, however, following his mother’s passing or his brother’s marriage, it could become either a simple or multiple family household again.

The Rovinj census 1595/6 clearly reflects the predominance of nuclear

households in Rovinj, characterized by spouses and their children living under the same roof. Most two-member households were nuclear families; in 50.9% (28 out of 55) of cases, they consisted of spouses, while 40% consisted of a widower or widow with one child (18 widows and 4 widowers). Households with 3 to 6 members were the most common, accounting for two-thirds (67.2%) of all households and accommodating 62.5% of the individuals recorded in the census. Three-member households often represented the initial stage of family life, although they could also indicate various other stages of family development. This is suggested by the average age of the heads of three-member households, which is almost five years younger than the average age of all household heads. The census typically recorded the age of male household heads, with the overall average age being approximately 41.3 years, while for three-member households, it was 36.8 years. A significant proportion of three-member households consisted of spouses with one child (63%, or 52 out of 82), widowers with children (9.75%, or 8 out of 82), and widows with children (20.7%, or 17 out of 82). Among four-person households, the most common configuration was spouses with children (62.2%, or 61 out of 98), followed by widows with children (23.5%, or 23 out of 98), and widowers with children (3 out of 98).

Two-thirds of five-member households consisted of spouses with children (63 out of 95) or one spouse with children (11 widows and one widower). The census recorded a slightly more than a dozen (11.6%, 11 out of 95) extended families (in addition to spouses and the household head's mother, brother, sister, or mother-in-law).

The nuclear family also prevailed in six-member households, where 62% (54 out of 87) consisted of spouses and their children) and 12.6% widows and widowers with children (8 widows, 3 widowers) and possible servants.

Seven-member households also mostly consisted of nuclear families, spouses and children or surviving spouses and children (75.7%: 2 widowers with children and 26 couples with children). Almost 80% of eight-member households also consisted of nuclear families: 3 widows with seven children and 20 married couples with children and possible servants (23 out of 29). Among the nine-member households, only one was multiple (the owner and his wife with children, the owner's son with his wife and children), while the rest were nuclear, with spouses and children (17) and sometimes servants (3 cases). It is interesting to note that there are fewer female household heads as the number of household members increases (Tables 2 and 7).

Censuses from this period are exceptionally rare. However, those that have been preserved and analyzed indicate a similar trend across other Istrian areas, where nuclear families were predominant. For instance, they accounted for a significant portion (90,9%) in Novigrad in 1596 (DAPA-4, b. 41, f. 675–681; Mogorović Crljenko, 2006, 30–31, 67–68) and 77.7% in Savičenta in 1613 (Doblanović, 2017, 123). Jasna Čapo Žmegač (1996, 191) suggested that socio-economic differentiation likely explains the prevalence of simple (nuclear) households among urban

populations, while complex households were more common in nearby villages. Yet, Savičenta stands out from this pattern, as nuclear families dominated both in the town center and in the surrounding villages on the Grimani family's rural Venetian estate (Doblanović, 2017, 123).

In towns and cities along the eastern Adriatic coast, previous research indicates that nuclear families were predominant especially among members of the lower social strata, small craftsmen and merchants (Janeković Römer, 1994, 22–25; Mogorović Crljenko, 2006, 67–68). Occasionally, multiple-family households appeared among the upper classes—for instance, in Dubrovnik and certain Istrian cities like Poreč (Janeković Römer, 1989, 173–175; 1994, 25–39; Uljančić, 2019, 64). However, most common citizens lived in nuclear families. Given that the commoners in Istrian towns worked as farmers, fishermen, and various types of craftsmen, it is challenging to attribute the prevalence of nuclear families to any specific economic activity (Mlacović, Mogorović Crljenko & Doblanović Šuran, 2019, 163; Mogorović Crljenko, 2019, 190–197).

It is clear that in medieval and early modern Istria, the population was predominantly poor, meaning that most people—from the upper social classes to the lower—had to work to earn their livelihood (cf. Bertoša, 1995, 304–413, 722–724; Mogorović Crljenko, 2012a, 107–122, 249–250). This implies that people could not rely on inherited wealth to sustain them and instead depended on their own labor.

This is indirectly supported by the institution of the Istrian marriage pattern, which was the most common form of marriage, alongside the coexisting Slavic pattern and, to a much lesser extent, the Venetian marriage pattern. This practice was outlined in the statutes of Istrian towns (municipal codes). In the Istrian marriage pattern, the couple agreed on the property each would bring into the marriage. They managed this property together during the marriage (neither spouse could sell any property, particularly real estate, without the consent of the other), and upon the death of one spouse, the surviving spouse inherited half of the deceased's property (cf. Margetić, 1970, 279–308; 1996, 64–99; Mogorović Crljenko, 2006, 15–38; 2012b, 21–29).

It is also worth noting that the households with animals (149) were predominantly simple family structures (spouses and children, spouses without children or widows with children), only they mostly had support staff (111 out of 149 were nuclear families), as shown below.

Children

Despite the high child mortality rate, children accounted for a significant portion of the population in the pre-modern period, and Rovinj was no exception. Determining the threshold age to classify someone as a child or adult during this period is crucial. Typically, this would constitute the point at which children come of age, allowing them to marry or become emancipated. Accord-

ing to canon law, girls reached this age at 12 and boys at 14. Secular codes generally aligned with these ages, as evidenced by most Istrian statutes (municipal codes), which set the age of majority for girls between 12 and 14 and for boys at 14 or 15. Some statutes stipulated these ages as the minimum for marriage, but stated that young people could not dispose of assets until a later age, with some statutes setting this at 18 (Mogorović Crljenko, 2006, 85–88). An earlier census for Novigrad from 1538 lists only men, starting from the age of 15 onwards (DAPA-4, b. 41, f. 309–312). Consequently, the age range between 14 and 18 can be seen as a transitional phase. During this period, individuals living in a household with their parents who were not yet emancipated, i.e., not yet married, were still considered children.

According to the census, children under the age of 10 constituted nearly a third (29%) of Rovinj's population. Children aged 10 to 13 accounted for 10.4%, and those aged 14 to 17 accounted for 9.6%. Therefore, 39.6% of the population was under the age of 14, and nearly half (49.1%) were under the age of 18. The census data for Novigrad, Brtonigla, and Tar from the same year (1596) show similar results. In Novigrad, children made up 45.85% of the population, in Brtonigla 48.16%, and in Tar 45.16% (Mogorović Crljenko, 2006, 88). However, in these records, children are not categorized by age or gender but are listed collectively in a column labelled *putti*. Consequently, it is impossible to determine the percentages of children in different age groups or whether this information pertains to those under 14 or under 18. For comparison, in Tuscany during the first half of the fifteenth century—about 150 years before the Rovinj census—children under the age of 15 made up 36% of the population (Klapisch-Zuber, 1987, 98–99).

Domestic staff

Servants were recorded in 7.2% of households from the 1595/6 census. Servants and the number of animals in the household were closely related. The households that had the most servants also had the most animals. Among the households in which there were servants (39), in as many as 77% (30) of the cases these were also those that had animals. *Famigli* were the most common. In households without livestock, they are not recorded, that is why we can assume that *fameglio* refers to shepherds. They were listed with 23 households, where there were 50 in total. Their age was declared in 39 cases, and on average they were 24.5 years old. The youngest was 9 and the oldest 46 years old. About 64% of the animals recorded in the census are associated with households that had shepherds. As many as seven of them are listed in the list along with *ser* Pietro Longo's household, which consisted of him, his wife and five children, and they had 800 sheep (*animali minuti*), 3 mares, 7 cows and 6 young bulls (*manzi*).

Ser Bernardin Vendrame's household consisted of himself and his wife and seven servants: 6 *famegli* and one *massara*. They were the second larg-

est household with 3 mares, 4 bulls and 560 sheep. In that case, the *famegli* were certainly shepherds. In terms of the number of animals, the household of Pietro Iotta, son of the late *ser* Domenico, followed. His household consisted of himself and his wife, their three children, and four *famegli* who took care of 2 horses, 2 young bulls and 520 sheep. In addition to his wife and daughter, *ser* Zuanne Gambelo also had four *famegli* in his household who took care of 50 horses and 110 cows.

In the census, 10 housemaids/maids (*massera*) were also recorded in the households of *ser* Zuanne Ciprioto, *ser* Bernardino Vendreame, *ser* Bortolo Da Fasana, *ser* Gabriele di Vescovi, son of the late *Piero*, *ser* Antonio Albanese, *miser* Zuanne Da Capodistria, *ser* Iacomo Lussino, *miser* Giusto Sponza, Pietro Calafà and Antonio Fachinetto. Eight of the 10 household heads who had housemaids/maids were recorded as *ser* or *miser*, and the other two were the notary Facchinetti and, given the surname, a master shipwright (Calafà). Maids were rarely recorded with their age (4). When the age was listed, they were between 16 and 22 years old. They were not the only domestic staff in three households. Thus, *ser* Zuanne Ciprioto, in addition to a 16-year-old girl as a maid, also had two *famegli* aged 13 and 22. In the household of 60-year-old *ser* Bernardin Vendrame and his wife, a 22-year-old girl worked as a maid, and they also had 6 shepherds between the ages of 9 and 40 who took care of 14 *quarnara* of sheep (560 sheep), four young bulls and three horses. There was also a servant (*servitor*) in the household of Antonio Albanese and his wife in addition to the maid. Sometimes the maids were the only women in the household. For example, *miser* Giusto Sponza (52 years old) and his four sons between the ages of 17 and 23 had a maid whose age was not specified.

The census also includes three households, those of *miser* Marco Cipriotto, Tomasin Biondo and Domenego Veniero, in which there were apprentices (*garzon*). The age of two is given: 14 and 16 years. The trades of the aforementioned household heads are not known. Only Marco Cipriotto is recorded as a *mistro*. Also noteworthy is that the household of Tomasin Biondo included, besides his two sons and a 14-year-old apprentice, two more young people (*un zovane et un altro*) without any indication of their relationship or role in the household. They were probably also apprentices, since no livestock was listed in this household.

Fanti were recorded in five households. One each in the households of Domenego Di Rocco and Matia Zaccaria, two in the household of Simon Malusa and three each in the households of *miser* Zuanbattista Basilisco and Tomaso Zonta. Only this latter household was associated with numerous livestock (4 horses, 4 young bulls, 18 cows and 160 sheep), while other households had few or no livestock at all. For example, Domenego Di Rocco had none at all, while Basilisco had a single horse. The boys probably performed numerous other tasks besides those pertaining to livestock. In one household, the female version of *fante*, *fantesca*, was also recorded. This was a 16-year-old girl who was a member of the household of the

Medelin spouses, which also included a married couple with the surname Bronzin (Nadalín and his wife with a child).

Working as a servant or laborer in a household in the early modern period was a common phase in the lives of many young people. As young people, regardless of social status, and only at an early age, become servants, they are labeled with the phrase life-cycle servants, although among them still predominate those from poorer backgrounds and from large families who had many siblings, or those who were orphans or abandoned as children (Čapo Žmegač, 1996, 181; Hajnal 1982, 473; Laslett, 1977, 24–35, 45–47; Janeković Römer, 1994, 40–42, 111–125; 2012, 18–19; Stojan, 2003, 261–288; Budak, 2021, 261–288; Andrić, 2018, 192–202; Kralj-Brassard, 2013, 238; Ladić, 2011, 69–70, 78–79). The sources sometimes speak very candidly about such practices. For example, Mattio Sincovich from Motovun moved to Savičenta and was a *fameio* to Iuri Sabglic. He was accused and had to defend himself before the captain in Savičenta for illegally felling trees. When asked why he came from Motovun to the Savičenta area, he said that he was from a large family, that he had many brothers, and that he came to Sabglic who was alone (*Io mi son partito del territorio di Montona perche siamo assai fratelli et pur assai in famiglia, et son venuto a star con il ditto mio Missier perche l'è solo*). He also said that he had negotiated with Sabglic and almost agreed to stay with him for ten years, after which he should receive a third of his property, but that they had not concluded a contract since then (*Io non sto altrimenti con lui per fameglio, ma son statto a parlimento con lui, et quasi accordato con lui a starvi dieci anni, et che poi io habbia il terzo di tutto il suo, ma anchora non habbiamo fatto il scritto dell'accordo*) (ASVe, Grmani e Barbarigo, b. 40, Charges against Mattio Sincovich, 1568).³ It is also evident from the Rovinj census of 1595/6 that the councilor families did not necessarily have a great deal of support staff or many animals, nor were they necessarily wealthy. Most of them did not have animals or only had a small number. It is possible that they were engaged in some other business, trade or seafaring, which was not recorded in the census. It is also likely, at least according to the value of monetary wedding gifts (*basadego*), that many were not wealthy, but only preserved their reputation (Mogorović Crljenko & Doblanović, 2015, 256–263; Mogorović Crljenko, 2019, 190–205). On the other hand, the more affluent included certain newcomers and citizens who engaged in certain trades, commerce, seafaring or owned animals.

Animals in the census

Out of the 539 households enumerated, 149 of them (27.6%) possessed domestic animals, including horses, mares, donkeys, bulls (*manzi*), cattle (*bovini*), cows (*vacche*), and sheep. The total number of animals recorded was 4,767. Additionally, the term *animali minuti* is sometimes mentioned in the sources,

3 The above-mentioned archival materials have not been organized, so the folios are not numbered.

referring to small livestock, while *animali grossi*, referring to large livestock, was rarely recorded. *Animali minuti* are typically listed by the designation of *quarnari*, suggesting sheep, which were traditionally counted in flocks of forty. When small livestock are mentioned without specifying the unit of measure, it is likely a reference to flocks consisting of both sheep and goats, even if goats are not explicitly mentioned.

The census recorded 173 horses/mares, 40 donkeys, 219 young bulls (*manzi*), 15 head of cattle (*bovini*),⁴ 681 cows and 3,084 small animals or small livestock (402 recorded as *pegore* and 2,835 as *animali menudi*). Small livestock accounted for almost 68% of the total number of animals in the census. By way of comparison, small livestock accounted for 92% of the total in the Zadar area (Zadar, Nin and Novigrad) in the 1560s (Fabijanec, 2015, 71). Slightly more than 10% of households (67/539 or 12,4%) had a horse (59) or mare (9). Most often, it was approximately one (45 or 67.2%) or two horses or mares (14 or 21%). Two households had a significantly larger number of horses/mares: *ser* Zuanne Gambello had 50 horses while Tomasin Bodi had 28 mares. Six other households had between 3 to 5 horses or mares. Some, like Pietro Longo (3 mares and 800 sheep) or Bernardino Vendrame (3 horses and 560 sheep) also had many sheep. Horses probably accompanied the flocks of sheep and served as a means of transport when the summer highs occurred, i.e., when the flocks returned home in the fall. Donkeys were rarer. There were 37 households (33 with one and 4 with two donkeys). In 27 households, a donkey was the only animal connected to the recorded household. Tommasini stated of them that they were used (by the poor) to transport wood and water: *Per la necessità dei poveri si allevano molti asini che portano legna, ed acqua nelle terre; muli di raro ne ho veduti* (Tomasini, 1837, 89).

There were a total of 215 young bulls (*manzi*) distributed in 93 households. Most often (65) there were two to a household. Oxen (*bovini*) were recorded in only seven households, usually one or two, while Domenego Medelin had five.

There were significantly more cows (*vacche*): a total of 601 in 16 households.⁵ *Ser* Zuanne Gambello had the most (110), who also had 50 mares and 160 sheep. Domenego Gambello, son of the late Domenego, Domenego Bodi and Nicolo Bodi each had 80 cows and 4 young bulls (*manzi*). Domenego Segala had 60 cows, two horses, two bulls (*bovini*) and 100 sheep, and *donna* Filippa Gaiarduzza, who lived in a household with three sons, had 54 cows, 2 horses and two bulls (*bovini*).

Cows were also significant to households of Nicolo Medelino (40), *ser* Iseppo Rota (25), Bernardino Medelino (20), *miser* Francesco Pergolis (18), Tomas Zonta (18), who also had 160 sheep, four horses and four young bulls (*manzi*), Francesco Ferrarese (10), *ser* Piero Longo (7), who also owned a huge flock of sheep (800), Mattio Branovichio (6) and Mattio da Pedena (3). In addition to the household of *ser*

4 This probably refers to oxen.

5 In one case, 4 *animali grossi* are recorded in a household. They were counted among the cows.

Nadalin Sponza, four large animals (*animali grossi*) were recorded.⁶

Sheep are very useful domestic animals that produce milk, cheese, meat, fat, wool and hides. It may be said that a household which had sheep also had a steady source of food as well as raw materials to make clothing and footwear. They also had something to trade. In his records of Istria in the mid-seventeenth century, Bishop Tomasini confirmed that:

Maggior utile cavano dalle pecore, e capre, poichè oltre li frutti hanno il formaggio, e le lane. Il formaggio non sanno far bene, nè durerebbe mescolando il latte di capre con quel di pecore, e per altra cagione non val cosa veruna, e si guasta. Non cavano buttiro nè altre poine, ed in alcun luogo alcune salate si fanno assai bene nella primavera. Tosano due volte le pecore, d'aprile e di s. Michele. La loro lana è grossa e resta nel paese per far panno di griso per gli abitanti, non riescendo per Materazzi (Tomasini, 1837, 88).⁷

Little milk was consumed in the Middle Ages but cheese, both fresh and dried, was, in considerable quantities. Most cheese was made from sheep or goat milk. It was only in the eighteenth century that bovine milk assumed primacy in Northern and Western Europe and became more highly valued than goat and sheep milk (Pastoureau, 2011, 140). According to the 1595/6 census, sheep were specifically registered in Rovinj in conjunction with five households, while in another 13 cases *animali menudi* were recorded. Massimo Montanari stated that behind sheep, goats and pigs are concealed by that term (Montanari, 2012, 37). Writing about *animali minuti*, Bishop Tomasini noted: *Li minuti sono pecore, capre, castrati e porci* (Tomasini, 1837, 87). However, we may justifiably assume and conclude that in the Rovinj census sheep are concealed behind term *animali menudi/minuti* when the unit of measurement is recorded as *quarnaro* herds, but when the latter is not explicitly stated, then it refers to sheep and goats. However, goats as such are not listed separately.⁸ For example, Ivan of Buzet (*Zuanne da Pinquente*) was recorded as having *anemali menudi quarnara 5*, while *ser* Pietro Longo had *animali minuti quarnara 20* and Bernardino Vendrame had only *quarnara 14* without any mention of sheep or *animali minuti*.

Data on animals from the 1595/6 census are an indicator of a household's assets. Combined with other sources, they provide insight into the status of a person in society. For example, the aforementioned Piero Longo married Col-

6 Tomasini (1837, 87) writes that *animali grossi* are *bovi, vacche, vitelli e cavalli*.

7 "They derive the greatest profit from sheep and goats, as in addition to the produce, they obtain cheese and wool. However, they do not know how to make cheese well, nor would it last when mixing goat's milk with sheep's milk, and, for other reasons, it is of no value and spoils. They do not produce butter or other dairy products, although in some places, some salted cheeses are made quite well in the spring. Sheep are sheared twice, in April and on St. Michael's Day. Their wool is coarse and remains in the area to make gray cloth for the inhabitants, as it is not suitable for finer textiles" (Tomasini, 1837, 88).

8 Very often, due to legal regulations, goats were counted among the sheep.

Iota Sponzalin on November 5, 1570, to whom he gave 12 ducats as a wedding gift. The Rovinj Register of Marriages recorded five weddings in which the brides were their daughters. The first, Francesca (February 21, 1590) married *ser* Francesco Ferarese, son of *ser* Luca, and no wedding gift was recorded. Zaneta married Piero Ive, son of *ser* Hieronimo, on August 6, 1598. She received 15 scudi (*scudi*) as a wedding gift. Euphemia married Giacomo Iotta on February 26, 1604 and received 5 ducats as a wedding gift, and Antonia married Zuanne Rota on September 2, 1610 and received as much as 20 ducats from *miser* Iseppo. The last wedding was that of *donna* Francesca, and her father, *ser* Piero Longo, had already died by then. It is not stated that she was a widow, but since a daughter named Francesca had already married in 1590, it may be assumed that this was the same person. She married Zuane Vidotto and received 10 ducats as a wedding gift.

From the Rovinj Register of Deaths, we learn that the son of Pietro Longo (Griguor) was buried on May 23, 1590, and 12 lire were paid for his burial. Pietro's wife died on September 30, 1591, and for her burial and masses later offered for the salvation of her soul, the local cathedral chapter received a donation of 12 lira and 8 small *soldi*, which was a rather generous sum compared to the contributions for other deceased people.⁹ In addition to the children and wife of *ser* Pietro Longo, the burial of persons from the ranks of the servants in his household was also recorded. Thus, on November 14, 1591, it was recorded that *unus iuvenis famulus ser Petri Longo ad meliorem vitam migravit* and the cathedral chapter received 4 lire. It is not indicated here how old the *famulus* was, but the amount donated indicates on the one hand the attitude toward servants, as well as the reputation of *ser* Pietro Longo's family.

CONCLUDING CONSIDERATIONS

The census of 1595/6 stands as the oldest known enumeration of Rovinj's population, providing a detailed list of household heads, their spouses, children and servants, as well as the domestic animals owned by each household. It recorded a total of 539 households, with women serving as household heads in 99 cases (18.3%). But certain segments of the population, such as members of the Venetian administration and clergy, were not encompassed by the census.

The census of 1595/6 reveals a detailed picture of household structures in Rovinj, showing that nuclear families were predominant. Despite high birth rates, households were generally small due to high infant and child mortality. The census

9 The oldest Rovinj Register of Deaths (1551–1601) is not a real Register of Deaths, rather, it is a list of funeral proceeds. In addition to the names of the deceased, funeral revenues were recorded in it. Thus, it shows that two lire were mainly paid for children and 6 lire for adults, although sometimes twice as much (12 lira). The latter, 12 lire, were mainly paid for the burial and salvation of craftsmen (*Mistro* Zuanne Pelizer, March 21, 1590, *Mistro* Mathio Moscarda detto Murer, May 13, 1590) (DAPA-429, Rovinj Register of Deaths (1553–1601)). The Register is also available online at familysearch.org.

indicates that 61.2% of households had 2–5 members, 32.3% had 6–9 members, and only 2.8% had more than 10 members. Nuclear families, typically consisting of a married couple with children, were most common (77.7%). Extended families accounted for 13.7% of households, while multiple families, single households, and unstructured households were relatively rare. This household structure aligns with broader Mediterranean trends, where nuclear families were typical among poorer commoners, and multiple families were more common among the upper social classes.

Out of the 539 households enumerated 27.6% possessed domestic animals, including horses, mares, donkeys, bulls, oxen, cows, and sheep, with a total of 4,767 animals recorded. Small livestock, referred to as *animali minuti*, made up almost 68% of the total animals, significantly more than large livestock. The census revealed that households with horses were rare, but some, like *ser* Zuanne Gambello and Tomasin Bodi, had large numbers. Donkeys were less common and mainly used by poorer households for transporting wood and water. Bulls and oxen were present in a few households, while cows were more significant, especially in some prominent families. Sheep provided essential resources such as milk, cheese, meat and wool, making them valuable for trade and self-sufficiency. There was a strong correlation between households with servants and those with a significant number of animals. Servants were recorded in 7.2% of households. *Famigli* (likely shepherds) were the most common, associated with 23 households that had a total of 50 servants. These households held 64% of the recorded animals, indicating the critical role of shepherds in managing livestock. Housemaids (*massera*) were also noted, typically in wealthier households, and sometimes were the only female members. Apprentices (*garzon*) were listed in three households, and *fanti*, young male servants, were recorded in five. Servitude was a common stage in the lives of many young people, particularly those from poorer backgrounds. The census reveals that council families did not always have many servants or animals and were not necessarily wealthy, contrasting with some affluent newcomers engaged in trade or seafaring. The data from the census offer insights into the social status and wealth of households, highlighting the economic and social importance of livestock in Rovinj during this period. This census is an extremely valuable source of data on the population of Rovinj. Together with the censuses from the seventeenth and eighteenth centuries, which are currently undergoing analysis and which contain data on the locations of the households mentioned herein, it may provide a more complete picture of the Rovinj's population in the early modern period.

GOSPODINJSTVA PO ROVINJSKEM POPISU PREBIVALSTVA IZ LET 1595/1596

Marija MOGOROVIĆ CRLJENKO

Univerza Jurja Dobrile v Pulju, Fakulteta za humanistične znanosti, Aldo Negri 6, 52100 Pulj, Hrvatska
e-mail: mmogorov@unipu.hr

Danijela DOBLANOVIĆ ŠURAN

Univerza Jurja Dobrile v Pulju, Fakulteta za humanistične znanosti, Aldo Negri 6, 52100 Pulj, Hrvatska
e-mail: ddoblanovic@unipu.hr

POVZETEK

Prispevek nadaljuje analizo prvega znanega popisa prebivalstva Rovinja iz let 1595/1596. Proučuje velikost in vrsto gospodinjstev ter število potomcev po zakonskem paru. Gospodinjstva so bila analizirana glede na njihovo sestavo in število. Analiza je pokazala, da so bila najpogostejša enodružinska gospodinjstva sestavljena iz zakonskega para (ali vdove/vdovca) in njihovih otrok, medtem ko so bila gospodinjstva z dvema poročenima paroma, ki sta živela pod isto streho, zelo redka. Poleg tega je popis vključeval služinčadi in živali. Članek raziskuje, katera gospodinjstva so imela posebne vrste služinčadi, razmerje med prisotnostjo pomožnega osebja in živalmi, povezanimi z gospodinjstvom, in ali so bili posli pogostejši v svetniških družinah ali drugih. Pomožno osebje je bilo zajeto v 7,2 % gospodinjstev. Med gospodinjstvi s služinčadjo in tistimi z velikim številom živali je obstajala močna povezava. Od 539 naštetih gospodinjstev jih je 27,6 % posedovalo domače živali, vključno s konji, kobilami, osli, biki, voli, kravami in ovci. Drobnna živina, imenovana animali minuti, je predstavljala skoraj 68 % vseh živali. Podatki popisa živali ponujajo tudi vpogled v družbeni položaj in bogastvo gospodinjstev ter izpostavljajo gospodarski in družbeni pomen živine v Rovinju v tem obdobju. Popis Rovinja iz obdobja 1595/1596 je izjemno dragocen vir podatkov o prebivalstvu; v kombinaciji s popisi iz 17. in 18. stoletja, ki so še v postopku analize, lahko zagotovi popolnejšo sliko o prebivalstvu Rovinja v zgodnjem novem veku.

Ključne besede: Rovinj, Istra, popis prebivalstva 1595/6, prebivalstvo

APPENDICES

Table 1: Household members according to the 1595/6 census.

Household heads	539
Their wives	377
Sons	734
Daughters	678
Mothers	33
Brothers	24
Sisters	26
Nephews	11
Nieces	16
Sisters-in-law	5
Brothers-in-law	4
Mothers-in-law (<i>madonna</i>)	11
Daughters-in-law	8
Grandchildren	15
Other relatives	58
Domestic staff	75
	2,614

Table 2: Number of household members according to the 1595/6 census.

Household members	Households	%	Total of people in these households	Of these women as carriers of households
1	20	3.7	20	9
2	55	10.2	110	19
3	82	15.2	246	18
4	98	18.2	394	23
5	95	17.6	475	14
6	87	16.1	522	12
7	37	6.9	259	1
8	29	5.4	232	3
9	22	4,1	197	0
10	5	0.9	50	0
11	5	0.9	55	0
12	2	0.4	24	0
13	0	0	0	0
14	1	0.2	14	0
15	1	0.2	15	0
	539	100%	2,614	

Table 3: Number of household members according to the 1595/6 census.

Households members	Households	%
1	20	3.7
2 and 3	137	25.4
4 and 5	193	35.8
6 to 9	174	32.3
more than 10	15	2.8

Table 4: Types of households according to the 1595/6 census.

	Household composition	Number	household composition + domestic staff	Number	Total of households	%
Simple or nuclear family	Married couple without children	28	Married couple without children + domestic staff	5	33	6.1
	Married couple with children	271	Married couple with children + domestic staff	23	294	54.5
	Widowers and widows with children	89	Widowers and widows with children + domestic staff	3	92	17.1
Extended family		388		31	419	77.7
	Married couple with children + relatives	30	Married couple with children + relatives + domestic staff	4	34	6.3
	Married couple without children + relatives	3	Married couple with children + relatives + domestic staff	2	5	0.9
	Widower/widow + children + relatives	15	Widower/widow + children + relatives + domestic staff	0	15	2.8
	Widower/widow without children + relatives or other people	20	Widower/widow without children + relatives or other people + domestic staff	0	20	3.7
Multiple or joint family		68		6	74	13.7
	Two married couples (with or without children)	2	Two married couples (with or without children) + domestic staff	2	4	0.7
	Married couple with or without children and widower/widow with children	10	Married couple with or without children and widower/widow with children + domestic staff	0	10	1.9
Solitaires		12		2	14	2.6
		20			20	3.7
	No family (solitaires and relatives or other people)	12			12	2.2
		500		39	539	100%
		92.8%		7.2%		

Table 5: Composition of households with regard to relationship to the household head.

	Total	Men	Women	Unknown
Households heads	539	440	99	
Their wives	377	0	377	
Their children	1413	734	679	
Mothers	33	0	33	
Siblings	50	24	26	
Nephews and nieces	27	11	16	
Brothers/sisters-in-law	9	5	4	
Daughters-in-law	8	0	8	
Mothers-in-law (<i>madonna</i>)	11	0	11	
Grandchildren	15	9	6	
Other relatives	57	23	32	2
Domestic staff	75	64	11	
	2,614	1,310	1,302	2

Table 6: Children in households according to the 1595/6 census. This table was compiled on the basis of data from the list such that it does not include those children whose age is unknown or, for example, five daughters recorded as being under the age of 19. When the census indicates that a household head has four sons under the age of 14, one is included in the 14–17 group, and the rest in the 10–13 group, although they may have been under 10. However, since there are only a few such cases, 2 involving sons and 2 daughters, such a procedure does not significantly affect the final results.

	Less than 10			10 to 13		14 to 17	
	Men	Women	Unknown	Men	Women	Men	Women
Children	398	324		120	125	112	120
Siblings	2	3		5	5	7	2
Grandchildren	4	4	3	1	4	1	0
Nephews and nieces	3	4		3	5	2	4
Other relatives	5	8		1	3	0	2
Domestic staff	1			2		0	
	413	343	3	132	142	122	128
	761			274		250	

Table 7: Household size according to the 1595/6 census.

Households members	With domestic staff (number of households)	Without domestic staff (number of households)	Total	Men as household heads	Women as household heads
1	0	20	20	11	9
2	0	55	55	36	19
3	4	78	82	64	18
4	4	94	98	75	23
5	5	90	95	81	14
6	5	82	87	75	12
7	4	33	37	36	1
8	5	24	29	26	3
9	3	17	20	20	
10	2	4	6	6	
11	3	2	5	5	
12	2	1	3	3	
14	1	0	1	1	
15	1	0	1	1	
	39	500	539	500	99

Table 8: *Animals in households according to the 1595/6 census.*

	Number	Households with these animals	Average per household
Horses	127	58	2.2
Mares	45	9	5
Donkeys	41	38	1.1
Young bulls	215	93	2.3
Cattle	15	7	2.1
Cows	594	14	42.4
Large animals (<i>animali grossi</i>)	4	1	4
Sheep	402	5	80.4
Small animals (<i>animali minuti</i>)	2,955	13	227.3
	4,398		

Table 9: Number of animals according to the 1595/6 census.

Number of animals	Households with this number of animals	Notes
1	40	65% of these were donkeys and horses (26 donkeys and 7 horses)
2	40	82.5% of households had 2 young bulls (33)
3	24	87.5% had 2 young bulls and a horse or mare (21)
4 to 10	16	152 animals in total; 58 or 38% are young bulls, about 14% were horses and mares
10 to 19	2	2 donkeys, 18 cows and 12 sheep
20 to 29	3	29 mares, 2 donkeys, 2 young bulls, 20 cows and 20 sheep
30 to 39	2	5 horses, 35 cows, 6 young bulls, 25 small animals
40 to 49	1	2 young bulls, 6 cows, 40 sheep
50 to 59	1	2 horses, 2 oxen and 54 cows
60 to 69	0	
70 to 79	3	3 horses, 2 mares, 4 young bulls, 70 cows, 70 sheep and 70 small animals
80 to 89	6	501 animals, of which 240 small animals and 240 cows
100 to 199	5	756 animals: 57 horses, 188 cows, 100 sheep and 280 small animals
200 to 299	1	200 sheep and 2 young bulls
300 to 399	2	627 animals: 40 cows, 280 sheep and 300 small animals
400 to 499	0	
500 to 599	2	98% small animals
600 to 699	0	
700 to 799	0	
800 to 899	1	98% small animals
	149	

Table 10: Households in which domestic staff is listed according to the census of 1595/6.

Surname, Name (father's name)	Wife	Children	Mother	Siblings	Other relatives	<i>servitor</i>	<i>famegli</i>	<i>massera</i>	<i>garzon</i>	<i>fanti</i>	<i>fantesca</i>	Domestic staff in total	Animals in total
Calafà, Pietro	yes	4						1				1	
Miser De Capodistria, Zuanne	yes							1				1	
Di Rocco, Domenego	yes	3								1		1	
Ser Da Fasana, Bortolo	yes	2						1				1	
Mistro Cipriotto, Marco		1							1			1	
Ser Lussin, Iacomo	yes							1				1	
Venier, Domenego q. Venier	yes	4	1						1			1	
Biondo, Tomasin		2			2				1			1	
Bodi, Nicolo	yes	4			2		2					2	84
Miser Basilisco, Zambattista	yes	10								3		3	1
Ser Ferrarese, Antonio	yes	5					1					1	1
Sponza, Nicolo q. Gabriel	yes	6					1					1	1
Fachinetto, Antonio	yes							1				1	1
Ser Albanese, Antonio	yes					1		1				2	2
Ser Sponza, Christofooro q. Biasio	yes	4					1					1	2
Di Vescovi, Zuanne q. Piero	yes	2					1					1	2
Malusà, Simon	yes	2								2		2	2
Di Vescovi, Gabriel, q. Piero	yes	4						1				1	3

Sponza, Cristofolo q. Francesco	yes	3					1					1	3
Miser Sponza, Giusto		4						1				1	3
Gambello, Domenego	yes	1					1					1	4
Zaccaria, Mattio	yes	1								1		1	4
Ser Bichiachi, Zuanne	yes	2					1					1	5
Ser Ciprioto, Zuanne	yes	4					2	1				3	5
Ser Lanzeto ?, Zuanne	yes	4	1	1			3					3	7
Ive, Antonio	yes	3			2		1					1	7
Mismas, Astolfo	yes	5					1					1	26
Ser Rota, Iseppo	yes	7					2					2	34
Ferrarese, Luca	yes	1					2					2	74
Gambello, Domenego q. D.	yes	7					1					1	86
Ser Medelin, Nicolo		6			1		3					3	93
Medelin, Domenego	yes						2				1	3	126
Ser Gambello, Zuanne	yes	1					4					4	160
Zonta, Tomaso	yes	1	1	2	3					3		3	186
Da Pingvente, Zuanne	yes	1					2					2	202
Iotta, Piero q. ser Domenego	yes	3					4					4	524
Ser Vendrame, Bernardin	yes						6	1				7	567
Ser Longo, Piero	yes	5					7					7	816

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

- Andrić, Tonija (2018):** Život u srednjovjekovnom Splitu. Svakodnevica obrtnika u 14. i 15. stoljeću. Zagreb – Split, Hrvatski institut za povijest – Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu.
- ASVe – Archivio di stato di Venezia (ASVe),** Grimani e Barbarigo.
- Benussi, Bernardo (1886):** Abitanti, animali e pascoli in Rovigno e suo territorio nel secolo XVI. Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria, 2, 1, 121–156.
- Bertoša, Miroslav (1995):** Istra: Doba Venecije (XVI. – XVIII. stoljeće). Pula, Zavičajna naklada “Žakan Juri”.
- Bertoša, Miroslav (2002):** Izazovi povijesnog zanata. Lokalna povijest i sveopći modeli. Zagreb, Antibarbarus.
- Budak, Neven (2021):** Na dnu društvene ljestvice. Robovi i služinčad na istočnoj jadranskoj obali. Zagreb, Leykam international.
- Čapo Žmegač, Jasna (1996):** Konstrukcija modela obitelji u Europi i povijest obitelji u Hrvatskoj. Narodna umjetnost 33, 2, 179–196.
- DAPA-4 – Državni arhiv u Pazinu (DAPA),** Općina Novigrad (fund HR-DAPA-4).
- DAPA-429 – Državni arhiv u Pazinu (DAPA),** Zbirka matičnih knjiga, (collection HR-DAPA-429).
- DARI-284 – Državni arhiv u Rijeci (DARI),** Općina Rovinj (fund HR-DARI-284).
- Doblanović, Danijela (2017):** Žrvanj života. Stanovništvo Savičente od početka 17. do početka 19. stoljeća. Zagreb, Srednja Europa.
- Doblanović Šuran, Danijela & Marija Mogorović Crljenko (2019):** Uvod. In: Doblanović Šuran, Danijela & Marija Mogorović Crljenko (eds.): Matična knjiga krštenih Župe Umag (1483.–1643.). Pazin, Državni arhiv u Pazinu, 13–42.
- Drandić, Matija (2020):** La popolazione di Rovigno nella seconda metà del XVI secolo. Atti del Centro di ricerche storiche – Rovigno, 50, 2–85.
- Fabijanec, Sabine Florance (2015):** Uloga životinja u gospodarskome životu srednjovjekovnih dalmatinskih komuna. In: Mogorović Crljenko, Marija & Elena Uljančić-Vekić (eds.): Animalia, bestiae, ferae: O životinjama u povijesti na jadranskom prostoru. Poreč, Zavičajni muzej Poreštine – Sveučilište Jurja Dobrile u Puli – Državni arhiv u Pazinu, 69–100.
- Hajnal, John (1965):** European Marriage Patterns in Perspective. In: Glass, David Victor & David Edward Charles Eversley (eds.): Population in History: Essays in Historical Demography. London, E. Arnold, 101–143.
- Hajnal, John (1982):** Two Kinds of Preindustrial Household Formation System. Population and Development Review, 8, 3, 449–494.
- Herlihy, David & Christiane Klapisch-Zuber (1985):** Tuscans and Their families. A Study of the Florentine Catasto of 1427. New Haven – London, Yale University Press.
- Janeković Römer, Zdenka (1989):** Pristup problemu obitelji i roda u stranoj i domaćoj medijevistici. Historijski zbornik, XLII, 171–182.

- Janeković Römer, Zdenka (1994):** Rod i grad. Dubrovačka obitelj od 13. do 15. stoljeća. Dubrovnik, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku – Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
- Janeković Römer, Zdenka (2011):** O napuštanju, udomljivanju i posvajanju djece u srednjovjekovnom Dubrovniku i Dalmaciji. In: Mogorović Crljenko, Marija (ed.): Filii, filiae...: položaj i uloga djece na jadranskom prostoru. Zbornik IV. istarskog povijesnog biennala. Poreč, Zavičajni muzej Poreštine – Sveučilište Jurja Dobrile u Puli – Državni arhiv u Pazinu, 15–32.
- Kertzer, David I. (1991):** Household History and Sociological Theory. *Annual Review of Sociology*, 17, 155–179.
- Klapisch-Zuber, Christiane (1987):** Women, Family and Ritual in Renaissance Italy. Chicago – London, University of Chicago Press.
- Kralj-Brassard, Rina (2013):** Djeca milosrđa. Napuštena djeca u Dubrovniku od 7. do 19. stoljeća. Zagreb – Dubrovnik, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.
- Ladić, Zoran (2011):** Na razmeđu djetinjstva i zrelosti. O naučnicima-šegrtima u kasnosrednjovjekovnim istočnojadranskim komunama. In: Mogorović Crljenko, Marija (ed.), Filii, filiae...: položaj i uloga djece na jadranskom prostoru. Zbornik IV. istarskog povijesnog biennala. Poreč, Zavičajni muzej Poreštine – Sveučilište Jurja Dobrile u Puli – Državni arhiv u Pazinu, 69–96.
- Laslett, Peter (1977):** Family Life and Illicit Love in Earlier Generations: Essays in Historical Sociology. Cambridge, Cambridge University Press.
- Laslett, Peter (1983):** Family and Household as Work Group and Kin Group: Areas of Traditional Europe Compared. In: Wall, Richard, Robinm, Jean & Peter Laslett (eds.): Family Forms in Historic Europe. Cambridge, Cambridge University Press, 513–563.
- Margetić, Lujo (1970):** Brak na istarski način. *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, XV, 279–308.
- Margetić, Lujo (1996):** Hrvatsko srednjovjekovno obiteljsko i nasljedno pravo. Zagreb, Narodne novine.
- Mlacović, Dušan, Mogorović Crljenko, Marija & Danijela Doblanović Šuran (2019):** Istrian and Dalmatian Towns – Urban Space and the Elites: The Cases of Rovinj and Rab (Middle Ages and Early Modern Period). *Povijesni prilozi*, 38, 56, 157–180.
- Mogorović Crljenko, Marija & Danijela Doblanović (2015):** Stanovništvo Rovinja prema najstarijoj matičnoj knjizi vjenčanih (1564. – 1640.). *Povijesni prilozi*, 34, 49, 239–274.
- Mogorović Crljenko, Marija & Danijela Doblanović Šuran (2024):** Origin of the Population and Councillor Families in the Rovinj Census of 1595/6. *Acta Histriae*, 32, 2, 271–296.
- Mogorović Crljenko, Marija (2006):** Nepoznati svijet istarskih žena. Zagreb, Srednja Europa.
- Mogorović Crljenko, Marija (2012a):** Druga strana braka. Zagreb, Srednja Europa.

- Mogorović Crljenko, Marija (2012b):** The Position of Woman in Istrian Marriage Pattern (15th–16th century). In: Bellavitis, Anna, Filippini, Nadia Maria & Tiziana Plebani (eds.): *Spazi, poteri, diritti delle donne a Venezia in età moderna*. Verona – Bolzano, QuiEdit, 21–29.
- Mogorović Crljenko, Marija (2019):** Vjenčani dar kod rovinjskih obrtnika na prijelazu 16. u 17. st. (1564–1633). In: Mogorović Crljenko, Marija & Elena Uljančić-Vekić (eds.): *Artisani et mercatores: o obrtnicima i trgovcima na jadranskom prostoru*. Zbornik 8. istarskog povijesnog biennala. Poreč, Zavičajni muzej Poreštine – Sveučilište Jurja Dobrile u Puli – Državni arhiv u Pazinu, 190–205.
- Montanari, Massimo (2012):** Alimentazione e cultura nel Medioevo. Bari, Editori Laterza.
- Pastoureau, Michiel (2011):** Bestiari del Medioevo. Torino, Einaudi.
- Sovič, Silvia, Thane, Pat & Viazzo Pier Paolo (2016):** The History of European Families: Old and New Directions. In: Sovič, Silvia, Thane, Pat & Pier Paolo Viazzo (eds.): *The History of Families and Households. Comparative European Dimensions*. Leiden – Boston, Brill, 1–19.
- Stipetić, Vladimir & Nenad Vekarić (2004):** Povijesna demografija Hrvatske. Zagreb – Dubrovnik, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.
- Stojan, Slavica (2003):** Vjerenice i nevjernice. Zagreb – Dubrovnik, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.
- Tomasini, Giacomo Filippo 1837 [17th century]:** De commentari storici-geografici della provincia dell'Istria libri otto con appendice. Marenigh, Giovanni (ed.). Trieste, Società di Minerva.
- Uljančić, Elena (2019):** U modi. Kultura odijevanja porečkih plemenitih građana (1650.–1720.). Zagreb, Srednja Europa – Zavičajni muzej Poreštine.

KULTURNOBOJNI ZNAČAJ JUTRA V DVAJSETIH LETIH 20. STOLETJA – KRITIČNI PREMISLEKI

Jurij PEROVŠEK

Andraž nad Polzelo 398, 3313 Polzela, Slovenija

e-mail: jurij.perovsek@gmail.com

IZVLEČEK

Namen pričujočega članka je predstaviti, kako je politično glasilo Jutro, ki so ga leta 1920 ustanovili »mladoliberalci«, že kmalu po začetku izhajanja začelo izražati liberalno kulturnobojno stališče. Proti teži političnega katolicizma v slovenskem prostoru je v dvajsetih letih silovito, vztrajno in dosledno zaznamovalo liberalni vidik kulturnega boja. Nenehno je opozarjalo, da ima politično katolištvo nedemokratičen in druge izključujoči značaj ter onemogoča narodov duhovni, materialni, civilizacijski in politični napredek. V njem je videlo najhujšega sovražnika slovenstva, ki mu velja nepretrgan boj – ob vsaki priložnosti in vsepovsod. Jutro je oblikovalo enega od skrajnih ideoloških in političnih pogledov slovenskega človeka v času med svetovnima vojnoma, ki so vplivali na njegova boleča izkustva v nadaljnjem toku zgodovine.

Ključne besede: Jutro, kulturni boj, liberalizem, Jugoslovanska demokratska stranka, Samostojna demokratska stranka, fanatizirani politični katolicizem, Slovenska ljudska stranka

LA LOTTA CULTURALE DI JUTRO NEGLI ANNI VENTI DEL XX SECOLO – RIFLESSIONI CRITICHE

SINTESI

Lo scopo di questo articolo è quello di presentare come il giornale politico Jutro, fondato nel 1920 dai "Giovani Liberali", abbia iniziato a condurre una lotta culturale liberale poco dopo la sua comparsa. L'aspetto liberale della lotta culturale in ambito sloveno è stato fortemente, persistentemente e coerentemente marcato negli anni Venti, contro il peso del cattolicesimo politico. Jutro ha costantemente messo in guardia sul carattere antidemocratico ed escludente del cattolicesimo politico, che impedisce il progresso spirituale, materiale, civile e politico delle nazioni. Ha visto in esso il peggior nemico degli sloveni, sottoponendolo a una lotta continua – sempre e ovunque. Jutro ha dato forma a una delle visioni ideologiche e politiche più estreme dell'uomo sloveno nel periodo tra le due guerre mondiali, che ha influenzato le sue dolorose esperienze nel corso della storia.

Parole chiave: Jutro, lotta culturale, liberalismo, Partito Democratico Jugoslavo, Partito Democratico Autonomo, cattolicesimo fanatico-politico, Partito Popolare Sloveno

UVOD

Kulturni boj, ki so ga na Slovenskem z vedno večjo ostrino razpihovali od ločitve na katoliški in liberalni idejno politični pol v letih 1890–1891 (npr. Perovšek, 2023), je odločilno zaznamoval nadaljnjo politiko v avstrijski dobi. V letih 1917–1918, ko so se Slovenci poenotili v deklaracijskem gibanju za jugoslovansko državo, je kazalo, da se bo dotedanji neusmiljeni medsebojni boj umiril. Tako je v prihodnost gledal glavni urednik *Slovenskega naroda* Albert Kramer, ki je v imenu izvrševalnega odbora liberalne Narodno napredne stranke (NNS) na Kranjskem 23. marca 1918 na narodnem večeru v veliki dvorani Uniona v Ljubljani pozdravil načelnika katoliške Vseslovenske ljudske stranke in predsednika dunajskega parlamentarnega Jugoslovanskega kluba Antona Korošca. Poudaril je, da je njegovo delovanje za jugoslovansko idejo Slovence:

učilo zaupanja v sebe samega, nas je učilo pozabiti žalostno dobo bratomornega boja, učilo, da nas mora spajati velika ljubezen brez razlike v svetovnem naziranju in da nas mora ta velika ljubezen zbrati v trdno celoto. Spoznali pa smo tudi, da mora biti naša bodočnost tudi v strankarskem oziru lepša, kakor je bila naša preteklost. Danes, ko stojimo bok ob boku v boju proti skupnemu sovražniku, ko si zremo oko v oko kot bratje, ali si morete predstavljati, da se bomo bojevali še kdaj drug proti drugemu po starih strupenih metodah?

»Naravno«, je nadaljeval:

da bo našla tudi ta naša velika doba svoj konec. Po dobljeni zmagi se bomo zopet vrnili na vsakdanje delo. Stranke ne bodo prenehale. Noben kulturni narod ne more živeti brez političnega tekmovanja. Prepričan pa sem, da se nikdar več ne bo vrnil strup bratomornega sovraštva v naše vrste in da bode mo v bodoče uredili naše razmerje po načetih medsebojnega spoštovanja, lojalnosti in poštenosti.¹

NUJA KULTURNEGA BOJA

Kljub gornjim željam so kulturni boj prenesli tudi v jugoslovansko državo. V letih 1918–1920 ga je na liberalni strani vzdrževal *Slovenski narod*, poleti 1920 pa se mu je pridružilo *Jutro*, glasilo, ki so ga ustanovili »mladoliberalci« in je ustvarjalo njihovo podobo kulturnega boja na Slovenskem v dvajsetih letih 20. stoletja. Iz »mladoliberalnih« vrst sta izšla tedanja vodilna liberalna politika Gregor Žerjav (npr. Perovšek, 2011a) in Albert Kramer (npr. Perovšek,

1 Slovenski narod, 26. 3. 1918: Praznik slovenskega ženstva, 2.

2013). Ob njiju je v začetku dvajsetih let izstopal še »mladoliberallec« Vekoslav Kukovec,² skozi vse omenjeno obdobje pa je kot vidni liberalni politik deloval glavni predstavnik Samostojne kmetijske oziroma Slovenske kmetijske stranke Ivan Pucelj (npr. Kranjec & Koblar, 1952; Perovšek, 1996; Steinbacher, 2012; Steinbacher & Rahten, 2019).

Jutro je kmalu po začetku izhajanja začelo izražati liberalno kulturnobojno stališče. Že jeseni 1920 je objavilo klic Alberta Kramerja z manifestacijskega zborovanja liberalne Jugoslovanske demokratske stranke (JDS) 12. septembra 1920 v Ljubljani, v katerem je pozval na boj proti klerikalni stranki (Slovenski ljudski stranki, SLS – vanjo se je aprila 1920 preimenovala VLS). Ta hoče »ustvariti iz naših slovenskih pokrajin corpus sepratum, ki bi naj tvoril oblast najopasnejše struje v našem narodu – rimskega klerikalizma«. Pridružil se mu je član načelstva JDS Karel Triller z izjavo, da SLS ne bi smela niti en dan več igrati vloge v našem narodu!³ Kmalu zatem je Žerjav napovedal, da bo liberalna politika preganjala klerikalizem (politični katolicizem, J. P.), dokler ga ne bodo pregnali iz Jugoslavije. Ker lahko organizira samo katoliški del države, je že sam po sebi nujno separatističen, zato ga je treba v interesu države zatreti.⁴

Ob teh poudarkih je *Jutro* zaradi vezanosti Katoliške cerkve na Rim večkrat izjavilo, da je klerikalizem protinarodna politična organizacija, ki skuša z zlorabljanjem verskega čuta nad narodom uveljaviti duševno, gospodarsko in s tem politično gospostvo Rima. Njegova glava je zunaj države in najmanjšega dvoma ni, da politike SLS ne vodijo narodni in državni interesi, pač pa interesi, ukazi in želje italijanskega potentata, ki sedi na sveti stolici v Rimu. Vatikan hoče, da duhovščina v Jugoslaviji vzdržuje politično stranko. SLS, ki ji je rimsko hlapčevstvo več kot lastna država, je ultramontanska ustanova za uresničevanje njegovih političnih ciljev. Sveta stolica žal ni samo verski poglavar, ampak politično središče najbolj centralizirane organizacije na svetu z vsemi pritisklinami, s svojo diplomacijo in taktiko v vsaki državi. Boj s političnim katolicizmom je zato boj za jugoslovansko državo, ker jo ta neprestano ogroža. Samoobramba države veleva, da se pobije na tla, če je treba tudi z železno pestjo. Njegovi pripadniki ne morejo biti zvesti državljani in ni zdravo, če so v državni službi.⁵

2 Na delovanje in politično vlogo Vekoslava Kukovca med svetovnjima vojnama opozarjajo različne obravnave političnega življenja Slovencev v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev (SHS)/Kraljevini Jugoslaviji, njegovo delovanje do leta 1918 pa je prikazano v Stavbar (2014).

3 *Jutro*, 14. 9. 1920: Demokratska manifestacija v Ljubljani, 2.

4 *Jutro*, 22. 10. 1920: Volilni program Jugoslov. dem. stranke, 1.

5 *Jutro*, 9. 2. 1921: Ljubljana, 8. februarja, 1; *Jutro*, 3. 1. 1923: Ljubljana, 2. januarja, 1; *Jutro*, 27. 4. 1924: Ljubljana, 26. aprila, 1; *Jutro*, 18. 11. 1924: Ljubljana, 17. novembra, 1; *Jutro*, 8. 9. 1925: Ljubljana, 7. septembra, 1; *Jutro*, 3. 10. 1925: Ljubljana, 2. oktobra, 1; *Jutro*, 30. 10. 1926: Ljubljana, 29. oktobra 1926. Prim. tudi *Jutro*, 8. 1. 1925: Ljubljana, 7. januarja, 1; *Jutro*, 8. 9. 1925: Ljubljana, 7. septembra, 1; *Jutro*, 7. 11. 1925: Ljubljana, 6. novembra, 1; *Jutro*, 18. 2. 1926: Klerikalci v boju proti slovenski knjigi, 2.

Ob gornjih izjavah verski vidik ni bil vprašljiv, saj so bili liberalci v dogmat-sko-zakramentalnem pogledu lojalni katoličani v zasebnem življenju (Bergant, 2004, 18, 103). *Jutro* je tudi vedno obeležilo božič in veliko noč in posebej poudarilo, da papeža kot verskega poglavarja ne napada.

Ne kritiziramo njegovih zakonov, niti ukazov, kaj mora katolik verovati. V kolikor pa Vatikani vodi politiko, je za nas kakor vsak drug političen činitelj. Ves svet bi bil srečen, če bi se sv. stolica umaknila iz svetovne politike nazaj v svojo evangeljsko misijo in versko organizacijo. A ona se meša v vse, intrigira po vsem svetu, vtika se v notranjo politiko vseh držav in je pravi element nemira, ki mu mora obračati pažnjo vsaka država.⁶

Kristus je sicer učil, da njegovo kraljestvo ni od tega sveta, a klerikalizem dokazuje sto in stoletja, da je ideal rimskega papeža posvetna vladodržnost, srednjeveška njegova moč, dana od Boga nad vsemi ljudmi, od Boga postavljena nad kralji in kraljestvi. Razlika med papežem in kraljem je po izreku papeža Inocenca III., kakor razlika med solncem in luno.⁷

»Mladoliberalci« so boj s političnim katolicizmom razumeli kot državno potrebo tudi v pogledu uveljavljanja interesov Slovencev kot svobodomiselnega in kulturno naprednega naroda v Jugoslaviji (Perovšek, 2021a, 493–494). Uničenje klerikalizma je vprašanje prvega reda, je pojasnjevalo *Jutro*, kajti šele ko bo katoličanstvo obvarovano pehanja v zločinski politični boj proti državi, bo v njej trajni mir. Je tudi kulturno vprašanje prvega reda, ker je klerikalizem, »nacionalna bolezen«, ovira svobodnemu poletu slovenstva, ki ga umetno prisiljuje v nasprotje z jugoslovanstvom. Liberalci v JDS so kot zagovorniki jugoslovanskega narodnega integralizma in državnega centralizma v političnem katolicizmu, vprašanju zlorabljanja vere in avtonomistični narodnopolitični usmeritvi katoliške strani videli splošni državni problem.⁸ Očitali so ji tudi, da ne opusti nobene priložnosti, ko ne bi spodkopavala avtoritete državi, kralju, vojski in vsemu, kar predstavlja državo.⁹ V tem okviru in okviru duhovno- ter ideološkopoličnih razmerij med Slovenci je *Jutro* opozarjalo, da s političnim katolicizmom ni načelnega premirja in mu velja brezobziren boj. Slovenci, ki že dolgo trpijo zaradi »klerikalne infekcije«, jo bodo morali izžgati kot kužen tvor. Šele ko bo klerikalizem strtl, bodo Slovenci notranje svobodni.¹⁰

6 Jutro, 6. 6. 1926: Ljubljana, 5. junija, 1.

7 Jutro, 27. 4. 1924: Ljubljana, 26. aprila, 1. Inocenc III. (1160 ali 1161–1216, papež od 1198) je zagovarjal univerzalno vrhovno oblast rimskokatoliškega poveljarja.

8 Prim. Jutro, 5. 2. 1924: Jugoslovanska demokracija na pohodu, 2; Jutro, 9. 7. 1924: Prepad med duhovščino in laiško inteligenco, 2; Jutro, 1. 2. 1925: Ljubljana, 31. januarja, 1; Jutro, 25. 3. 1925: Žerjavove batine klerikalnim klevetnikom, 1; Jutro, 28. 7. 1926: Ljubljana, 27. julija, 1. Prim. tudi Jutro, 6. 3. 1926: Ljubljana, 5. marca, 1; Jutro, 19. 2. 1927: Ljubljana, 18. februarja, 1.

9 Jutro, 6. 5. 1922: Ljubljana, 5. maja, 1.

10 Jutro, 23. 7. 1921: Jugoslovanski škofje na napačni poti, 2; Jutro, 26. 9. 1922: Ljubljana, 25. septembra, 1; Jutro, 11. 1. 1925: Ljubljana, 10. januarja, 1; Jutro, 5. 2. 1925: Napredni volilci!, 1. Prim. tudi Jutro, 27. 6. 1925: Jugoslov. episkopat za srednjeveško reakcijo, 2.

Za JDS je bila zgodovinska naloga slovenskega liberalizma zadržati klerikalizem, da ne preplavi države in ne razdre jezo verske strpnosti v njej.¹¹ Ob izvolitvi profesorja Teološke fakultete Aleša Ušeničnika za rektorja ljubljanske univerze leta 1922 je *Jutro* poudarilo, da je ta zmožna življenja in napredka le v tesni zvezi s kulturo naprednih jugoslovanskih sil. Zdaj pa je *rector magnificus* postal Ušeničnik, predstavnik najbolj nazadnjaške struje v slovenski kulturni zgodovini, dedič kulturnobojnih idej Mahničevega *Rimskega katolika* in do nedavnega glasnik tistega »črnožoltga klerikalizma«, ki je izoblikoval kulturno in politično poslanstvo Avstrije proti racionalistični pravoslavni Srbiji. Tu vidimo posledice popustljivosti, ki je dopustila, da se je »šola« za duhovnike in razširjevalce klerikalizma v Ljubljani (bogoslavno učilišče) preko noči pretvorila v fakulteto in se kot enakopravna vrnila v družbo zastopnic svobodne znanosti. To vodi neposredno v Tavčarjevih 4000. Odprlo se je vprašanje prihodnosti naše univerze – ali v nazadnjaštvo ali v svobodno kulturno delo. Odločitev je neizogibna.¹² To so bila trda stališča, ki niso priznavala medsebojnega akademskega spoštovanja in strpnosti.

Jutro je sicer izjavljalo, da liberalna stran noče kulturnega boja¹³ in da bi bila brezbriznost najboljši odgovor političnemu katolicizmu. »Pijancu se še seneni voz ogne.« Toda to ni mogoče. Kristus je ravnal prav, ko je šel v tempelj in s korobačem pognal farizeje na cesto; mnogi pravijo tudi, da bi morali zaslepljenega duhovnika, ki zlorablja najsvetejša čustva, telesno kaznovati. *Jutro* se za to ni ogrevalo.¹⁴ Odgovarjalo bi mu, če bi s SLS vzpostavili nekakšen *modus vivendi*. Če pa bi do kulturnega boja prihajalo, naj bi bil civiliziran in ne divjaški.¹⁵ Drugače v znak protesta proti zlorabljanju vere ne bi bilo težko izzvati izstopanja iz Katoliške cerkve.¹⁶ Sicer pa je menilo, da bo poteklo še mnogo let preden bodo izbrisali moralno škodo, ki je zašla v duha slovenskega ljudstva z dolgo vladavino rimskega klerikalizma.¹⁷ V nekem trenutku je celo kot naivno označilo pričakovanje, da bi se lahko iz lastne moči otrslo klerikalizma.¹⁸

Jutro je podpiralo t. i. kancelparagraf, ustavno določilo po katerem verski predstavniki svoje duhovniške službe in duhovniških nalog niso smeli izkoriščati v politične namene. Njegovi pobudniki so bili slovenski liberalci, eden glavnih zagovornikov kancelparagrafa v Ustavodajni skupščini pa je bil Gregor Žerjav. Za *Jutro* je bil kancelparagraf izraz političnega silobrana.¹⁹ Skupaj z JDS je tudi vztrajno

11 Jutro, 18. 10. 1921: Sijajni zbor zaupnikov JDS, 1.

12 Jutro, 17. 6. 1922: Ljubljana, 16. junija, 1. O opozorilu na Tavčarjevih 4000 prim. tudi Jutro, 13. 3. 1926: Ljubljana, 12. marca, 1.

13 Jutro, 28. 12. 1920: Ljubljana, 27. decembra, 1; Jutro, 11. 7. 1924: Ljubljana, 10. julija, 1; Jutro, 24. 7. 1924: Kulturni boj, 2; Jutro, 1. 7. 1925: Klerikalci si žele kulturnega boja!, 2; Jutro, 13. 2. 1925: Ljubljana, 12. februarja, 1.

14 Jutro, 13. 12. 1923: Ljubljana, 12. decembra, 1.

15 Jutro, 21. 11. 1924: Ljubljana, 20. novembra, 1.

16 Jutro, 24. 7. 1924: Kulturni boj, 2.

17 Jutro, 23. 12. 1922: Ljubljana, 22. decembra, 1.

18 Jutro, 26. 3. 1925: Ljubljana: 25. marca, 1.

19 Jutro, 11. 7. 1924: Ljubljana, 10. julija, 1; Jutro, 6. 5. 1925: Ljubljana, 5. maja, 1. O uvedbi kancelparagrafa v Kraljevini SHS/Jugoslaviji prim. Perovšek (2009).

nastopalo proti političnim cepitvam liberalnih sil in pozivalo k oblikovanju njihove skupne »napredne fronte« v boju proti klerikalni »falangi«. To je elementarna ideja, tako kot je bil svojčas pod Ivanom Tavčarjem elementaren odpor proti nazadnjaštvu in zatiranju vsega napredka, ki označuje SLS od njenega nastanka do danes.²⁰

POLITIKUJOČA DUHOVŠČINA

Liberalna drža nasproti katoliški strani je temeljila v že omenjenih očitkih, da duhovščina in SLS zlorabljata vero in cerkvena opravila v politične namene. To je bilo v različnih stopnjah in oblikah tudi prisotno. Tako ravnanje je po *Jutru* obsegalo škofovska pastirska pisma za izid volitev, molitve za kandidate SLS, izpostavljanje svetega rešnjega telesa v cerkvi na dan volitev za zmago SLS, agitacijo s Srcem Jezusovim za strankarski boj, branje (volilnih) maš in opravljanje obhajila v »dobri namen« na dan volitev, grožnje župljanom s pogubljenjem njihovih duš v peklju, če ne bodo volili SLS, izsiljevanje žena v spovednici z verskimi kaznimi, če politično ne bodo vplivale na moše, nagovarjanje, naj možem odrečejo zakonske dolžnosti, če ne bi hoteli voliti klerikalno in v rodbini vplivajo na naročanje katoliških glasil, politični govor med sv. mašo, označevanje liberalnega tiska kot brezverskega, odrekanje odveze v spovednici tistim, ki so ga brali, prirejanje sv. misijonov proti nekatoliškemu tisku, prirejanje Marijanskih kongregacij, ločevanje vernikov po pripadanju ali nepripadanju SLS, odganjanje otrok liberalnih staršev od Gospodove mize in prejemanja zakramentov, odrekanje zakramentov ali tolažil vere in cerkvenega pogreba pripadnikom nasprotne politične stranke oziroma tako izrečene grožnje, prepovedovanje političnega delovanja zunaj SLS in pritisk na romanjih.²¹ In z vprašanjem, »kdo piše, da je v volilni skrinjici srce Jezusovo?«, je politično

20 Jutro, 12. 5. 1922: Ljubljana, 11. maja, 1; Jutro, 12. 7. 1922: Ljubljana, 11. julija, 1; Jutro, 14. 1. 1923: Ljubljana, 13. januarja, 1; Jutro, 16. 3. 1923: Ljubljana, 15. marca, 1; Jutro, 5. 2. 1924: Jugoslovenska demokracija na pohodu, 2; Jutro, 8. 2. 1925: Slovenci! V boj za Narodni blok!, 1; Jutro, 28. 1. 1927: Volilni teror politikujoče duhovščine v Sloveniji, 2; Jutro, 11. 5. 1927: Ljubljana, 10. maja, 1; Jutro, 3. 9. 1927: Ljubljana, 2. septembra, 1; Jutro, 1. 10. 1927: V nedeljo bo slavila napredna Ljubljana svojo tretjo zmago!, 1. Prim. tudi Jutro, 1. 12. 1922: G. A., Prenehajte, Ljubljančani!, 2; Jutro, 13. 3. 1926: Ljubljana, 12. marca, 1.

21 Jutro, 23. 11. 1920: Ljubljana, 22. novembra, 1; Jutro, 28. 12. 1920: Ljubljana, 27. decembra, 1; Jutro, 23. 3. 1923: Ljubljana, 22. marca, 1; Jutro, 25. 8. 1923: Ljubljana, 24. avgusta, 1; Jutro, 13. 12. 1923: Ljubljana, 12. decembra, 1; Jutro, 16. 3. 1924: Ljubljana, 15. marca, 1; Jutro, 19. 3. 1924: Ljubljana, 18. marca, 1; Jutro, 4. 7. 1924: Ljubljana, 3. julija, 1; Jutro, 23. 11. 1924: Zakaj se klerikalci razburjajo radi Marijanskih kongregacij? 2; Jutro, 11. 1. 1925: Ljubljana, 10. januarja, 1; Jutro, 16. 1. 1925: Ljubljana, 15. januarja, 1; Jutro, 4. 2. 1925: Klerikalni teror s hudičem in peklom, 2; Jutro, 8. 2. 1925: Vatikan in škof Jeglič, 7; Jutro, 13. 2. 1925: Ljubljana, 12. februarja, 1; Jutro, 4. 3. 1925: Politika in katoliška duhovščina, 2; Jutro, 6. 3. 1925: Ljubljana, 5. marca, 1; Jutro, 24. 3. 1925: Nedeljski pretepi v skupščini, 2; Jutro, 28. 3. 1926: G.(regor) Ž.(erjav), Ljubljana, 27. marca, 1; Jutro, 1. 1. 1927: Za naše časopisje, 14; Jutro, 28. 1. 1927: Volilni teror politikujoče duhovščine v Sloveniji, 2; Jutro, 10. 9. 1927: Manifestacija za napredno fronto v Mariboru, 2; Jutro, 4. 3. 1928: Ljubljana, 3. marca, 1; Jutro, 29. 8. 1928: Ljubljana, 27. avgusta, 1. Prim. tudi Jutro, 19. 12. 1924: Ljubljana, 18. decembra, 1; Jutro, 16. 1. 1925: Ljubljana, 15. januarja, 1; Jutro, 25. 3. 1925: Žerjavove batine klerikalnim klevetnikom, 1; Jutro, 16. 5. 1925: Ljubljana, 15. maja, 1; Jutro, 18. 2. 1926: Klerikalci v boju proti slovenski knjigi, 2.

ravnanje katoliške strani leta 1927 označil Albert Kramer.²² V tej zvezi je *Jutro* poudarilo, da politikujoča duhovščina bega in hujska ljudstvo kot brezumno divjačino, ga vzgaja in z njim ravna kot s tepci in jo vodi hudobni duh.²³ Demagoško se zanaša na instinkte politično nezavednih ljudi.²⁴ Eden njenih največjih madežev je teror nad plaho in preprosto kmečko, zlasti žensko dušo.²⁵ »Hudič in pekel je za kmečko hišo pri nas največji strah na svetu.«²⁶

Pri razmerah na podeželju se je *Jutro* posebej ustavilo. Opozarjalo je, da hoče politično katolištvo nasploh imeti moč nad kmetom in njegovim premoženjem.²⁷ Kot pes oblaja vsakogar, ki bi si drznil o potrebah in težavah našega kmeta govoriti in zanj delati.²⁸ Na podeželju politikujoča duhovščina vihti še hujši bič, kot ga je kadarkoli v dobi tlačanstva nad ubogimi slovenskimi kmeti tuji objestni graščak. Liberalna politika na podeželje težko prodre, to je napornejše kot kopati rove v neznane hribe rudnikov. »Tu stoji na straži politikujoči duhovnik, ki porablja vsa dovoljena in nedovoljena sredstva, da prepreči in zavrne prodiranje naprednejše misli.« Navadno je tudi oblastnik nad poštnim nabiralnikom,

ki skrbno pregleduje vso korespondenco svojih »ovčic« in neprestano gleda, da se ne vtihotapi med nje kak brezverski list. Človek ne bi verjel, da je l. 1927. še mogoče, da je v Sloveniji več pošt, kjer morajo kmetje iz strahu pred farovško furijo naročiti »Domovino« [liberalni tednik za podeželje – op. J. P.] na druga imena in da je pri nas še nešteto far, kjer izjavljajo sicer pametni, uvidni in svobodoljubni ljudje, da se na »Domovino« naročiti ne smejo, ker bi se zaradi terorja iz župnišča morali izseliti. Niti sanja se ne oni inteligenci v Ljubljani, ki ob strani gleda ta boj proti klerikalizmu, kako težka je ta guerilska [gverilska – op. J. P.] vojna, ko je treba moža za možem osvajati iz okovov klerikalnega suženjstva[,] a ti pri tem naporu izpodreže politikujoča duhovščina vse predpogoje za razvoj svobodoljubja in demokracije. Karakteristično za divjanje politikujoče duhovščine na deželi je n. pr. da je kandidat[,] naprošen, da prevzame kandidaturo za oblasne volitve [volitve v skupščino ljubljanske oblasti leta 1927 – op. J. P.], izjavil, da gre rajše v »šicengraben«, [strelski jarek – op. J. P.] kot pa da bi postal tarča naskokov podivjane politikujoče duhovščine.²⁹

Kdor hoče danes stranko političnega katolicizma pravilno soditi, mora na podeželje, kjer se bije dan za dnem boj med njo in liberalno stranjo. Strahovanje ljudstva za vsako ceno in pod vsakim pogojem je glavna naloga duhovščine.³⁰

22 Jutro, 10. 9. 1927: Ljubljana za zmago združene demokracije, 2.

23 Jutro, 11. 1. 1925: Ljubljana, 10. januarja, 1; Jutro, 20. 2. 1926: Ljubljana, 29. februarja, 1.

24 Jutro, 16. 1. 1927: Ljubljana, 15. januarja, 1.

25 Jutro, 24. 1. 1926: Ljubljana, 23. januarja, 1.

26 Jutro, 13. 2. 1925: Ljubljana, 12. februarja, 1.

27 Jutro, 28. 4. 1921: Ljubljana, 27. 4. 1921, 1.

28 Jutro, 24. 5. 1928: Ljubljana, 23. maja, 1.

29 Jutro, 28. 1. 1927: Volilni teror politikujoče duhovščine v Sloveniji, 2.

30 Jutro, 26. 9. 1922: Ljubljana, 25. septembra, 1.

Glede *Domovine* je *Jutro* še zapisalo, da se je politikujoči duhovniki bojijo, kakor hudobec blagoslovljene vode, in njeno uničenje je ideal vseh teh eksponentov, ki jih je obsedel hudobni duh.³¹

Leta 1922 je *Jutro* razpisalo binkoštni nagradni natečaj za odgovore na deset vprašanj. Prvo nagrado – brezplačno vožnjo s hitrim vlakom v Beograd in nazaj s tridnevno namestitvijo v odličnem hotelu in popolno oskrbo – je dobil odgovor na vprašanje »Kako presoimate delo in vpliv duhovščine?« Odgovor prejemnika nagrade, Josipa Hummla iz Celja, je bil:

Ako upoštevamo, da naj je duhovščina nositelj vzvišene krščanske ideje, čije temelj je vendar medsebojna ljubezen in resnica, in če opazujemo širjenje sovraštva v katoliških prosvetnih in hinavstva v verskih društvih, vojskujoče nastopanje v političnih časopisih, neokusno obračanje politike na prižnice, med tem ko buhti povsod pijančevanje, tajni brezštevilni umori rojenih ali še ne rojenih otrok, ubojstvo v prepiru itd., ni mogoče izdati duhovščini kot celoti (so tudi častne izjeme) nikakor dobrega izpričevala. Je preveč katoliška in žalostno malo krščanska. – Vpliv duhovščine je pa prav zato žal še vedno precejšen.³²

S primeri opisanega ravnanja sta *Jutro* in liberalni tisk povezovala svoj kulturnobojni mnenjski pritisk, s katerim sta ustvarjala podobo slovenske duhovščine, ki je, razen redkih izjem, brezpogojno zavezana političnemu katolicizmu. Duhovniški stan je za liberalizem predstavljal nedvoumen in negativen politični dejavnik. *Jutro* je temu skorajda vedno namenilo uvodnik na prvi strani. O politikujoči duhovščini je trdilo, da opravlja satansko delo, najsrasotnejše in najnižkotnejše opravilo, ki ga more opravljati duhovnik. Župniki in kaplani – moralni zločinci –, ki tako ravnaajo, so v svoji duši neverniki, kajti kdor se more in upa norčevati iz osnovnih načel Cerkve in vere, gotovo v nič ne veruje. Duhovnik, ki govori, da je verska dolžnost voliti SLS, ki pridiga o njeni volilni skrinjici kot da je tabernakelj, duhovnik, ki straši s hudičem in peklom politično drugače mislečim, je podel lažnivec, je zločinec Cerkvi in veri in zapeljuje s krivo vero!³³ Duhovniki so agenti za volilne kroglice in SLS je stranka, ki živi od zlorabe vere za politiko.³⁴ Pred oltarjem igrajo ogabno komedijo in mnogim ne uide smeh, »ko gledajo vernikom v naivne oči, ki s strahom ugibajo, ali so besede steklega derviša morda le resnične«.³⁵ Podivjana, posurovela, nemoralna in v fanatizmu vzgojena duhovščina z zlorabo verskih sredstev zasleduje čisto posveten program svojega popolnega političnega, kulturnega in gospodarskega gospostva. Noče nič drugega kot etabliranje najbolj brezobzirne strahovlade klerikalizma v Sloveni-

31 *Jutro*, 1. 1. 1927: Za naše časopisje, 14.

32 *Jutro*, 14. 5. 1922: Razpis vprašanj za binkoštno nagrado »Jutra«, 2; *Jutro*, 6. 7. 1922: Odgovori na vprašanje »Jutra«, 3.

33 *Jutro*, 4. 2. 1925: Klerikalni teror s hudičem in peklom, 2; *Jutro*, 6. 2. 1925: Naši kraji in ljudje, 3.

34 *Jutro*, 11. 7. 1924: Ljubljana, 10. julija, 1; *Jutro*, 4. 9. 1927: Ljubljana, 3. septembra, 1.

35 *Jutro*, 11. 1. 1925: Ljubljana, 10. januarja, 1.



Slika 1: Jutrova ponazoritev vplivanja »klerikalne kače« (duhovščine) na volivce; volilna kroglica v s kačo ovitem volivcu je v njegovi razprti dlani na vrvi (Jutro, 15. 1. 1925: Svobodne volitve, 2).

ji.³⁶ Stremljenje po posvetni moči papeža in vse druge politikujoče duhovščine je postalo več kot narod, več kot vera in več kot sam Bog.³⁷

Jutrove obtožbe politikujoče duhovščine so bile skoraj brezmejne. Brezmejen naj bi bil tudi njen pohlep po absolutni prevladi nad ljudstvom, ki naj mu bo

*žrtvovano vse, kar je velikega, lepega in vzvišenega v verstvu. Škof naj vlada povsod, škof naj vlada vedno, škof naj vlada čez vse ljudi, škof naj vlada nad poedincem, nad rodbino, škof naj vlada v občini, v okraju, v oblasti [upravni enoti – op. J. P.] in v državi. Vlada, vlada in vlada, to je alfa in omega klerikalne politike. Kjer in kadar to ni mogoče z državno in drugo javno močjo, tam se tem brezobzirnejše etablira zloraba cerkve in vere ter tembolj intoleranten ter tem brezvestnejši teror politikujoče duhovščine.*³⁸

36 Jutro, 25. 8. 1923: Ljubljana, 24. avgusta, 1; Jutro, 26. 9. 1924: Hinavščina in zloba škofovega lista, 2; Jutro, 31. 10. 1928: Ljubljana, 30. oktobra, 1. Prim. tudi Jutro, 6. 5. 1922: Ljubljana, 5. maja, 1; Jutro, 25. 11. 1923: Ljubljana, 24. novembra, 1; Jutro, 31. 1. 1925: Klerikalna revolucija proti papežu, 2; Jutro, 17. 2. 1925: Ljubljana, 16. februarja, 1; Jutro, 26. 2. 1925: Ljubljana, 25. marca, 1; Jutro, 16. 1. 1927: Ljubljana, 15. januarja, 1.

37 Jutro, 19. 12. 1924: Ljubljana, 18. decembra, 1.

38 Jutro, 13. 3. 1926: Ljubljana, 12. marca, 1.

»Ali ni srednji vek z vso inkvizicijo tu? Čitajte Costnerjevega »Ulenspiegla«, je zapisalo, »pa najdete na las enake prizore.« In kam naj štejemo duhovščino, ki razkraja ljudstvo v sovražne tabore, ki seje blazni srd med sosedi in prijatelji, med možem in ženo, med starši in otroci in slabi ljudstvu pamet z lažmi o nadnaravnih kaznih za tiste, ki nočejo slediti klerikalcem?³⁹ Duhovnik, ki v cerkvi budi strankarsko strast, ki nima toliko srčne izobrazbe, takta in spoštovanja do Boga in posvečenega prostora, kjer pridiga in spoveduje in v strankarsko blato vlači ime Božje, križ in svete obrede sploh, ni božji namestnik. On je zločinec in zasluži samo zaničevanje.⁴⁰ Vse delovanje klerikalizma med lahkovernim ljudstvom je kulturna sramota, ki ponižuje Slovence na najnižjo stopnjo.⁴¹ Toda zloraba vere in Cerkve, ustrahovanje zaslepljenega ljudstva s peklom in hudičem je tudi na začetku 20. stoletja, v času telegrafa, zračnega prometa in splošnega napredka znanosti, za črno reakcijo še vedno najuspešnejše orožje.⁴² »Svetopisemski mlinski kamen pristoja vsem politikujočim nevrednim duhovnikom, ki vzbujajo v Sloveniji že toliko let med katoliškimi verniki tako strašno pohujšanje.«⁴³ *Jutrova* sodba je bila neusmiljena. Nanašala se je na Jezusov izrek iz Evangelija po Luku (Lk 17,2): »Bolje je zanj, da mu obesijo mlinski kamen na vrat in ga vržejo v morje, kakor da pohujša enega od teh malih.« (Krašovec, 1997; prim. tudi Evangelij po Mateju (Mt 18,6) in Evangelij po Marku (Mr 9,42)).

Jutro je duhovščini pripisovalo ključno vlogo in pogoj za delovanje Slovenske ljudske stranke. Brez nje SLS ne bi bilo. Vsa cerkvena organizacija je obenem organizacija SLS.⁴⁴ Odvisnost SLS od duhovščine naj bi bila tolikšna, da lahko rečemo: SLS, to je duhovščina.⁴⁵ Ona istoveti cerkvene interese s strankino

39 Jutro, 16. 3. 1924: Ljubljana, 15. marca, 1. Belgijski pisatelj Charles de Coster je v svojem znanem delu *Ulenspiegel* (1867), »bibliji flamskega ljudstva«, prikazal dogodivščine veseljaka in šaljivca iz flamskega ljudskega izročila – lika z istim imenom (obstajal je tudi v stari nemški književnosti), ki ga je postavil v čas prelomnega 16. stoletja. Tedaj so bile nizozemske dežele posest španskih katoliških monarhov Karla I./V. in Filipa II. in španska sveta inkvizicija je ob podpori duhovščine »v obrambo vere« sežigala na grmadah in v mučilnicah uničevala uporne nizozemske patriote, meščane, rokodelce in kmete. Coster je naslikal Cerkev z njenimi škofi, ki imajo krvave roke, sveto rimsko inkvizicijo, ki sežiga može in žive pokopava žene in dekleta zato, »ker noče prelivati krvi«, ter množico duhovnikov, menihov, pridigarjev, odpustkarjev in tretjerednikov, ki v zvesti službi »najbolj katoliškega kralja« Filipa izkorišča praznoverje in bogaboječnost ljudstva, da bi zlomila hrbtenico njegovemu uporu (Šega, 1962, 697–698, 700, 704).

40 Jutro, 4. 7. 1924: Ljubljana, 3. julija, 1; Jutro, 18. 1. 1925: Partizanska duhovščina in država, 2. Prim. tudi Jutro, 13. 3. 1926: Gregor Žerjav, »Cerkev je govorila«, 2. V tedanjem političnem jeziku je izraz »partizanstvo« oziroma »partizanski« pomenilo »strankarstvo« oziroma »strankarski«.

41 Jutro, 4. 7. 1924: Ljubljana, 3. julija, 1. Po Jutru naj bi na taki ravni nastopal kaplan v Žužemberku. Poleti 1924 naj bi med pridigo izjavil, da mu je poznana neka francosko vas, kjer naj bi duhovnik, ki ideološko in politično ni bil dejaven, dopustil, da so sneli Mater Božjo z oltarja in vanj postavili nečistnico, cerkev pa spremenili v plesišče (Jutro, 6. 7. 1924: Ljubljana: 5. julija, 1).

42 Jutro, 18. 2. 1926: Ljubljana, 17. februarja, 1.

43 Jutro, 14. 3. 1926: Ljubljana, 13. marca, 1.

44 Jutro, 16. 2. 1927: Ljubljana, 15. februarja, 1. Prim. tudi Jutro, 8. 1. 1920: Ljubljana, 7. januarja, 1; Jutro, 20. 2. 1924: Ljubljana, 19. februarja, 1; Jutro, 28. 8. 1925: Ljubljana, 27. avgusta, 1; Jutro, 17. 9. 1926: Ljubljana, 16. septembra, 1.

45 Jutro, 28. 8. 1925: Ljubljana, 27. avgusta, 1.

politiko. To kažejo vodilni položaji duhovnikov v katoliškem gibanju. Načelnik SLS je duhovnik (Anton Korošec), njen glavni tajnik je zopet duhovnik (Fran Kulovec), katoliški politični tisk je v rokah duhovščine, vsa gospodarska in kulturna organizacija SLS sloni na duhovščini in sploh ni katoliške organizacije, kjer ne bi imel odločilne besede duhovnik.⁴⁶ Imamo stanovski imperializem katoliške duhovščine, ki mu je primerljiva »židovska gospodstvaželnost«.⁴⁷ Vladohlepnost je imanentna klerikalizmu.⁴⁸ *Jutro* je politikujočim duhovnikom očitalo zanemarjanje njihovega pravega poklica in izpostavljanje nevarnosti, da s svojim delovanjem jemljejo ugled vsej duhovščini.⁴⁹ Spomnilo je na pregovor *Po duhovniku vera gor, po duhovniku vera dol*.⁵⁰ Spraševalo je, kdo naj še spoštuje politikujočo duhovščino, kdo naj ne prezira njenih voditeljev? Saj dan za dnem vzbuja najbolj strupeno strast sovraštva in z lažmi ter obrekovanjem politično nezrelo ljudstvo vzgaja v nauku, da človek ne sme biti svojemu političnemu nasprotniku človek in brat, pač pa mu mora biti volk. Kako naj nastane nova doba z duhovno obnovo, če se najvišji cerkveni dostojanstveniki postavljajo na čelo amoralne in v svojem jedru nekrščanske drhali, kateri ni nobena stvar sveta?⁵¹ Gregor Žerjav je leta 1925 v Narodni skupščini pristavil, da je sramotno zapeljevati dobro in naivno ljudstvo, ki ne more ločevati, do katere meje je duhovnik Kristusov namestnik in kdaj postane strankarski gospodar.⁵² Pogosto izrečeno zahtevo katoliške strani, naj javno življenje poteka v smislu pozitivnih verskih načel, je kasneje osmešil z vprašanjem, ali naj to uresničijo z verskimi nauki o Sveti Trojici, brezmadežnem spočetju in nezmotljivosti?⁵³ Sicer pa je *Jutro* duhovščino štel za polnovreden intelektualni sloj, a politična prostitucija jo družbeno onemogoča. Njeno posvetno delovanje ji jemlje dušnopastirski ugled. Zaničevanje, ki ga svobodomiselna inteligenca čuti do nje zaradi zlorabljanja vere in njene prostitucije, je elementarno.⁵⁴ Katoliške laiške inteligence, »ki se je obesila duhovščini na plašč«, ni cenilo, saj se ni obnesla.

*Je kakor zamorjen cvet. Pod krivo palico umira genij. Kako se naj velik duh razvija v potuhnjenosti klerikalstva? Klerikalna inteligenca nima na ljudstvo nobenega vpliva. Vsa ta masa ne ustvarja nič. So hlapci in nič drugega.*⁵⁵

46 *Jutro*, 4. 2. 1925: Ljubljana, 3. februarja, 1; *Jutro*, 6. 2. 1925: Naši kraji in ljudje, 3; *Jutro*, 17. 9. 1926: Ljubljana, 16. septembra, 1; *Jutro*, 16. 2. 1927: Ljubljana, 15. februarja, 1. Prim. tudi *Jutro*, 19. 9. 1926: Ljubljana, 18. septembra, 1.

47 *Jutro*, 29. 11. 1923: Ljubljana, 28. novembra, 1.

48 *Jutro*, 30. 10. 1926: Ljubljana, 29. oktobra, 1.

49 *Jutro*, 4. 3. 1925: Politika in katoliška duhovščina, 2. Prim. tudi *Jutro*, 26. 9. 1924: Hinavščina in zloba škofovega lista, 2.

50 *Jutro*, 4. 3. 1926: Ljubljana, 3. marca, 1.

51 *Jutro*, 20. 11. 1924: Ljubljana, 19. novembra, 1. Prim. tudi *Jutro*, 4. 3. 1926: Ljubljana, 3. marca, 1.

52 *Jutro*, 25. 3. 1925: Žerjavove batine klerikalnim klevetnikom, 1.

53 *Jutro*, 28. 3. 1926: G.(regor) Ž.(erjav), Ljubljana, 27. marca, 1.

54 *Jutro*, 9. 7. 1924: Prepad med duhovščino in laiško inteligenco, 2; *Jutro*, 29. 8. 1928: Ljubljana, 27. avgusta, 1.

55 *Jutro*, 11. 7. 1922: Zbor zaupnikov JDS, 2; *Jutro*, 6. 1. 1924: Ljubljana, 5. januarja, 1; *Jutro*, 28. 8. 1925: Ljubljana, 27. avgusta, 1.

POLITIKA, ŠKOF JEGLIČ IN DOGODKI V CERKVI

V svojem pogledu na verskopoliitične razmere je *Jutro* odgovornost zanje posebej pripisovalo škofovski oblasti oziroma ljubljanskemu škofu Antonu Bonaventuri Jegliču.⁵⁶ Jeglič naj bi bil dejanski vodja SLS, medtem ko je njen formalni vodja, Korošec, le njegova figura.⁵⁷ »Škof je kakor predsednik upravnega sveta, gosp. Korošec pa n. pr. direktor zavoda. Škof ga lahko spodi.«⁵⁸ Dejansko ni bilo tako, a *Jutro* je vztrajno trdilo, da je škofijski ordinariat »predsedstvo SLS«, vrhovno poveljstvo politikujoče duhovščine, »volilno taborišče SLS« in »oficijelno predstavništvo katoliške cerkve[,] identično s politično stranko«.⁵⁹ Cerkev je odgovorna za vsa zla dela SLS, služkinje politikujočih škofov.⁶⁰ Je sad avtoritativnega ukaza Cerkve.⁶¹ Ljubljanska škofija postaja glavni izvor vsega pohujšanja in nesreče za Slovence.⁶² Ob tem je Jeglič lastnik Jugoslovanske tiskarne, ki tiska katoliško politično časopisje. Določa njegovo pisavo in je podrejeno cerkveni cenzuri.⁶³ *Jutro* je katoliško časopisje imelo za duhovno revno, prepuščeno neizprosni volji cerkvenih policistov.⁶⁴ V njem je videlo politični in časnikarski banditizem.⁶⁵ Očitale mu je tudi krivoverski nauk – razglašanje

56 *Jutro*, 28. 12. 1920: Ljubljana, 27. decembra, 1; *Jutro*, 29. 11. 1923: Ljubljana, 28. novembra, 1; *Jutro*, 9. 7. 1924: Prepad med duhovščino in laiško inteligenco, 2; *Jutro*, 8. 1. 1925: Ljubljana, 7. avgusta, 1; *Jutro*, 6. 2. 1925: Naši kraji in ljudje, 3; *Jutro*, 4. 3. 1925: Politika in katoliška duhovščina, 2; *Jutro*, 30. 4. 1925: Ljubljana, 29. aprila, 1; *Jutro*, 8. 9. 1925: Ljubljana, 7. septembra, 1; *Jutro*, 7. 11. 1925: Ljubljana, 6. novembra, 1; *Jutro*, 13. 3. 1926: Ljubljana, 12. marca, 1, Gregor Žerjav, »Cerkev je govorila«, 2; *Jutro*, 14. 3. 1926: Ljubljana, 13. marca, 1; *Jutro*, 14. 4. 1926: Kako je škof Jeglič razkrinkal SLS?, 2; *Jutro*, 17. 9. 1926: Ljubljana, 16. septembra, 1; *Jutro*, 1. 1. 1927: Za naše časopisje, 14; *Jutro*, 16. 2. 1927: Ljubljana, 15. februarja, 1; *Jutro*, 20. 4. 1928: Ljubljana, 19. aprila, 1. O odnosu liberalne politike do Antona Bonaventura Jegliča prim. tudi Perovšek (1991).

57 *Jutro*, 1. 9. 1922: Ljubljana, 31. avgusta, 1; *Jutro*, 23. 4. 1925: Ljubljana, 22. aprila, 1; *Jutro*, 6. 2. 1925: Naši kraji in ljudje, 3; *Jutro*, 30. aprila 1925: Ljubljana, 29. aprila, 1; *Jutro*, 14. 4. 1926: Kako je škof Jeglič razkrinkal SLS?, 2.

58 *Jutro*, 28. 8. 1925: Ljubljana, 27. avgusta, 1.

59 *Jutro*, 8. 1. 1925: Ljubljana, 7. januarja, 1; *Jutro*, 6. 2. 1927: Ljubljana, 5. februarja, 1. Prim. tudi *Jutro*, 13. 3. 1926: Gregor Žerjav, »Cerkev je govorila«, 2. O vlogi, položaju in politiki Antona Korošca v Kraljevini SHS/Jugoslaviji prim. Rahten (2021a; 2022).

60 *Jutro*, 22. 1. 1925: Ljubljana, 21. januarja, 1; *Jutro*, 3. 10. 1925: Ljubljana, 2. oktobra, 1.

61 *Jutro*, 19. 9. 1926: Ljubljana, 18. septembra, 1.

62 *Jutro*, 20. 11. 1924: Ljubljana, 19. novembra, 1.

63 *Jutro*, 22. 1. 1925: Ljubljana, 21. januarja, 1; *Jutro*, 6. 2. 1925: Naši kraji in ljudje, 3; *Jutro*, 30. 4. 1925: Ljubljana, 29. aprila, 1; *Jutro*, 28. 8. 1925: Ljubljana, 27. avgusta, 1; *Jutro*, 16. 2. 1927: Ljubljana, 15. februarja, 1. Jeglič je Jugoslovansko tiskarno – njen lastnik je bilo pred tem Katoliško tiskovno društvo – kupil julija 1924. Do nakupa je prišlo, ko je izvedel, da namerava liberalna stran (»mladini«, od marca 1924 vključeni v vsedržavno Samostojno demokratsko stranko (SDS), ki je bila tedaj v vladi), tiskarno dati pod sekvester, društvo razpustiti in tiskarni postaviti svojega komisarja. S tem bi liberalci prevzeli nadzor nad tiskarno. Jeglič jo je pred njihovo namero v zadnjem trenutku rešil (Prunk, 1991, 294.) Kot je zapisal v svojem Dnevniku, so bili na liberalni strani »zelo togotni. Zakričali so: »Ti hudiči so nam zadnjo uro ušli.« (Otrin & Čipić Rehar, 2015, 902).

64 *Jutro*, 1. 1. 1927: Za naše časopisje, 14. Prim. tudi *Jutro*, 29. 4. 1924: Ljubljana, 28. aprila, 1.

65 *Jutro*, 1. 9. 1922: Ljubljana, 31. avgusta, 1. Prim. tudi *Jutro*, 13. 7. 1924: Ljubljana, 12. julija, 1.



Slika 2: *Jutro* je tako prikazalo vpliv škofa Jęgliča na slovensko javno mnenje: Jęglič sedi na škofovskem stolu, na povodcu pa ima dva napadalna psa – Domoljuba in Slovenca (*Jutro*, 1. 5. 1925: *Glasniki ljudske volje v Sloveniji*, 2).

nezmotljivosti škofa v političnih zadevah.⁶⁶ Očitek je zadeval članek v *Slovenecu*, v katerem take trditve ni bilo.⁶⁷ Sicer pa naj bi *Slovenec*, vodilno katoliško politično glasilo, tiste, ki ne znajo misliti, ob vsaki priložnosti skušal prepričati, da sta Cerkev in SLS isto, ljubljanski škof in sam Bog pa tudi eno.⁶⁸ *Jutro* je tudi poudarilo, da so bili strupeni plini, ki so jih uporabljali v svetovni vojni, milejši in po svojih pogubnih posledicah manj škodljivi, kot je pogubna pisava tega škofovega lista.⁶⁹ Namenjen je agitatorjem političnega katolicizma po župniščih in kaplanijah, katerim pomeni več kot vsi kánoni cerkvenega prava in Kristusovi

⁶⁶ *Jutro*, 14. 3. 1926: Ljubljana, 13. marca, 1.

⁶⁷ *Slovenec*, 13. 3. 1926: Žerjav je govoril, 1.

⁶⁸ *Jutro*, 23. 11. 1924: Zakaj se klerikanci razburjajo radi Marijanskih kongregacij?, 2. O časniku *Slovenec* prim. Tominšek Perovšek (2013).

⁶⁹ *Jutro*, 16. 11. 1924: Ljubljana, 15. novembra, 1.

nauki.⁷⁰ Katoliško politično glasilo, ki je bilo namenjeno podeželju, *Domoljub*, pa je Žerjav označil za »ogaben mrčes«, ki zastruplja slovensko ljudstvo.⁷¹

Pred volitvami v Narodno skupščino februarja 1925 se je *Jutro* razpisalo o odklonilnem stališču sv. Sedeža glede vmešavanja katoliške duhovščine v strankarsko politične boje in v tem okviru pokazalo na Jegliča. Obsodba je zadevala italijanske razmere, po *Jutrovem* mnenju pa naj bi bila *mutatis mutandis* merodajna tudi za Jugoslavijo. Pisanje o tem stališču, ki ga je imelo za »prav posebno dobrodošlo darilo« papeža Pija XI. Slovencem ob »svetem letu« 1925, je povezovalo s poročanjem o odgovoru vatikanskega državnega tajnika kardinala Pietra Gasparrija jugoslovanskemu poslaniku pri sv. Stolicy Josipu Smodlaki na noto jugoslovanske vlade, da katoliška duhovščina politično zlorablja cerkev in vero. Po *Jutru* je Gasparri Smodlaki ponovil stališče sv. stolice, apostolskega nuncija v Beogradu Ermenegilda Pellegrinettija pa so na jugoslovansko noto opozorili.⁷²

Škof Jeglič je *Jutrovo* pisanje spremljal in se nanj odzval z izjavo, da njegovemu dobremu imenu in zaupanju vanj ni škodovalo, čeprav ga liberalno časopisje nenehoma grdi, opravlja in obrekuje. Obžaloval je, da »dotični« krogi v svoje gnusne spletke vpletajo samega sv. očeta.⁷³ *Jutro* je na njegovo izjavo odgovorilo, da o stališču sv. stolice ni spregovoril odkrite besede, pač pa se je poslužil izjave, v kateri obžaluje spletkarsko sklicevanje na vrhovnega cerkvenega poglavarja. To razkriva njegovo neodkritosrčnost in lažnivost. Škofova izjava je dokument klerikalne neiskrenosti in licemerstva.⁷⁴ Dejansko pa je Jeglič čakal, da od nuncija prejme uradno obvestilo o papeževem stališču (Otrin & Čipić Rehar, 2015, 916). Od Vatikana, nunciature ali vlade ni dobil nobenega naročila ali navodila ali svarila, kar je javno sporočil.⁷⁵ Sicer se je glede jugoslovanske note konkretno opredelil. Na Pellegrinettijevo pismo vprašanje, ali duhovščina res deluje v prid SLS, je odgovoril, da duhovniki stranko res podpirajo, ker edino ona deluje na temelju pozitivne krščanske vere. V volilni borbi pa so v ospredju laiki, duhovniki so bolj ob strani in mirni, razen tistih, ki jih ljudstvo želi za poslance. Splošno pritožbo o zlorabi Cerkve in prižnice je zavrnil, kvečjemu kak posamezni duhovnik izusti nespretno besedo, ko pojasnjuje dolžnosti volivcev. Od sodišča je prejel samo eno ovadbo, medtem ko ljudstvo ugovarja tistim, ki na političnih shodih obtožujejo duhovščino. Sploh pa časopisje nasprotne (liberalne) strani grozljivo laže (Otrin & Čipić Rehar, 2015, 917–918). Po *Slovincu* naj bi v škofiji celo širili letake s trditvijo,

70 *Jutro*, 16. 11. 1924: Ljubljana, 16. novembra, 1.

71 *Jutro*, 18. 1. 1925: Partizanska duhovščina in država, 2.

72 *Jutro*, 22. 1. 1925: Ljubljana, 21. januarja, Papež obsoja politikujočo duhovščino, 1; *Jutro*, 1. 2. 1925: Iz življenja in sveta, 7; *Jutro*, 8. 2. 1925: Vatikan in škof Jeglič, 7.

73 Slovenec, 5. 2. 1925: Dnevne novice, 6; Otrin in Čipić Rehar (2015, 916).

74 *Jutro*, 6. 2. 1925: Naši kraji in ljudje, 3.

75 Slovenec, 7. 2. 1925: Odločna izjava, 1.

da je Gasparri duhovnikom prepovedal kandidaturo na listi SLS.⁷⁶ To ni bilo resnično, kar so duhovniki s prižnic oznanili v Jegličevem imenu. »Pa naj le kriče o zlorabi prižnice in cerkve v politične namene«, je zapisal Jeglič v svoj *Dnevnik* (Otrin & Čipić Rehar, 2015, 918).

Jutro je kmalu zatem Jegliča obtožilo tudi nesocialnega čuta. Očitek je zadeval njegovo svarilo, ki je članom pašniških zadrug v Savinjski dolini napovedovalo verske kazni, če bi si skušali prilastiti dele gornjegrajskih škofijskih gozdov. Po odločitvi Gregorja Žerjava, ki je bil tedaj minister za gozdove in rudnike, so jim februarja 1925 njihovo pridobitev obljubile agrarne oblasti (Otrin & Čipić Rehar, 2015, 919). Jegličevo svarilo so v *Jutru* označili za dokaz njegovega kapitalističnega naziranja, ki je hujše kot pri drugih kapitalistih, saj svoj kapital zagovarja z verskimi postavami in preti z verskimi kaznimi. Ljubljanski škof ima in hoče imeti latifundije in je v službi najbolj brezobzirnega mamonizma.⁷⁷ Jegliču so pri *Jutru* očitali še sežig Cankarjeve *Erotike*, ustanovitev zavoda sv. Stanislava (s prvo popolno slovensko gimnazijo) izključno le iz ideoloških in političnih razlogov, kar je v določeni meri tudi držalo, pastirsko pismo, v katerem je obsodil prizadevanja, da bi postavili spomenik Primožu Trubarju in, tako kot duhovščini in političnemu katolicizmu sploh, vojno priganjaštvo v minulem svetovnem spopadu.⁷⁸ Spominjalo je tudi, da je »volil komuniste«, to je s svojim glasom podprl Zvezo delovnega ljudstva (ZDL), volilno povezavo, ki so jo za občinske volitve v Ljubljani leta 1922 oblikovali krščansosocialna Delavska zveza, komunisti in ljubljanska krajevna organizacija Socialistične stranke Jugoslavije. Zveza je na volitvah zmagala. Kasneje so mu podporo ZDL oponašali z besedami: »Sumus ex grege Christi [Mi smo iz Kristusove črede], pa gremo s komunisti.«⁷⁹ Ob 30. letnici njegovega prihoda v ljubljansko škofijo so poudarili, da se je po sprva strpni naravnosti vrgel v vrtinec politike in se z vso silo zavzemal za konservativno (katoliško) stranko.⁸⁰ Žerjav je leta 1926 zapisal, da bo škof, ki ga bo nasledil, »imel mnogo posla, če bo hotel dvigniti škofijski stolec iz strankarskega blata SLS in mu povrniti avtoriteto«.⁸¹ Že pred

76 Slovenec, 7. 2. 1925: Kdo izrablja vero in Cerkev v politične namene, 1.

77 Jutro, 22. 4. 1925: Originalen pastirski list škofa Jegliča, 2; Jutro, 23. 4. 1925: Ljubljana, 22. aprila, 1; Jutro, 24. 4. 1925: Škofov list v obrambi škofa, 2. Prim. tudi Jutro, 18. 2. 1926: Ljubljana, 17. februarja, 1.

78 Jutro, 13. 1. 1923: Ljubljana, 12. januarja, 1; Jutro, 29. 5. 1923: Ljubljana, 28. maja, 1; Jutro, 8. 10. 1924: Ljubljana, 7. oktobra, 1; Jutro, 28. 11. 1924: Ljubljana, 27. novembra, 1; Jutro, 24. 4. 1925: Škofov list v obrambi škofa, 2; Jutro, 30. 4. 1925: Ljubljana, 29. aprila, 1; Jutro, 5. 10. 1925: Ljubljana, 4. oktobra, 1; Jutro, 7. 11. 1925: Ljubljana, 6. novembra, 1; Jutro, 5. 12. 1925: Ljubljana, 4. decembra, 1; Jutro, 18. 2. 1926: Ljubljana, 17. februarja, 1; Jutro, 4. 3. 1926: Ljubljana, 3. marca, 1; Jutro, 13. 4. 1926: Ljubljana, 13. aprila, 1; Jutro, 19. 9. 1926: Ljubljana, 18. septembra, 1; Jutro, 31. 10. 1928: Ljubljana, 30. oktobra, 1. Prim. tudi Ljubljanski škofijski list (1908, 113–114).

79 Jutro, 9. 12. 1922: Ljubljana, 9. decembra, 1; Jutro, 19. 1. 1923: Ljubljana, 18. januarja, 1; Jutro, 18. 2. 1926: Ljubljana, 17. februarja, 1; Prunk (1971–1972; 1977, 65). Prim. tudi Otrin in Čipić Rehar (2015, 868, 871, 972).

80 Jutro, 22. 5. 1928: Škof dr. A. B. Jeglič pred 30 leti, 2.

81 Jutro, 13. 3. 1926: Gregor Žerjav, »Cerkve je govorila«, 2.

tem pa je *Jutro* Jegliča opomnilo, da je nož, ki ga uporablja proti tistim, ki niso nikoli vpletali vere v politiko in so se vedno zavzemali za strpnost v veri, nabrušen na dve strani.⁸²

Jutro se je ustavilo tudi ob obeh papežih, ki sta v dvajsetih letih vodila Katoliško cerkev. Ob smrti Benedikta XV. leta 1922 je zapisalo, da svojega življenjskega cilja, sporazuma med Vatikanom in italijansko vlado, ni dosegel. Drugače pa mu je očitalo avstro- in italijanofilsko stališče med svetovno vojno in neprijazen odnos do Slovencev in Hrvatov v Italiji. Bil naj bi tudi razpihovalec vojne in s svojim protisrbskim stališčem celo eden od njenih najbolj vplivnih in najmočnejših sokrivcev. V resnici pa ga je italijanska vlada imela za nasprotnika italijanskih nacionalnih interesov, prav tako pa so bile zanj značilne mirovne pobude, ki so jih na Slovenskem poznali, in jih je omenilo tudi *Jutro*. Njegov pontifikat je označilo za neuspešen, saj kljub svojim sposobnostim zaradi nenaklonjenega časa ni uspel v svojih političnih prizadevanjih.⁸³ Ob nastopu novega papeža, Pija XI., je bilo kratko: postati hoče fanatik cerkvene politike.⁸⁴ Umirjeno pa je bilo ob smrti lavantinskega knezoškofa Mihaela Napotnika, leta 1922, ki mu je namenilo v tem duhu napisan nekrolog.⁸⁵ Ob desetletnici smrti Janeza Evangelista Kreka mu je izreklo spoštljiv spomin,⁸⁶ s toplimi besedami pospremilo zlatomašniški jubilej nekdanjega župnika na ljubljanskem Trnovem Ivana Vrhovnika in čestitalo nekdanjemu predsedniku Družbe sv. Cirila in Metoda Tomu Zupanu ob njegovi diamantni maši.⁸⁷ Pozitivno so tudi sprejeli članek Frana Saleškega Finžgarja Jugoslavija ali smrt, v katerem se je v *Slovenecu* zavzel za krepitev jugoslovanskega domovinskega in državnega čuta.⁸⁸ Ko je leta 1929 Gregorij Rožman postal Jegličev koadjutor (pomožni škof s pravico nasledstva), je o tem poročalo v krajšem članku na prvi strani.⁸⁹ Omenimo naj še, da so glede cerkvenih vprašanj na liberalni strani zagovarjali odpravo duhovniške bere (kmečke dajatve v naravi župnikom, kaplanom in cerkovnikom), kjer je še obstajala, in na vsak način asistenco žandarjev pri nasilnem izterjevanju tega cerkvenega davka. Predlog o odpravi bere je v Narodni skupščini leta 1928 pojasnjeval Albert Kramer, ki je kot opozicijski poslanec zagovarjal ureditev materialnih odnosov med ljudstvom in duhovščino. Opozarjal je, da bera močno obremenjuje kmeta in je nedostojna tudi za duhovnika: duhovnik, ki je akademsko izobražen in predstavlja moralno avtoriteto med ljudmi, mora vsako leto s

82 *Jutro*, 16. 3. 1924: Ljubljana, 15. marca, 1.

83 *Jutro*, 24. 1. 1922: Ljubljana, 23. januarja, 1, in Benediktova politična oporoka in Jugoslavija, 2; *Jutro*, 29. 5. 1923: Ljubljana, 28. maja, 1; Kolar (2018).

84 *Jutro*, 7. 2. 1922: Ljubljana, 6. februarja, 1.

85 *Jutro*, 29. 3. 1922: Knezoškof Mihael Napotnik, 2.

86 *Jutro*, 9. 10. 1927: Ljubljana, 8. oktobra, 1.

87 *Jutro*, 27. 7. 1927: Naši kraji in ljudje, 3; *Jutro*, 28. 7. 1927: Naši kraji in ljudje, 3; *Jutro*, 14. 3. 1928: Naši kraji in ljudje, 3.

88 *Slovenec*, 28. 1. 1922: F.(ran) S.(aleški) Finžgar, Jugoslavija ali smrt, 2; *Jutro*, 29. 1. 1922: Ljubljana, 28. januarja, 1.

89 *Jutro*, 10. 3. 1929: Profesor dr. Rožman koadjutor in naslednik ljubljanskega škofa dr. Jegliča, 1.



Slika 3: Ljubljanski škof Anton Bonaventura Jeglič (1850–1937, škof 1898–1930) (Ilustrirani Slovenec, 11. 9. 1927, 1 – portret akademskega slikarja Franja A. Sterleta iz leta 1927)

cerkovnikom hoditi od kmeta do kmeta z vrečo na rami. Potem pa nedobrohotno dodal: »In ko prinese darove, jajca, moko, zrno itd. v župnišče, se spremeni v trgovca, ki se prepira z interesenti za višjo ceno...« Vprašanje bere je treba zakonsko urediti, to je nadomestiti, kar bi duhovščina izgubila z njeno odpravo. Dokončni ureditvi duhovniških plač zato ni nasprotoval, saj bi tako zagotovili vsa potrebna sredstva, da bi duhovniki lahko opravljali svoj vzvišeni poklic med ljudstvom. Kramer se je zavzel tudi za ureditev vprašanja kongruie (osnovni najnižji dohodek, ki ga je prejemal vsak duhovnik), da cerkveni dohodki ne bi prišli v korist samo posameznikom in maloštevilnim privilegirancem, ampak

bi odpravili neenakost med duhovništvom. Predlogov, ki jih je zagovarjal, niso sprejeli.⁹⁰ Kasneje je na bero, »najtežji in najbolj nesocialen davek za našega kmeta«, spomnilo tudi *Jutro*. »Prosi naš kmet,« je zapisalo, »proklinja in zopet prosi, naj se ta črni preostanek tlačanstva odpravi. Kdo je proti?« In podalo priročen odgovor: »SLS, ker v tej zahtevi vidi ogrožene interese klerikalnega agrarnega velekapitala.«⁹¹ SLS je bila v času, ko je Kramer zagovarjal odpravo bere in ureditev vprašanja kongruie, med strankami parlamentarne večine, sodelovala pa je tudi v vladi.

DVA SVETOVA

Jutro je razmere na Slovenskem označilo kot boj dveh svetov, boj sveta Ideje Svobode in napredka s starim, jezuitskim Rimom. Slovenijo je dotlej pretresal 40 let in še vedno obvladuje njeno politično življenje. Na podeželju v povsem odkriti obliki, v mestih pa v prikriti, ker je tu politični katolicizem previdnejši in skriva svojo volčjo dlako.⁹² Ahrimanu, zlemu duhu, ki je objel mnoge zastopnike Cerkve, v Jugoslaviji pa je njegova tvorba SLS, stoji nasproti celoten tabor, ki duhovščini kliče »Nazaj k oltarju!«⁹³ Boj med njima razkriva največji slovenski notranji problem, boj za svobodo duha. V njem liberalna stran ne podpira le vojske svobode zoper temo, ampak tudi demokratično jugoslovansko državo. Med političnim katolicizmom in tudi med Katoliško cerkvijo in demokratično državo je namreč globok notranji razpor. Cerkev pomeni nadnaravno avtoriteto, avtoriteto nad človekom in mimo človeka. Ta avtoriteta stoji *nad* državo, ki je njen del, in se ne more menjati. Ona obstaja brez razvoja. Nasproti njej pa demokracija pomeni *avtoriteto v človeku in iz človeka*. Demokracija je stalni razvoj, demokratična država pa je njena podlaga in posledica tega razvoja. On je del ljudstva. V demokratični državi stoji pred nami namesto nadnaravne sile človek, ki vidi svojo silo v svojem srcu, v sebi. V tem je prepad med katoliško in demokratično vzgojo ljudstva.

*Cilj klerikalizma je popolna oblast politikujoče duhovščine nad zaslepljenim, zdogmatiziranim in servilnim ljudstvom. Cilj napredne jugoslovenske demokracije pa je popolna in neokrnjena avtonomija ljudstva. Do najvišje popolnosti razvita energija naroda, telesna, duševna in moralna. Svoboden in svobodomiseln državljani naj najde avtoriteto v samem sebi, z lastnim razumom naj sodi, po lastnih nogah naj hodi, ne pa ob palicah politikujoče duhovščine ali kogarkoli drugega.*⁹⁴

90 *Jutro*, 7. 3. 1928: Hegemonisti tudi katoliški duhovščini ne privoščijo dostojne eksistence, 2. O beri in kongruji prim. Steska (1928, 431–433, 435–436); Guček (2022, 208–215, 229–235).

91 *Jutro*, 24. 5. 1928: Ljubljana, 23. maja, 1.

92 *Jutro*, 3. 1. 1923: Ljubljana, 2. januarja, 1. Prim. tudi *Jutro*, 20. 11. 1923: Ljubljana, 19. novembra, 1; *Jutro*, 26. 1. 1927: Volilni teror politikujoče duhovščine, 2.

93 *Jutro*, 3. 10. 1925: Ljubljana, 2. oktobra, 1.

94 *Jutro*, 3. 1. 1923: Ljubljana, 2. januarja, 1; *Jutro*, 17. 2. 1925: Ljubljana, 16. februarja, 1.

Jutro je opozarjalo, da so tako kot na občni ravni, tudi v katolištvu dve strani. Ena je Kristusova, ki uči, da kraljestvo Cerkve in njene organizacije ni od tega sveta in se omejuje na duhovno poslanstvo, druga pa izhaja iz nizkih čutov človeštva, ki za Cerkev zahtevajo posvetno moč in gospodstvo. Ti dve smeri se borita kot dobri in zli duh. Žal je zli običajno zmagovit, dobri pa prihaja do zmage le redko.⁹⁵ *Jutro* je v prvega enačilo s »političnim stvarom« – klerikalizmom. To je srednjeveški brezvestnež, ki je v Božjo slavo izumil in izvrševal turturo, ubijal, moril, zastrupljal – vse v znamenju Križanega.⁹⁶ Njegove značilnosti so mržnja, pridiganje laži in klevet, neiskrenost, hudobija – politično razbojništvo.⁹⁷ Predstavlja vse, kar je na Slovenskem neozdravljivega.⁹⁸ Slovencem niti svetovna vojna ni povzročila take materialne in moralne škode kot klerikalna politika. Ona ni le škodljiva, ampak tudi duhovno omejena in sramotna, sramotna ne le za katolicizem, temveč za vsakogar, ki je vreden, da živi v 20. stoletju. Namesto, da bi se današnja družba posvečala problemom modernega časa, novodobnim pridobitvam na polju znanosti, življenjskim socialnogospodarskim vprašanjem, z zadevami, ki jih napredek človeštva nujno zahteva za izboljšanje in olajšanje vsakdanjega življenja, klerikalci dan za dnem vlačijo med Slovence plesnivo srednjeveško orodje vatikanske reakcije. Klerikalizem se v 20. stoletju pri nas poslužuje prav take propagande kot misijonarji med zamorci. Po vsej drugi Evropi zaman iščeš tako ravnanje, kot ga uganjajo naši klerikalci z zlorabljanjem vere in Cerkve. Samo v Sloveniji še živi sramota, da je vprašanje vernosti ali nevernosti prvorazredno politično vprašanje. Klerikalci nimajo nobenega spoštovanja do slovenskega ljudstva in mu odrekajo sploh vsako duševnost, ko ga še danes neprestano strašijo z brezverstvom, peklom in hudičem. Slovenci bi sicer lahko dovoljevali ta »srednjeveški sport«, če nam ne bi jemal toliko dragocenega časa in moči. Tako pa se mora vprašati vsakdo, ki ima zdravo pamet in misli po svojem preudarku, zakaj? Čemu vse to? – »V čast božjo zagotovo ne, v blagor naroda tudi ne. Ali naj Slovenci v tem boju izkrvave zaradi škofa Jegliča in dr. Korošca? Konec mora biti tega robstva, konec strašne sramote, ki nas tlači k tlom ter ponižuje na stopnjo idiotstva!«⁹⁹ »Če bi prišel Kristus danes zopet na zemljo, bi ga klerikalci zopet križali«, si je *Jutro* sposodilo izrek pripadnika NNS Vladimirja Ravniharja iz leta 1912.¹⁰⁰

Slovenja ječi v sponah klerikalizma in na ljudstvo še čaka sonce svobodnega in samostojnega mišljenja, je leta 1927 zapisalo *Jutro*.¹⁰¹ Klerikalizem je anahronizem, zgodovinski deficit slovenstva, zaradi njega Slovenci živijo več kot trideset

95 *Jutro*, 19. 9. 1926: Ljubljana, 18. septembra, 1.

96 *Jutro*, 6. 3. 1923: Ljubljana, 5. marca, 1.

97 *Jutro*, 19. 4. 1923: Ljubljana, 18. aprila, 1; *Jutro*, 26. 3. 1925: Ljubljana, 25. marca, 1; *Jutro*, 18. 3. 1926: Ljubljana, 17. marca, 1.

98 *Jutro*, 30. 10. 1920: Pred sodiščem ožigosani klerikalni prvak, 2.

99 *Jutro*, 20. 2. 1926: Ljubljana, 19. februarja, 1.

100 Slovenski narod, 27. 1. 1912: Stranka brez častne besede, 2; *Jutro*, 18. 3. 1925: Ljubljana, 17. marca, 1.

101 *Jutro*, 19. 2. 1927: Ljubljana, 18. februarja, 1.

let za drugim kulturnim svetom.¹⁰² Očitno res mislijo, da je teror podivjane in posurovele politikujoče duhovščine sam po sebi razumljiv in je zloraba cerkvenega aparata in verskega čuta dopustna. Tako pri volivcih večinske slovenske stranke – SLS – ne odloča njihova svobodna volja, ne odločata ne razum in pamet, ampak slepa vdanost in pokorščina, ki ju goji versko sfanatizirani in politično še manj zreli del ljudstva do duhovščine. V množice je globoko vsajena zmota, da poleg obiskovanja maše in opravljanja spovedi k cerkvenemu opraviilu sodi tudi volilni glas za SLS. Zato ni čudno, da verske interese istovetijo z njenimi političnimi cilji. V Sloveniji ni nobene druge stranke, niti je ni bilo, ki bi bila tako lažniva in nepoštena ter Slovencem tako škodljiva, kot stranka politikujoče duhovščine. Od svojega nastanka je posvečena samo interesom politikujočega Rima. Od vseh tujih strupov je v narodnem telesu klerikalni najnevarnejši.¹⁰³

*Za masko reži pod jezuitskim klobukom mrtvaška glava najnevarnejšega sovražnika Jugoslavije, sovražnika vsakega »slobodnega duševnega poleta Slovenstva«, tisočletnega »zatiralca vsake državljanske svobode, branilca vseh fevdalnih monarhizmov«, sodruga vseh »militarizmov« in izsesavajočih »kapitalizmov« – glava rimskega klerikalizma.*¹⁰⁴

V njegovi izprijenosti, zvitosti in strupenosti se ga sploh naslikati ne da, marveč ga je treba občutiti na lastni koži, da ga lahko resnično spoznamo.¹⁰⁵ »Klerikalnega hujskača lahko ubiješ,« je že na začetku dvajsetih let zapisalo *Jutro*, »a iz njega bo tudi še po smrti puhtela koncentrirana zlobnost in nemoralnost.«¹⁰⁶

CERKVENA HIERARHIJA

Jutrove obtožbe in poudarki so izražali izrazito ideološko obremenjeno miselno stanje, zavestno in obsedeno sovraštvo, ki je vodilo njegovo pisanje. *Jutro* je na kulturnobojni način dojemalo tudi odnose med duhovščino.¹⁰⁷ Izzivalo ga je vprašanje cerkvene hierarhije, ki ne pozna demokracije in svobode. *Sic volo, sic iubeo!* (Tako hočem, tako ukazujem!) je načelo cerkvenih veledostojanstvenikov.¹⁰⁸ Zato

102 *Jutro*, 20. 11. 1923: Ljubljana, 19. novembra, 1; *Jutro*, 6. 1. 1924: Ljubljana, 5. januarja, 1; *Jutro*, 26. 9. 1924: Hinavščina in zloba škofovega lista, 2. Prim. tudi *Jutro*, 20. 2. 1924: Ljubljana, 19. februarja, 1; *Jutro*, 5. 2. 1924: Jugoslovenska demokracija na pohodu, 2.

103 *Jutro*, 19. 12. 1924: Ljubljana, 18. decembra, 1; *Jutro*, 13. 2. 1925: Ljubljana, 12. februarja, 1; *Jutro*, 26. 3. 1925: Ljubljana, 25. marca, 1; *Jutro*, 28. 1. 1927: Volilni teror politikujoče duhovščine v Sloveniji, 2; *Jutro*, 19. 2. 1927: Ljubljana, 18. februarja, 1.

104 *Jutro*, 6. 2. 1923: Ljubljana, 5. februarja, 1.

105 *Jutro*, 7. 11. 1925: Ljubljana, 6. novembra, 1.

106 *Jutro*, 1. 9. 1922: Ljubljana, 31. avgusta, 1.

107 O odnosih med duhovščino na Slovenskem v času med svetovnima vojnama prim. Guček (2022, 287–316).

108 *Jutro*, 6. 2. 1927: Ljubljana, 5. februarja, 1. Celoten izrek se glasi: *Sic volo, sic iubeo, sit pro ratione voluntas* (Tako hočem, tako ukazujem, namesto razloga naj bo moja volja) (Banič, 1990, 282).

je slovenski duhovnik že tri desetletja obsojen na politično sužnost klerikalizmu, na zdresirano hlapčevsko službo.¹⁰⁹ Tisti, ki nočejo biti njegovo slepo orodje, ki se jim studi bratomorni boj, jih hierarhija brezobzirno prestavi na najslabše, v zakotne gorske župnije. A če bi se pod bičem klerikalnega nasilnika spokorjeni vrnili v edino zveličavni hlev, bi se prostovoljno pustili privezati k jaslim: Živi mrlič!¹¹⁰

Visoki cerkveni predstavniki so bili po *Jutrovem* opominjanju po svoji vzgoji in svojem poklicu skoraj vsi brez izjeme avtokrati ter brezobzirni in brezsrčni absolutisti in teroristi v odnosih do svojih podložnih duhovnikov. Nobeno vojaško povelje ni nič proti škofovskemu; saj je duhovnik, če se ga poloti škof in mu odvzame pravico brati mašo, materialno, v naših razmerah pa tudi moralno, uničen. *Jutro* je poudarilo, da škofovsko preganjanje duhovnikov na Slovenskem ni bilo redko. Dva prvih slovenskih genijev, Simon Gregorčič in Anton Aškerc, sta poleg številnih drugih postala žrtvi škofovske omejenosti in protikulturnega nazadnjaštva. Starejša generacija se še spominja Jegličevega preganjanja župnika Berceta na Sori. »To so bili zlati avstrijski časi!«, je prezirljivo in obenem obtožujoče pribilo *Jutro*.¹¹¹ Tedanji politični katolicizem je označilo za brezdomovinski, klečeplazen pred nemštvom in habsburžanstvom, hinavski, brezvestno strankarski, koruptiven in terorističen.¹¹² Spomnilo je na absolutno oblast SLS v letih pred prvo svetovno vojno na Kranjskem in njeno »izstradalno« politiko do (liberalnega) učiteljstva, ko »pod hujšim pritiskom in terorjem ni kmalu v Evropi živel kak narod, kot smo Slovenci živeli takrat, ko je imela SLS vso politično moč«.¹¹³ V avstrijski dobi je vladalo najbolj grdo ustrahovanje, ki se je začelo pri krstu in končalo pri pogrebu.¹¹⁴

JUTRO, VERA IN SLOVENSKA LJUDSKA STRANKA

Tu lahko opozorimo na *Jutrove* in sploh liberalne poudarke, ki so zadevali vero. Sredi dvajsetih let je Žerjav opomnil, da na liberalni strani ne zametujejo nobene razodete vere, ne življenja po njej. Tisti, ki zaničuje katerokoli vero, ali ovira, da ljudje živijo po njej, ni svobodomiselni.¹¹⁵ Trditve političnega katolicizma, da skušajo liberalci preprostega človeka odtujiti pozitivni veri, je *Jutro* označilo za laž, ponovni dokaz klerikalne zlorabe vere in Cerkve.

109 *Jutro*, 18. 3. 1926: Ljubljana, 17. marca, 1; *Jutro*, 31. 10. 1928: Ljubljana, 30. oktobra, 1. Prim. tudi *Jutro*, 12. 2. 1925: Ljubljana, 12. februarja, 1.

110 *Jutro*, 10. 2. 1921: Ljubljana, 9. februarja, 1; *Jutro*, 13. 2. 1925: Ljubljana, 12. februarja, 1. Prim. tudi *Jutro*, 29. 11. 1923: Ljubljana, 28. novembra, 1; *Jutro*, 6. 2. 1927: Ljubljana, 5. februarja, 1.

111 *Jutro*, 6. 2. 1927: Ljubljana, 5. februarja, 1. Prim. tudi *Jutro*, 18. 3. 1926: Ljubljana, 17. marca, 1.

112 *Jutro*, 26. 9. 1922: Ljubljana, 25. septembra, 1. Prim. tudi *Jutro*, 28. 11. 1924: Ljubljana, 27. novembra, 1.

113 *Jutro*, 12. 5. 1922: Ljubljana, 11. maja, 1.

114 *Jutro*, 13. 1. 1923: Ljubljana, 12. januarja, 1.

115 *Jutro*, 12. 3. 1926: Gregor Žerjav, »Cerkve je govorila«, 2.

*Klerikalna morala temelji na laži in dokler nas bo v pobijanju in razkrinkavanju te morale napadal klerikalni tisk kot nasprotnike katoliške vere in cerkve, nam bodo ti napadi vedno dobrodošli, zakaj gnojnice, ki jo izlivajo, teče nazaj v korita, v katerih se valjajo klerikalni zapeljivci in izkoriščevalci slovenskega ljudstva.*¹¹⁶

Vprašanje razmerja do vere in Cerkve pa je osebno. Razčisti naj ga vsak zase. Mi strogo ločujmo vero od klerikalizma, obsojamo pa zlorabo katoliške vere v politične namene. Naš boj proti klerikalizmu ne velja Cerkvi, pač pa zlorabi njenega duhovnega vpliva in vpliva njene organizacije.¹¹⁷ To niso interesi vere in Cerkve, ki političnemu katolicizmu niso mar, njega zanima posvetna oblast, za kar mu služi njuna zavestna zloraba. Klerikalizem je dosledno zanikanje verskih načel. Njegova črna senca in blasfemično ravnanje kvarita čistost krščanstva. Cerkev se mora osvoboditi političnih prilaščevalcev in se k duhovščini in ljudstvu vrniti kot duhovna in moralna ustanova.¹¹⁸ Napade na vero in duhovnike je odklanjalo, zagovarjalo jih je le v »silobranu«, in na takšen način, ko se ne more zamenjati vere in Cerkve z njenim nevrednim služabnikom, še manj pa z mamonistično klerikalno inteligenco in polinteligenco. Mi se branimo proti zlorabam, duhovščine pa nikakor ne oviramo v njenem čisto verskem in pastirskem delu.¹¹⁹ Če na katoliški strani trdijo, da hoče liberalna odtujiti preprostega človeka pozitivni veri, je to laž in še en dokaz klerikalne zlorabe vere in Cerkve.¹²⁰ Žerjav je dodal, da нравni ideali svobodomislecev obsegajo vse lepe nauke krščanske morale. A v nji ne najdejo ljubezni do naroda, domovine, do jugoslovanske države, čeprav je ona bila in je spodbuda najplemenitejših žrtev in poleta, je lepa in svetla in prazen je tisti, ki mu ne klije v srcu. Versko strpnost in spoštovanje vsakega verskega prepričanja v vseh posledicah so jim nasproti mračnemu nasilju nestrpnost dali svobodomiselni nazori. Na Slovenskem je strankarska zloraba katoliško vero potisnila približno na predreformacijsko raven.¹²¹

Vero kot politično sredstvo in politični katolicizem sploh je *Jutro* obsodilo tudi s sklicevanjem na brošuro *Moj odgovor*, ki jo je leta 1922 objavil nekdanji prvak katoliškega gibanja v avstrijski dobi Ivan Šusteršič (Šusteršič, 1922). Šusteršič, ki je vodenje VLS izgubil v znanem sporu s strankinimi »mladimi« leta 1917 in se je ob zlomu Avstro-Ogrske umaknil v tujino, je bil po vrnitvi v domovino leta 1922 neizprosni politični nasprotnik VLS/SLS in njenega novega načelnika Korošca; Žerjav je skušal pri kralju Aleksandru I. Karađorđeviću celo

116 Jutro, 18. 2. 1926: Klerikalci v boju proti slovenski knjigi, 2.

117 Jutro, 19. 2. 1921: Ljubljana, 18. januarja, 1.

118 Jutro, 19. 3. 1924: Ljubljana, 18. marca, 1; Jutro, 3. 7. 1924: Ljubljana, 2. julija, 1; Jutro, 25. 1. 1925: Ljubljana, 24. januarja, 1; Jutro, 26. 3. 1925: Ljubljana, 25. marca, 1.

119 Jutro, 11. 7. 1924: Ljubljana, 10. julija, 1.

120 Jutro, 18. 2. 1926: Klerikalci v boju proti slovenski knjigi, 2.

121 Jutro, 13. 3. 1926: Gregor Žerjav, »Cerkev je govorila«, 2.

doseči, da Šusteršiču vrnitve ne bi dovolili, a s svojim predlogom ni uspel (Pleterski, 1998, 464). Šusteršičeva brošura je bila huda obsodba katoliške stranke in njenega političnega zlorabljanja vere (npr. Pleterski, 1998, 456–464; Rahten, 2012, 373–375). Svoji nekdanji stranki se je namenil vzeti dobro ime z očitkom, da je klerikalna, zato je treba zavrniti klerikalizem na splošno kot pojav (Pleterski, 1998, 460). *Jutro* je izid Šusteršičeve brošure, ki je bila za liberalce nedvomno dobrodošla, pospremlila z opozorilom, da nihče ne pozna klerikalne stranke tako v dušo in srce kot on, da je ni nihče bolj poklican predstaviti in spregovoriti o njeni taktiki, metodah in ciljih kot on, ki upravičeno trdi, da je SLS njegovo delo.¹²² Objavilo je več odlomkov iz njegove brošure,¹²³ ob njegovi smrti leta 1925 pa je nekdanjemu neizprosno sovražniku liberalcev namenilo korekten nekrolog. Zaključilo ga je z izjavo, da bo Šusteršičeva slika ostala kot ena najbolj markantnih v slovenski novejši zgodovini.¹²⁴ Objavilo je tudi fotografijo njegovega žalnega sprevoda v Ljubljani z Marijinega (danes Prešernovega) trga preko Frančiškanskega mostu (glavni most na Tromostovju) proti magistratu.¹²⁵

In kaj je *Jutro* poleg povedanega še opozorilo v svojem pogledu na stranko, ki jo je Šusteršič nekdanj vodil? Spraševalo je, ali je umestno in koristno, da politična oziroma strankarska organizacija deluje po verski pripadnosti in poudarjalo, da je SLS organizacija katoličanov, naperjena proti drugim katoličanom.¹²⁶ Cerkev ne more biti družba pripadnikov samo ene politične stranke. Politikujoča duhovščina pa od Cerkve odbija ljudi, ki so drugega političnega mišljenja kot je sama, in s tem zmanjšuje krog svojih vernikov.¹²⁷ Poleg tega v državi, v kateri je več veroizpovedi, ni umestno delovanje strankarskih organizacij preko cerkvenega aparata, kot tudi ni dopustno sodelovanje tega aparata s politično stranko.¹²⁸ Ko so si Slovenci, sprejeti s toplo ljubeznijo, posadili jezuitsko kapo na glavo in širili mrak ter mržnjo rimske miselnosti proti državi, so izgubili dotedanjo naklonjenost.¹²⁹

Jutro je v SLS videlo moralno sporno politično organizacijo. Pisalo je, da je zanjo sprejemljiv tudi moralno najbolj propadel človek, le da je njen pristaš, medtem ko je tisti, naj je še tako moralen in verni kristjan, ničvrednež, Antikrist.¹³⁰ Ali celo, če je njen pristaš ateist, je zanjo dober kristjan, naspro-

122 *Jutro*, 13. 4. 1922: Ljubljana, 12. aprila, 1.

123 *Jutro*, 14. 4. 1922: Še nekaj odlomkov iz Šusteršičeve brošure, 2; *Jutro*, 15. 7. 1928: Obsodba, ki je res obsodba!, 5.

124 *Jutro*, 8. 10. 1925: Dr. Ivan Šusteršič †, 2. Prim. tudi *Jutro*, 8. 10. 1925: Ljubljana, 7. oktobra, 1.

125 *Jutro*, 11. 10. 1925: Pogreb dr. Ivana Šusteršiča v Ljubljani, 4.

126 *Jutro*, 29. 11. 1923: Ljubljana, 28. novembra, 1; *Jutro*, 6. 7. 1924: Ljubljana, 5. julija, 1. Prim. tudi *Jutro*, 29. 8. 1928: Ljubljana, 27. avgusta, 1.

127 *Jutro*, 4. 3. 1925: Politika in katoliška duhovščina, 2. Prim. tudi *Jutro*, 12. 3. 1926: Gregor Žerjav, »Cerkev je govorila«, 2.

128 *Jutro*, 8. 1. 1925: Ljubljana, 7. januarja, 1.

129 *Jutro*, 17. 9. 1926: Ljubljana, 16. septembra, 1.

130 *Jutro*, 20. 6. 1924: Ljubljana, 19. junija, 1; *Jutro*, 18. 2. 1926: Ljubljana, 17. februarja, 1.

tniki SLS pa so brezverci.¹³¹ *Jutro* je poudarilo, da se je sovraštvo, pobijanje nasprotnikov do skrajne žolčnosti in bratomorni razkol začel z Mahničevim zelotizmom. Tedaj je po njegovi ideologiji in ideologiji ljubljanskega škofa Jakoba Missije prodrla nesrečna misel, da je treba na podlagi verskega in drugega pritiska, ki je duhovščini na razpolago, ustanoviti politično stranko s ciljem doseči gospodstvo nad drugimi stanovi in odločilen vpliv na vseh področjih javnega življenja.¹³² SLS je in ostane zločinska klika, ki v interesu duhovščine in njene politične in gospodarske moči uspešno zlorablja vero.¹³³ Pri tem je katoliški verskopolični strani zavajajoče očitalo, da se ne zavzema za slovensko bogoslužje v Cerkvi, ampak za ohranitev latinskega jezika v liturgiji. Posebej škof Jeglič naj bi tu imel vidno vlogo. Tako ravnanje naj bi bilo opazno tudi v odnosu katoliške strani do konkordatskih pogajanj.¹³⁴ Ob svojem zavzemanju za staroslovansko bogoslužje¹³⁵ pa je v času sodelovanja SLS v vladi leta 1924 trdilo, da njeni predstavniki nasprotujejo njegovi uvedbi. Pristavilo je, da eden od pripadnikov SLS (Korošec) zaseda položaj ministra za vero.¹³⁶ V resnici pa je bil škof Jeglič večkrat pri papežu Benediktu XV. s prošnjo, da bi Slovencem dovolili prevesti celoten Rimski obrednik, kot so ga že od 17. stoletja imeli Hrvatje. Papež je leta 1921 dovolil prevod, pri maši v latinščini pa samo berilo in evangelij v domačem jeziku. Uporaba tega dovoljenja se je iz različnih razlogov zavlekla do leta 1933. Tudi jugoslovanski škofje so že leta 1918 prosili papeža, da bi pravico do maše v glagolici dobili povsod v Jugoslaviji (Oražem, 1991, 372).

BOJ ZA AVTONOMIJO – BOJ ZA KLERIKALIZEM!

Politična moč SLS je liberalno stran zelo obremenjevala. To se je posebej čutilo ob parlamentarnih volitvah¹³⁷ in v dvajsetih letih je SLS dobila vse.

131 *Jutro*, 14. 3. 1926: Ljubljana, 13. marca, 1.

132 *Jutro*, 23. 11. 1924: Klerikalne volčje solze, 2; *Jutro*, 1. 2. 1925: Ljubljana, 31. januarja, 1. Prim. tudi *Jutro*, 8. 10. 1925: Ljubljana, 7. oktobra, 1; *Jutro*, 8. 10. 1925: Dr. Ivan Šusterič †, 2.

133 *Jutro*, 16. 3. 1924: Ljubljana, 15. marca, 1.

134 *Jutro*, 20. 4. 1921: Jugoslavija in Vatikan, 2; *Jutro*, 21. 2. 1923: Ljubljana, 20. decembra, 1; *Jutro*, 22. 8. 1923: Ljubljana, 21. avgusta, 1; *Jutro*, 14. 11. 1923: Ljubljana, 13. novembra, 1; *Jutro*, 13. 12. 1923: Ljubljana, 12. decembra, 1; *Jutro*, 15. 12. 1923: Ljubljana, 14. decembra, 1; *Jutro*, 5. 2. 1924: Jugoslovenska demokracija na pohodu, 2; *Jutro*, 26. 9. 1924: Ljubljana, 25. septembra, 1; *Jutro*, 27. 11. 1924: Ljubljana, 26. novembra, 1; *Jutro*, 30. 5. 1925: Ljubljana, 29. maja, 1; *Jutro*, 30. 6. 1925: Drzno klerikalno varanje slovenske javnosti, 2; *Jutro*, 22. 8. 1925: Ljubljana, 21. avgusta, 1. O pogledih na vprašanje konkordata v *Jutru* prim. *Jutro*, 1. 1. 1927: *Katholikos*, Misli o konkordatu, 13–14, o jugoslovanskem konkordatu pa Mithans (2017; 2021, 455–465).

135 *Jutro*, 14. 11. 1923: Ljubljana, 13. novembra, 1; *Jutro*, 9. 1. 1924: Ljubljana, 8. januarja, 1; *Jutro*, 26. 9. 1924: Ljubljana, 25. septembra, 1. Prim. tudi *Jutro*, 1. 1. 1927: *Katholikos*, Misli o konkordatu, 14.

136 *Jutro*, 26. 9. 1924: Ljubljana, 25. septembra, 1.

137 Več o volitvah prim. Šela in Matjašič Friš (2022).

Jutro se je pri tem sklicevalo na zlorabo verskega čuta.¹³⁸ Mnenje, da je zaradi zgolj relativne zmage na volitvah v Ustavodajno skupščino leta 1920 na poti propada, ni bilo točno.¹³⁹ SLS je nato zmagovala z absolutno večino, ves čas Kraljevine SHS/Jugoslavije pa je bila najmočnejša slovenska politična stranka. Ko je katoliški tabor na 5. katoliškem shodu leta 1923 v Ljubljani, veliki reviji katoliškega gibanja v Sloveniji, manifestiral svojo moč in mu je uspela velika politična poteza, da je svečanemu mimohodu udeležencev shoda na trgu pred sodno palačo prisostvoval kralj Aleksander (Prunk, 1977, 69–70), je *Jutro* ogorčeno zapisalo, da je bila njegova navzočnost na taki »strankarsko-politični prireditvi«, napaka.¹⁴⁰ Prepričano je bilo tudi, da shod ni bil »prirejen morda zato, ker bi bil katolicizem v naši državi v nevarnosti, marveč zato, da uprizori ž njim klerikalna struja novo ofenzivo v podkrepitev svojih političnih stremljenj«. ¹⁴¹ Da bi okrnilo politično veljavo SLS, je *Jutro* naslednje leto izkoristilo *Slovenčevo* obsodbo umora Franca Fakina, ki so ga po oboroženem spopadu med komunisti in bojno ter teroristično organizacijo JDS/SDS Orjuna v Trbovljah izvršili njeni pripadniki.¹⁴² Stranka katoliškega klerusa naj bi s tem javno in odkrito dokazala, da stoji na strani komunizma in odobrava njegove protidržavne akcije in prevratne cilje.¹⁴³ Potem ko je po zmagi na volitvah v oblastne skupščine leta 1927 SLS prevzela vodenje socialnogospodarskega in kulturnoprosvetnega razvoja Slovenije, pa ji je, tudi upravičeno, očitalo, da pri tem daje prednost svojim pripadnikom. »Kdor je bil druge politične stranke, ga je oblastni odbor odslovil kakor steklo žival.«¹⁴⁴ Povedati pa je treba, da so kljub izkoriščanju strankarskih interesov v korist SLS in njenih pripadnikov, najpomembnejši dosežki samostojnega urejanja socialnogospodarskih in kulturnoprosvetnih vprašanj v Sloveniji v letih 1927–1929 koristili vsem oziroma splošnim slovenskim interesom.¹⁴⁵ *Jutro* je leta 1928 tudi hudo napadlo načelnika SLS in tedanjega notranjega ministra Antona Korošca. Po streljih v Narodni skupščini, ko je poslanec velikosrbske Narodne radikalne stranke Puniša Račić streljal na poslance opozicijske Hrvaške kmečke stranke (HKS), dva med njimi ubil ter ranil hrvaškega narodnega voditelja in prvaka HKS Stjepana Radića, ki je zaradi dobljenih ran kasneje umrl, je Korošču očitalo, da ni podal ostavke in s tem razbremenil SLS politične odgovornosti

138 Prim. *Jutro*, 23. 3. 1923: Ljubljana, 22. marca, 1; *Jutro*, 6. 4. 1923: Ljubljana, 5. aprila, 1; *Jutro*, 4. 2. 1925: Klerikalni teror s hudičem in peklom, 2; *Jutro*, 13. 2. 1925: Ljubljana, 12. februarja, 1; *Jutro*, 24. 3. 1925: Nedeljski pretepi v skupščini, 2.

139 *Jutro*, 1. 1. 1921: (Vekoslav) Kukovec, Demokratom!, 1. Prim. tudi *Jutro*, 18. 2. 1921: Govor poslanca G. Žerjava, 2.

140 *Jutro*, 28. 3. 1923: Ljubljana, 27. avgusta, 1.

141 *Jutro*, 25. 8. 1923: Ljubljana, 24. avgusta, 1.

142 O *Slovenčevi* in strankini obsodbi trboveljskih dogodkov prim. Mikuž (1965, 291–292).

143 *Jutro*, 8. 6. 1924: Ljubljana, 7. julija, 1.

144 *Jutro*, 20. 4. 1928: Ljubljana, 19. aprila, 1; *Jutro*, 27. 10. 1928: Ljubljana, 26. oktobra, 1.

145 O t. i. oblastni samoupravi oziroma samostojnem vodenju socialnogospodarskih in prosvetnokulturnih zadev v na Slovenskem v letih 1927–1929 prim. Stiplovšek (2000).

za storjeni zločin.¹⁴⁶ Nato je objavilo obtožujočo karikaturu, ki je Korošca prikazovala oblečenega v okrvavljeno obredno duhovniško oblačilo, z žandar-sko kapo na glavi in z dvignjeno krvavo gumijevko v desnici nad sklonjeno Kristusovo podobo s trnjevo krono na glavi. Pod sliko je bil podnapis: »Sin božji je trpel za druge in krvavel pod trnjevo krono. To je bilo v Judeji. V Jugoslaviji pa drugi trpe zaradi namestnika božjega, ki krvavi od policijskega pendreka.«¹⁴⁷ SLS se je na neprimerno karikaturu ostro odzvala in dalj časa na tej podlagi napadala liberalno stran. Soočiti se je morala tudi z *Jutrovim* zasmehovanjem Korošca, ko je poleti 1928 postal predsednik jugoslovanske vlade. Za račune beograjske hegemonistične klike, da na čelu vlade, ki je vodila oster boj s hrvatismom, ne stoji Srb, ampak Slovenec, naj bi bil zadosti slab oziroma dober.¹⁴⁸

Jutro je celo motila prva slovenska nacionalna vlada, Narodna vlada SHS v Ljubljani (Narodna vlada), ki je bila novembra 1918 nosilka slovenske nacionalne suverenosti v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov (Država SHS). Bila naj bi »klerikalna«.¹⁴⁹ To ni bilo res, saj so Narodno vlado sestavljali predstavniki vseh tedanjih slovenskih strank – VLS, JDS in Jugoslovanske socialnodemokratske stranke (JSDS). V njej je poleg predsednika VLS imela šest upravnih oddelkov, t. i. poverjeništev, JDS pet, JSDS pa enega.¹⁵⁰ Ko so po uvedbi kraljeve diktature leta 1929 razpustili vse politične stranke, med njimi tudi SLS, je *Jutro* priznalo njene zasluge za narod in državo in dodalo, da so bili v njej tudi pametni in zaslužni možje. Toda terorizem nekaterih voditeljev jih je držal v železnih kleščah in ni dopuščal, da bi uveljavili svoje treznejše nazore o politiki in političnih metodah. Tako je v Sloveniji strankarski teror postal neznosen. Sedaj je nastopila možnost, da se ga osvobodimo. »Kje je to bolj potrebno nego v Sloveniji?«¹⁵¹

Največ opozoril pa je *Jutro* namenilo vprašanju, kaj bi pomenilo, če bi SLS dosegla avtonomijo Slovenije.¹⁵² V njenem državnopravnem boju za slovensko avtonomijo ni videlo prizadevanja za narodno suverenost, niti sledi plemenite slovenske nacionalne misli, pač pa sredstvo, ki ga izrablja za svoje ultramontanistične namene. V avtonomni Sloveniji bi nezavedna množica puščala kroglice v volilne skrinjice SLS in ji omogočila nezlomljivo številčno moč ter klerikalno avtonomijo. Uresničili bi Korošček zasužnje-

146 *Jutro*, 1. 7. 1928: Ljubljana, 30. junija, 1.

147 *Jutro*, 6. 7. 1928, 3.

148 *Jutro*, 27. 7. 1928: Ljubljana, 26. julija, 1. O pogledih liberalne strani na Korošca med svetovnimi vojnama prim. Perovšek (2021b, 320–321).

149 *Jutro*, 14. 4. 1926: Kako je škof Jeglič razkrinkal SLS?, 2.

150 O položaju Slovencev v Državi SHS in Narodni vladi prim. Perovšek (2018).

151 *Jutro*, 24. 1. 1929: Ljubljana, 23. januarja, 1; *Jutro*, 27. 1. 1929: Ljubljana: 26. januarja, 1.

152 O razmahu avtonomistične misli na Slovenskem in SLS v 20. letih Rahten (2021b, 125–130).

valni načrt in ustvarili teokratsko državo.¹⁵³ Slovenci bi bili za nedogleden čas na milost in nemilost izročeni klerikalizmu, ki bi v svoje kremplje dobil vso Slovenijo.¹⁵⁴ Imel bi oblast nad vsemi področji družbenega, političnega, socialnogospodarskega, prosvetnega in kulturnega življenja.¹⁵⁵ Vrnili bi se v še hujšo temo in suženjstvo, kot smo ga doživljali pred razbitjem okov cesarskega Dunaja. Imeli bi slovenski centralizem pod papeško zastavo, protikulturne klerikalne orgije, škofija bi odločala, kdo je najbolj krvavi vitez, da postane predsednik klerikalne republike.¹⁵⁶ Če si sposodimo svarilo, ki ga je nosilec liberalne liste za skupščinske volitve leta 1927 Dinko Puc izrekel glede načrtov SLS o prihodnosti Ljubljane, bi Slovenijo prepredli s cerkvami in samostani, njeno prebivalstvo pa postavili v gospodarsko odvisnost in zasuznjenost, nad kulturo pa bi imeli varuštvo *Zgodnja Danica*, *Rimski katolik*, *Bogoljub*, Klavdijeva in Mohorjeva družba.¹⁵⁷ Pucevo svarilo se je ujemalo z *Jutrovim* pretiravanjem, ki ga je izrazilo leta 1921, da »imamo v Ljubljani 16 ali 17 velikih cerkva, celo vrsto razsežnih samostanov in skoraj na tisoče nun, menihov, kaplanov, župnikov in kanonikov«. ¹⁵⁸ Sicer pa je življenje v Sloveniji že tedaj videlo sredi »gozda cerkva in bingljanja deset tisoč zvonov in razbesnele duhovščine, ki na prižnici bije boj za to, ali naj pride v občinski svet Johan Podrepnik, pristaš SLS ali pa Janez Možakar, pristaš JDS«. ¹⁵⁹ Če bi bila vzpostavljena avtonomna Slovenija, bi se le s krvavim naporom še kdaj mogli otresti rimskega suženjstva.¹⁶⁰ Gotovo najbolj bojna in srhljiva pa je bila *Jutrova* grožnja, izrečena sredi dvajsetih let: »Sedaj pa se zamislimo, da bi bila Slovenija nekaka avtonomna država, kakor jo hoče SLS«, je zapisalo leta 1926.

Potem bi bil vsak volilni red še bolj prikrojen za klerikalce, kakor je sedanji volilni red »Delavske zbornice« prikrojen za socialiste. Tudi volilni aparat bi bil čisto v klerikalnih rokah, ker bi klerikalni teror za desetletja vzdrževal v Sloveniji klerikalno nadvlado. Nižje in višje upravne instance, javna varnost, vse bi bilo pod komando škofov in politikujoče duhovščine, proti katerih ukrepom bi ne bilo nobene odpomoči več. Kam bi vse to vedlo? Mar ne bi zavrela kri ob prvem večjem izbruhu volilnega terorja? Klerikalci so danes v srečnem

153 Jutro, 28. 11. 1920: Slovenija – raj klerikalcev, 2; Jutro, 13. 2. 1921: Klerikalna država, 1; Jutro, 30. 4. 1922: Boj za avtonomijo – boj za klerikalizem!, 2; Jutro, 18. 5. 1922: Ljubljana, 17. maja, 1; Jutro, 27. 11. 1924: Ljubljana, 26. novembra, 1; Jutro, 16. 1. 1927: Ljubljana, 15. januarja, 1.

154 Jutro, 20. 11. 1923: Ljubljana, 19. novembra, 1; Jutro, 11. 5. 1927: Ljubljana, 10. maja, 1.

155 Jutro, 28. 11. 1920: Slovenija – raj klerikalcev, 2; Jutro, 27. 4. 1924: Ljubljana, 26. aprila, 1; Jutro, 17. 2. 1925: Ljubljana, 16. februarja, 1.

156 Jutro, 6. 2. 1923: Ljubljana, 5. februarja, 1; Jutro, 17. 2. 1925: Ljubljana, 16. februarja, 1; Jutro, 27. 2. 1926: Ljubljana, 26. februarja, 1.

157 Jutro, 1. 9. 1927: V nedeljo bo slavila napredna Ljubljana svojo tretjo zmago!, 1.

158 Jutro, 8. 10. 1921: Ljubljana, 7. oktobra, 1.

159 Jutro, 29. 11. 1923: Ljubljana, 28. novembra, 1.

160 Jutro, 27. 4. 1924: Ljubljana, 26. aprila, 1.

položaju, da jim ni treba premišljevati, kako bi z nasiljem zatrli meščansko vojno v avtonomni Sloveniji [poudaril J. P.].¹⁶¹

ŽIG KAJNA IN JUDE IŠKARIJOTA

Gornja, kljub dejstvu političnega katolicizma, posredno izrečena skrajna grožnja, ni bila v sozvočju z liberalno svobodoljubno in strpnost poudarja-jočo vrednostno držo. A v tem smislu je *Jutro* tudi svoje svobodomiselno stališče navezalo na trditev, da SLS med Slovenci nenehoma ogroža obstoj in napredek vsakega še tako kulturnega organizma, ki ni pogodu srednjeveškemu nazadnjaštvu in političnim ciljem klerikalne številčne moči.¹⁶² Opozarjalo je, da je kulturnobojni cilj SLS uveljaviti nad liberalnimi strankami in njihovimi posameznimi pripadniki brezobziren klerikalni absolutizem in teror.¹⁶³ Po *Jutru* sta bila ves kulturni in politični napredek Slovencev izvojevana v njihovem boju proti silam klerikalizma, medtem ko je duhovščina v silnem boju proti skoraj vsemu drugemu razumništvu v narodu.¹⁶⁴ Vsesplošno prikazovanje nazadnjaštva katoliške strani že s primerom dela Frančiška Lampeta ne vzdrži kritike.¹⁶⁵ *Jutro* je boj s katolištvom razumelo kot koristen za duhovni razvoj Slovencev, ker je zgodovinsko duhovna moč na strani svobodomiselstva. »Slepa vera klerikalcev v dogme niti približno nima več tiste moči kot prepričanje onih, ki svobodno mislijo.«¹⁶⁶ Klerikalizem je bil vedno nasproten kulturnemu poletu. Nastopil je proti Primožu Trubarju, Juriju Dalmatinu, Valentinu Vodniku, Francetu Prešernu, Josipu Jurčiču, Josipu Stritarju, Franu Levstiku, Simonu Gregorčiču, Antonu Aškercu, Ivanu Cankarju – skoraj ni slovenskega literarnega ustvarjalca, ki so dvigali naš narod k resnični omiki, doslednosti duha in k svobodnemu življenju, proti kateremu se ne bi boril kot škodljivcu in zapeljivcu slovenskega »vernega ljudstva«. Ni ustvarjalca v slovenski literarni zgodovini, ki res nekaj pomeni, da bi ga politični katolicizem ne obmetaval z blatom in mu zagrenil življenja. Vsakogar, ki ni slepo služil njegovim političnim klerikalnim namenom, so preganjali. Slovenska literarna zgodovina je po *Jutru* vtisnila slovenskemu klerikalizmu neizbrisen žig ubijalstva duševnega življenja slovenskega ljudstva, žig Kajna in Jude Iškarijota, katerih žalostni vlogi se ni

161 *Jutro*, 23. 1. 1926: Ljubljana, 21. januarja, 1.

162 *Jutro*, 16. 1. 1927: Ljubljana, 15. januarja, 1.

163 *Jutro*, 11. 5. 1927: Ljubljana, 10. maja, 1.

164 *Jutro*, 12. 12. 1924: Ljubljana, 11. decembra, 1; *Jutro*, 6. 3. 1926: Ljubljana, 5. marca, 1; *Jutro*, 10. 9. 1927: Ljubljana za zmago združene demokracije, 2; *Jutro*, 6. 1. 1924: Ljubljana, 5. januarja, 1. Prim. tudi *Jutro*, 3. 1. 1923: Ljubljana, 2. januarja, 1; *Jutro*, 24. 7. 1924: Kulturni boj, 2; *Jutro*, 10. 9. 1927: Volilcem mesta Ljubljane!, 3; *Jutro*, 25. 11. 1928: Ljubljana, 24. novembra, 1.

165 O Frančišku Lampetu prim. Tominšek Perovšek (2006).

166 *Jutro*, 18. 5. 1922: Ljubljana, 17. maja, 1; *Jutro*, 3. 1. 1923: Ljubljana, 2. januarja, 1.



Slika 4: Tako je Jutro predstavilo odnos Katoliške cerkve do svobodomiselnih slovenskih književnih ustvarjalcev: pod giljotino s spuščnim krvavim rezilom, sodnikom v črnem ogrinjalu z izrekom smrtne obsodbe, duhovnikom z okrvavljenim mesarskih predpasnikom in rabljem v ozadju ležijo ob njihovih trupih odsekane glave Simona Gregorčiča, Primoža Trubarja, Josipa Stritarja, Ivana Cankarja, Antona Aškerca, Ivana Tavčarja in Franceta Prešerna (Jutro, 5. 12. 1924: Zaščitniki kulture med Slovenci, 2).

iznebil niti v prosvetljenem dvajsetem stoletju.¹⁶⁷ In samo v strahu za svojo nadvlado so se na katoliški strani iz taktičnih razlogov začeli prilagajati modernejšim kulturnim pridobitvam in smerem – le zato, da z modernejšimi gesli preslepijo slovensko javnost in jo znova pridobijo za svoje zlohotne namene.¹⁶⁸ Videli naj ne bi »klerikalnega kopita, ki hoče potlačiti svobodo in napredek Slovencev ter jih potisniti nazaj v srednjeveško farovško suženjstvo«. ¹⁶⁹ »Rimovcem«¹⁷⁰ ni cilj povzdiga slovenskega ljudstva, temveč uničenje njegovih najbolj idealnih, najbolj naprednih in najbolj sposobnih sil, bratomorni boj proti naprednim (liberalnim) in samostojno mislečim Slovincem ter njihovim kulturnim organizacijam. Med njimi posebej proti Sokolu,¹⁷¹ sokolska telesnovzgojna organizacija je bila opora liberalnemu kulturnobojnemu stališču in je imela pomembno vlogo v tedanjem kulturnem boju na Slovenskem (npr. Dolenc, 1996, 271, 273; 2005, 434). A klerikalna mōra ne bo zatrla misli svobodoljubja in svobode naprednega duha, saj sta že sama po sebi dovolj močna, da ju ubiti ne morejo. Največji duhovi znanosti so bili od nekdaj v najostrejšem nasprotju s klerikalizmom.¹⁷²

Po *Jutru* je proces ozdravljenja razmer na Slovenskem sicer potekal polagoma, a prav to je dokaz, da bo ozdravljenje korenito. Nikoli ne pojdejo svobodni stanovi pod vodstvo duhovščine. Z naraščanjem izobrazbe in sistematičnim delovanjem med širokimi ljudskimi množicami, zlasti med mladino, bo nastopilo spoznanje o pogubnosti klerikalizma tako za kulturno, gospodarsko, družbeno kot tudi za versko življenje Slovencev.¹⁷³ Zato je treba odbijati vsak poskus zaplesti univerzo v politične spore, saj bi to izkoristil klerikalizem, ki ničesar ne sovraži bolj kot svobodno znanost.¹⁷⁴ Liberalna stran sicer ni podpirala izključevanja Teološke fakultete iz univerze, njeno načelno stališče pa je bilo, da dogmatična teologija ni enakovredna svobodni znanosti in na univerzo ne sodi.¹⁷⁵ Tu si je *Jutro* privoščilo s pretiranimi besedami ponazorjeno primerjavo

167 Jutro, 16. 7. 1924: Ljubljana, 15. julija, 1; Jutro, 24. 7. 1924: Kulturni boj, 2; Jutro, 3. 10. 1924: Ljubljana, 2. oktobra, 1; Jutro, 1. 2. 1925: Ljubljana, 31. januarja, 1; Jutro, 5. 12. 1925: Ljubljana, 4. decembra, 1; Jutro, 18. 2. 1926: Klerikalci v boju protislovenski knjigi, 2; Jutro, 27. 2. 1926: Ljubljana, 26. februarja, 1; Jutro, 16. 2. 1927: Ljubljana, 15. februarja, 1. Prim. tudi Jutro, 8. 10. 1924: Ljubljana, 7. oktobra, 1.

168 Jutro, 13. 1. 1923: Ljubljana, 12. januarja, 1; Jutro, 5. 10. 1925: Ljubljana, 4. oktobra, 1.

169 Jutro, 30. 6. 1925: Držno klerikalno varanje slovenske javnosti, 2.

170 Jutro, 17. 2. 1924: Ljubljana, 16. februarja, 1.

171 Jutro, 26. 9. 1922: Ljubljana, 25. septembra, 1; Jutro, 27. 5. 1923: Ljubljana, 26. maja, 1; Jutro, 13. 12. 1923: Ljubljana, 12. decembra, 1; Jutro, 3. 10. 1924: Ljubljana, 2. oktobra, 1; Jutro, 21. 11. 1924: Ljubljana, 20. novembra, 1. Prim. tudi Jutro, 16. 5. 1925: Ljubljana, 15. maja, 1; Jutro, 6. 10. 1925: Ljubljana, 5. oktobra, 1; Jutro, 10. 9. 1927: Slovenski naprednjak, Volilno pismo slovenski inteligenci, 3; Jutro, 25. 5. 1929: Kulturni pregled, 6. O opozorilih na napade političnega katolicizma in cerkvene hierarhije na Sokola prim. tudi Jutro, 3. 2. 1921: Ljubljana, 2. februarja, 1; Jutro, 23. 2. 1921: Ljubljana, 22. februarja, 1; Jutro, 23. 7. 1921: Jugoslovanski škofje na napačni poti, 2.

172 Jutro, 21. 11. 1924: Ljubljana, 20. novembra, 1; Jutro, 17. 2. 1925: Ljubljana, 16. februarja, 1.

173 Jutro, 20. 2. 1924: Ljubljana, 19. februarja, 1; Jutro, 13. 2. 1925: Ljubljana, 12. februarja, 1.

174 Jutro, 8. 10. 1921: Ljubljana, 7. oktobra, 1; Jutro, 16. 5. 1925: Ljubljana, 15. maja, 1.

175 Jutro, 18. 10. 1923: Ljubljana: 16. oktobra, 1.

med, kot je zapisalo, znanstvenikom in profesorjem teologije. Glavna razlika med njima je, da se lahko prvi brez vsakih ovir posveča svobodni znanosti, medtem ko pri teologih tega ni. Če bi danes znanstvenik dognal, kar ogroža kako »znanstveno dogmo«, kot je na primer Einstein ovrgel Newtonov sistem mehanike, bi mu ploskal ves svet. Če pa bi si profesor teologije drznil ovreči kako cerkveno dogmo, bi bil ekskomuniciran, razglašen za norega, po možnosti zažgan na grmadi, njegov rod pa bi uničili.¹⁷⁶

V pogledu na duhovno, ideološko in politično emancipacijo Slovencev je *Jutro* posebej poudarilo pomen šole. Izjavljalo je, da je klerikalizem njen tisočletni sovražnik, zlasti še sovražnik svobode učiteljstva.

To bolezen, ki trajno slabi Slovenstvo v njegovem obstoju in napredku, ki mu grize v mozgu in mu truže kri, more lečiti samo vztrajno politično in kulturno delo onih tisočev, ki jim je Bog v dušo vsadil samostojnega duha ter jih obdaruje s pogumom spoznanja, ki je človeštvu rodilo najzlahajnejše sadove.

Mnogo in dovolj jih je za uspeh tudi med Slovenci. Ne bo jih zatrla môra klerikalizma, ki hoče svojo, konfesionalno šolo, to je, da bi nad šolo imeli oblast škofi, dekani, župniki in kaplani – politikujoča duhovščina.¹⁷⁷ *Jutro* je poudarilo, da je ključno vprašanje prosvete eno temeljnih vprašanj, ki deli in mora deliti nazadnjaško klerikalno svetovno naziranje od svobodoljubnega in naprednega. Politični katolicizem se namreč dobro zaveda, da bo nastopil njegov konec, če mu bo odvzeta moč nad šolstvom in bo ustvarjena moderna osnovna šola z državljsko vzgojo in brez verouka, ki bo mladino vzgajala po sodobnih načelih človeškega znanja.¹⁷⁸ Prav šolsko vprašanje žene katolicizem v avtonomijo.¹⁷⁹ Leta 1925 je posebej opozorilo na napoved nabožnega lista *Bogoljub*, da mora biti prva zahteva po vzpostavitvi avtonomne Slovenije verska šola.¹⁸⁰ Ko so leta 1929 sprejeli Zakon o narodnih šolah, ki je ohranil obvezni verouk, se je s tem sprijaznilo.¹⁸¹

176 *Jutro*, 18. 10. 1923: Ljubljana: 16. oktobra, 1. *Jutro* je še spomnilo na posameznike, ki so sprožili nastop katoliške hierarhije proti znanstvenim spoznanjem in samostojnemu mišljenju – Giordana Bruna, Galileja Galileja in Jana Husa. Posmehnilo se je tudi srednjeveški teologiji. Misliło je na reševanje vprašanj, koliko angelov lahko pleše na konici igle, za koliko duš je prostora v peklu in ali je imel Adam popek.

177 *Jutro*, 14. 9. 1920: Demokratska manifestacija v Ljubljani, 2; *Jutro*, 22. 10. 1920: Volilni program Jugoslov. dem. stranke, 1; *Jutro*, 21. 2. 1925: Nakane klerikalcev s šolo in naprednim učiteljstvom, 2; *Jutro*, 30. 6. 1925: Držno klerikalno varanje slovenske javnosti, 2; *Jutro*, 4. 7. 1925: Ljubljana, 3. julija, 1; *Jutro*, 6. 10. 1928: Ljubljana, 5. oktobra, 1.

178 *Jutro*, 6. 5. 1922: Ljubljana, 5. maja, 1; *Jutro*, 25. 6. 1925: Ljubljana, 24. junija, 1; *Jutro*, 27. 6. 1925: Jugoslov. episkopat za srednjeveško reakcijo, Kaj pravi pameten oče o klerikalni vzgoji otrok?, 2. Prim. tudi *Jutro*, 26. 9. 1922: Ljubljana, 25. septembra, 1.

179 *Jutro*, 30. 4. 1922: Boj za avtonomijo – boj za klerikalizem!, 2.

180 *Bogoljub*, 1925: Glave pokonci!, 4–7; *Jutro*, 21. 2. 1925: Nakane klerikalcev s šolo in naprednim učiteljstvom, 2.

181 *Jutro*, 10. 12. 1929: Ljubljana, 9. decembra, 1.

MIR ALI VOJNA

»Duhovščina [...] nosi sama v svojem plašču mir ali vojno«, je leta 1922 dejal Gregor Žerjav.¹⁸² In Katoliška cerkev je predvsem politično telo, je poudarjalo *Jutro*.¹⁸³ Pridalo je še, da ves politični katolicizem sloni na surovi nestrpnosti, stremuštvi in značajsko slabih ljudeh. Kjer je v večini, ne pozna ne sporazuma, ne svobode. Proti temu ostane le boj. Kdor hoče v takih razmerah pozivati k poštenosti pokvarjenih in sfanatiziranih predstavnikov SLS, bo prejel le zasmeš in surove udarce. Kdor se ni pripravljen boriti in braniti, je izgubljen.¹⁸⁴ Zato velja bojno stališče proti političnemu katolicizmu in boj proti njemu ni »svobodomiselnost«, ampak nacionalna in državna zadeva. Ni protiverska ali proticerkvena akcija, temveč je obramba verskega miru in odpor proti skrunitvi verskega čustva, ki je globoko vpeto v ljudstvo vseh veroizpovedi, in ki ga žal predstavniki klerikalne politike na brezvesten in ciničen način zlorabljajo kot priprago za voz svoje nesrečne in pogubne politike. Le povsem pokvarjeni ljudje, ki nimajo v srcu nobenega spoštovanja do vere in ki so v jedru nereligiozni, morejo trditi, da je boj proti klerikalizmu gonja proti katoličanstvu.

*To je njihov zadnji triumf na ugovore in prigovore političnih nasprotnikov, njihov izgovor, kadar jim zmanjka stvarnih argumentov. Dokaži klerikalcu politično in moralično lopovščino, pa ti bo zabrusil, da preganjaš katoliško cerkev. Kadar je politika klerikalnih voditeljev zabredla v močvirje in se narodu odpirajo oči, takrat je brž vera v nevarnosti in peklo in nebo morata na pomoč proti moralični premoči protivnika.*¹⁸⁵

Jutro se je torej v svojem odklanjanju političnega sklicevanja na vero postavilo na nedvoumno bojno stališče. Poudarilo pa je tudi, da bo odpor proti Cerkvi in njenim intrigam prenehal, ko vere ne bodo več vključevali v dnevno politiko in se bo duhovnik vrnil v cerkev. Tako pa si Cerkev sama vzgaja nasprotnike, kjer bi jih sicer ne bilo.¹⁸⁶ A tudi iz takih opozoril je vel kulturnobojni duh. *Jutro* jih je povezovalo s prenehanjem razdiranja rodbinskega življenja in pritiskanja duš v Božjem imenu za klerikalno stranko.¹⁸⁷ Ob neki drugi priložnosti je Žerjav žaljivo napovedal, da bo nastopilo »očiščenje naših cerkva od partijskega [strankarskega – op. J. P.] gnoja«. ¹⁸⁸ Sicer je *Jutro* že zgodaj oporekalo nekaterim pomislekom v svojem političen taboru, da klerikalizem pravzaprav

182 *Jutro*, 11. 7. 1922: Zbor zaupnikov JDS iz ljubljanske oblasti, 2.

183 *Jutro*, 19. 1. 1923: Ljubljana, 18. januarja, 1.

184 *Jutro*, 6. 10. 1928: Ljubljana, 5. oktobra, 1.

185 *Jutro*, 6. 3. 1926: Ljubljana, 5. marca, 1.

186 *Jutro*, 1. 2. 1925: Iz življenja in sveta, 7; *Jutro*, 8. 2. 1925: Vatikan in škof Jeglič, 7; *Jutro*, 29. 8. 1928: Ljubljana, 27. avgusta, 1.

187 *Jutro*, 8. 2. 1925: Vatikan in škof Jeglič, 7.

188 *Jutro*, 18. 1. 1925: Partizanska duhovščina in država, 2.

ne predstavlja nobene nevarnosti in je prazen bavbav. Zavrnilo jih je, da je »bestija, ki se je po prevratu [leta 1918 – op. J. P.] nekoliko skrila, zdaj pa že zopet pogumno lomasti po deželi«. ¹⁸⁹ Nekaj temu podobnega so v letih 1923 in 1927 izkusili v Ljubljani. Leta 1923 so, kot je poročalo *Jutro*, na predvečer 5. katoliškega shoda njegovi udeleženci pripravili izzivalno demonstracijo v središču mesta in vzklikali: »Živela katoliška Ljubljana!«, »Doli z liberalci!«, »Doli z Jutrom!« Med njimi in protidemonstranti bi skoraj prišlo do obračunavanja. ¹⁹⁰ Pred volitvami v Narodno skupščino leta 1927 pa je po *Jutrovem* poročanju po izzivanju privržencev SLS prišlo do prerivanja s pripadniki SDS, ki so se iz Kazine vračali s svojega strankinega shoda. Pripadniki SLS naj bi zaradi provokativnega vprašanja tudi pretepli poslušalca na Koroščevem shodu na ljubljanskem gradu. ¹⁹¹ Do napetega razpoloženja je prihajalo tudi drugod, posebej opazno na podeželju, ¹⁹² kjer so pripadniki SLS po volilnih zmagah izzivalno in oholo izražali zmagoslavje pred domovi privržencev liberalne politike.

SKLEP: »ALI JE POTREBA, DA SE SLOVENCIMED SEBOJ TAKO SOVRAŽIJO IN TAKO POBIJAJO?«

To vprašanje ¹⁹³ je zastavilo *Jutro* na višku kulturnega boja sredi dvajsetih letih (Dolenc, 1996, 199). Odgovor je s svojim pisanjem ponujalo samo. Razkrivalo je totalitaristični kompleks Slovencev, ki ga je še pred nastopom moči komunističnega revolucionarnega dejavnika utemeljil klerikalno-liberalni spor. Obe strani sta v njegovi ostrini odmislili možnost narodovega notranjega razvoja v sobivanju različnih političnih usmeritev in ga nadomestili z medsebojnim izključevanjem pri uveljavljanju svojega ideološkega in političnega ekskluzivizma (npr. Gašparič, 2011; Perovšek, 2011b; Deželak Barič, 2011). Ta je smisel narodovega razvoja videl v absolutnem padcu nasprotnika. Prostora zanj naj ne bi bilo več, niso ga videli tudi za umirjene glasove na obeh straneh. Neopustljiva odločenost političnega katolicizma za popolno »osvojitve naroda« (Plesterski, 1998, 34) je na liberalni strani rodila patološko obremenjenost s t. i. klerikalizmom, duhovništvom in Katoliško cerkvijo, ki so že v načelu brezpogojni sovražniki in proti katerim obstoji le trajni bojni odnos na vseh področjih javnega in zasebnega življenja. Seveda je tudi druga stran na svojega nasprotnika in njegove pripadnike usmerjala vso izključujočo in izničevalno kulturnobojno voljo ter težu svojega ideološkega in političnega stališča. A *Jutro* je liberalni vidik kulturnega boja zaznamovalo tako silovito, vztrajno in dosledno, da se je ta hranil iz sebe in živel svojo, na ta način utemeljeno ideološko strast. Četudi

189 *Jutro*, 1. 12. 1922: G. A., Prenehajte, Ljubljancani!, 2; *Jutro*, 23. 12. 1923: Ljubljana, 23. 12. 1922, 1.

190 *Jutro*, 25. 8. 1923: Ljubljana, 24. avgusta, 1, in Klerikalna izzivanja v Ljubljani, 1.

191 *Jutro*, 1. 9. 1927: Klerikalno izzivanje pred Kazino, 2, in Dr. Korošec med pretepači na ljubljanskem Gradu, 2.

192 Za opis značilne podeželske volilne nedelje v literarnem prikazu prim. Potokar (1995, 237–246).

193 *Jutro*, 18. 11. 1924: Ljubljana, 17. novembra, 1.

je z navedenim sklepnim vprašanjem nakazalo, da naj bi bila v njem omenjena nuja zgodovinsko odveč, ji je s svojim nenehnim napadanjem in obsojanjem po njegovem neomajnem prepričanju katoliškega sovražnika slovenstva, pritrdilo. Videlo ga je nepretrgoma, ob vsaki priložnosti in vsepovsod, po njegovem pisanju naj bi bilo slovensko narodno telo skorajda neprodušno ovito v klerikalni povoj. Družbeno in politično verodostojnost, napredek in človeško zaupanje sta po njegovem sporočilu osmišljala le »proticerkvena« naravnost ter sovraštvo do »klerikalcev« in »farjev«. Šele to naj bi pomenilo izpolnjeno bivanjsko držo, kar je bil tudi vzorec, ki je na liberalni strani slepo prehajal iz roda v rod in ni dopuščal popuščanja. Razmisleka o tem, kaj lahko povzroči radikalno stališče, ni bilo. *Jutro* je bilo v dvajsetih letih najbolj odmeven glasnik te kontinuitete, med neliberalnimi nasprotniki političnega katolicizma pa je v tem času izstopal tudi socialnodemokratski *Naprej* (prim. Perovšek, 2016). Če se vrnemo k liberalcem, je bilo dejavnik, ki je v času med svetovnima vojnama oblikoval enega od skrajnih ideoloških in političnih pogledov slovenskega človeka, ti pa so vplivali na njegova boleča izkustva v nadaljnjem toku zgodovine.

THE CULTURAL-STRUGGLE CHARACTER OF *JUTRO* IN THE 1920s –
CRITICAL REFLECTIONS

Jurij PEROVŠEK

Andraž nad Polzelo 398, 3313 Polzela, Slovenia

e-mail: jurij.perovsek@gmail.com

SUMMARY

The cultural struggle (Kulturkampf) was one of the key elements of Slovenian politics in the modern era. In this respect, it represents an indispensable research challenge that can be observed in various stages of development, especially also in the period between the world wars and in the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes/Yugoslavia. It was most tellingly expressed in the leading medium of the time – the political press, which was continuously used by both the Catholic and the liberal sides to justify and emphasise their ideological and political positions. Our paper presents, with critical reflections, the ideological-political character of the leading liberal political newspaper Jutro in the 1920s, when political life in the Yugoslav kingdom was conducted within the framework of classical representative democracy. The implacable determination of political Catholicism to completely ‘conquer the nation’ gave rise, on the liberal side, to an extreme preoccupation with so-called clericalism, the clergy and the Catholic Church, which are, in principle, unconditional enemies, and against which there can be only a permanent fighting attitude in all spheres of public and private life. Jutro has marked the liberal aspect of the cultural struggle so fiercely, persistently and consistently that it has fed on itself and lived out its ideological passion, founded in this way. This, for him, meant a fulfilled existential attitude, which was also a pattern that, on the liberal side, was blindly passed down from generation to generation and did not allow for any concessions. In the 1920s, Jutro was the most prominent herald of this continuity. It was a factor that shaped one of the most extreme ideological and political views of the Slovenes in the period between the two world wars, and these in turn influenced his painful experiences in the further course of history.

Keywords: Jutro, cultural struggle, liberalism, Yugoslav Democratic Party, Autonomous Democratic Party, fanatical Catholicism, Slovene People's Party

VIRI IN BIBLIOGRAFIJA

- Banič, Stanko (1990):** Latinski pregovori, izreki in izrazi. Ljubljana, Državna založba Slovenije.
- Bergant, Zvonko (2004):** Kranjska med dvema Ivanoma. Idejno-politično soočenje slovenskega političnega katolicizma in liberalizma na prehodu iz 19. v 20. stoletje. Ljubljana, Inštitut za globalne politične študije.
- Bogoljub.** Ljubljana, Katoliška bukvarna, 1903–1944.
- Deželak Barič, Vida (2011):** Vprašanja idejnega, političnega, socialnega, narodnega in kulturnega sobivanja v misli in praksi slovenskih marksistov od konca 19. stoletja do začetka druge svetovne vojne. Prispevki za novejšo zgodovino, 51, 1, 127–150.
- Dolenc, Ervin (1996):** Kulturni boj. Slovenska kulturna politika v Kraljevini SHS 1918–1929. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Dolenc, Ervin (2005):** Kultura 1918–1941. V: Fischer, Jasna et al. (ur.): Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992. Ljubljana, Mladinska knjiga, 415–440.
- Gašparič, Jure (2011):** Iskrena ali pragmatična demokracija? Slovenska ljudska stranka in vprašanje političnega sobivanja. Prispevki za novejšo zgodovino, 51, 1, 77–92.
- Guček, Boštjan (2022):** »Nosi le zakrpano obuvalo«. Oris družbenega položaja duhovščine na Slovenskem (1918–1941). Ljubljana, Teološka fakulteta.
- Otrin, Blaž & Marija Čipić Rehar (ur.) (2015):** Jegličev dnevnik. Znanstvenokritična izdaja. Celje – Ljubljana, Celjska Mohorjeva družba – Nadškofijski arhiv.
- Ilustrirani Slovenec.** Ljubljana, 1927.
- Jutro.** Ljubljana, Konzorcij, 1920–1945.
- Kolar, Bogdan (2018):** Mirovne pobude papeža Benedikta XV. in odmevi na Slovenskem. Studia Historica Slovenica, 18, 2, 443–468.
- Kranjec, Silvo & France Koblar (1952):** Pucelj, Ivan. V: Lukman, Franc Ksaver (ur.): Slovenski biografski leksikon. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 590–591.
- Ljubljanski škofijski list.** Ljubljana, Škofijski ordinariat, 1876–1945.
- Mikuž, Metod (1965):** Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917–1941. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Mithans, Gašper (2017):** Jugoslovanski konkordat. Pacem in discordia ali jugoslovanski »kulturkampf«. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino.
- Mithans, Gašper (2021):** Anton Korošec in apostolski nuncij Ermenegildo Pellegrinetti: politični katolicizem, manjšinsko vprašanje in konkordat med Svetim sedežem in Kraljevino Jugoslavijo. Studia Historica Slovenica, 21, 2, 435–472.
- Oražem, France (1991):** Duhovnost v dobi dozorevanja slovenskega naroda. V: Benedik, Metod (ur.): Zgodovina Cerkve na Slovenskem. Celje, Mohorjeva družba, 367–376.

- Perovšek, Jurij (1991):** Pogledi slovenskega liberalizma na poslanstvo in delo knezoškofa Antona Bonaventure Jegliča. V: Škulj, Edo (ur.): Jegličev simpozij v Rimu. Celje, Mohorjeva družba, 357–385.
- Perovšek, Jurij (1996):** Pucelj, Ivan. V: Dermastia, Alenka (ur.): Enciklopedija Slovenije. Ljubljana, Mladinska knjiga, 12.
- Perovšek, Jurij (2009):** Slovenska politika in uvedba kancelparagrafa v prvi jugoslovanski državi. V: Balkovec, Bojan (ur.): Jugoslavija v času: devetdeset let od nastanka prve jugoslovanske države. Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete, 105–117.
- Perovšek, Jurij (2011a):** Idejni in politični oris Gregorja Žerjava (1882–1929). *Studia Historica Slovenica*, 11, 2–3, 313–345.
- Perovšek, Jurij (2011b):** Vprašanje idejnega, političnega, socialnega in narodnega sobivanja v liberalni politični misli in praksi med leti 1891–1941. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 51, 1, 93–126.
- Perovšek, Jurij (2013):** »Extra Jugoslaviam non est vita!«. Politični in idejni oris Alberta Kramerja (1882–1943). *Studia Historica Slovenica*, 13, 2–3, 353–430.
- Perovšek, Jurij (2016):** Socialistični kulturni boj v letih 1918–1929. *Studia Historica Slovenica*, 16, 3, 601–627.
- Perovšek, Jurij (2018):** Slovenski prevrat 1918. Položaj Slovencev v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino.
- Perovšek, Jurij (2021a):** Politične razmere na Slovenskem leta 1920. *Studia Historica Slovenica*, 21, 2, 473–502.
- Perovšek, Jurij (2021b):** Anton Korošec in štajerski liberalci. *Studia Historica Slovenica*, 21, 2, 301–326.
- Perovšek, Jurij (2023):** Liberalni pogled na ideološko in politično razhajanje s katoliško stranjo od ustanovitve Katoliškega političnega društva leta 1890 do ustanovitve Slovenskega društva 1891 v Ljubljani. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 63, 3, 93–116.
- Pleterski, Janko (1998):** Dr. Ivan Šušteršič, 1863–1925: pot prvaka slovenskega političnega katolicizma. Ljubljana, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Založba ZRC.
- Potokar, Ludve (1995):** Onkraj samote. Celje, Mohorjeva družba.
- Prunk, Janko (1971–1972):** Zveza delovnega ljudstva v Ljubljani za občinske volitve decembra 1922. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 11–12, 1–2, 199–228.
- Prunk, Janko (1977):** Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto slovenskega naroda. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Prunk, Janko (1991):** Jeglič in slovenska politika po letu 1918. V: Škulj, Edo (ur.): Jegličev simpozij v Rimu. Celje, Mohorjeva družba, 289–302.
- Rahten, Andrej (2012):** Ivan Šušteršič. Der ungekrönte Herzog von Krain. Die slowenische katholische Bewegung zwischen trialistischen Reformkonzept und jugoslawischer Staatsidee. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

- Rahten, Andrej (2021a):** Korošcev državnopravni koncept v ustanovni dobi Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev. *Studia Historica Slovenica*, 21, 2, 327–362.
- Rahten, Andrej (2021b):** Slovenske narodnoemancipacijske težnje v postimperialni tranzicijski dobi. *Acta Histriae*, 29, 1, 111–134.
- Rahten, Andrej (2022):** Anton Korošec. Slovenski državnik kraljeve Jugoslavije. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Slovenec.** Ljubljana, Ljudska tiskarna, 1873–1945.
- Slovenski narod.** Ljubljana, Narodna tiskarna, 1868–1943.
- Stavbar, Vlasta (2014):** Politik Vekoslav Kukovec. Politično delovanje do leta 1918. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino.
- Steinbacher, Nina (2012):** Liberalizem na slovenskem podeželju – politični profil Ivana Puclja (diplomsko delo). Maribor, Filozofska fakulteta.
- Steinbacher, Nina & Andrej Rahten (2019):** »V boj za staro pravdo!«. Ustanovitev in delovanje Samostojne kmetijske stranke do konca zasedanja konstituante. *Studia Historica Slovenica*, 19, 1, 71–106.
- Steska, Viktor (1928):** Cerkevne zadeve. V: Mal, Josip (ur.): Slovenci v desetletju 1918–1928. Zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine. Ljubljana, Leonova družba, 423–437.
- Stiplovšek, Miroslav (2000):** Slovenski parlamentarizem 1927–1929. Avtonomiistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije ter za udejanjenje parlamentarizma. Ljubljana, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Krašovec, Jože (prev.) (1997):** Sveto pismo Stare in Nove zaveze: slovenski standardni prevod. Ljubljana, Svetopisemska družba Slovenije.
- Šela, Ana & Mateja Matjašič Friš (2022):** Volitve v Ustavodajno skupščino leta 1920 na Slovenskem: predvolilni boj. *Studia Historica Slovenica*, 22, 3, 717–766.
- Šega, Drago (1962):** Legenda o Ulenspieglu. V: De Coster, Charles (ur.): Tila Ulenspiegla in Lama Dobrina junaške, vesele in slavne dogodivščine v deželi Flamski in drugod. Ljubljana, Državna založba Slovenije, 697–704.
- Šušteršič, Ivan (1922):** Moj odgovor. [Volders], samozaložba.
- Tominšek Perovšek, Mateja (2006):** Frančišek Lampe: Zmerno, z ljubeznijo. Portret slovenskega katoliškega misleca Frančiška Lampeta (1859–1900) in njegova vloga v družbeni in kulturno-duhovni zgodovini na Slovenskem. Ljubljana, Družina.
- Tominšek Perovšek, Mateja (ur.) (2013):** Slovenec. Političen list za slovenski narod (1873–1945). Kratek pregled zgodovine ob 140-letnici njegovega izhajanja. Ljubljana, Muzej novejša zgodovine Slovenije.

PRISPEVEK K BIOGRAFIJI FRANCA SNOJA – AMERIŠKA LETA, 1941–1943

Gorazd BAJC

Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenija
e-mail: gorazd.bajc@um.si

Tomaž HVALA

Mestni Vrh 86, 2250 Ptuj, Slovenija
e-mail: tomaz.hvala@siol.net

Darko FRIS

Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenija
e-mail: darko.fris@um.si

IZVLEČEK

V članku je prikazano delovanje politika Slovenske ljudske stranke in ministra brez listnice jugoslovanske kraljeve begunske vlade Franca Snoja v času njegovega službovanja v Združenih državah Amerike med letoma 1941 in 1943. Avtorji izpostavljajo njegove poskuse ohranjati jugoslovansko idejo med ameriškimi Slovenci, da bi se slednji združili v iskanju pomoči »stari domovini«. Upoštevajo tudi ključne značilnosti delovanja Snojevih strankarskih kolegov, v prvi vrsti Mihe Kreka, in hkrati političnih tekmecev. Posebej je tudi prikazan odnos med Snojem in ameriško obveščevalno službo, Office of Strategic Services (Urad za strateške službe).

Ključne besede: Franc Snaj, jugoslovanska begunska vlada, Miha Krek, Slovenska ljudska stranka, Louis Adamič, Slovenski ameriški narodni svet, Office of Strategic Services, Konstantin Fotić

CONTRIBUTO ALLA BIOGRAFIA DI FRANC SNOJ – IL PERIODO AMERICANO, 1941–1943

SINTESI

L'articolo presenta l'attività negli Stati Uniti tra il 1941 e il 1943 del membro del Partito popolare sloveno e ministro senza portafoglio del Regio governo jugoslavo in esilio Franc Snaj. Gli autori mettono in evidenza i suoi tentativi di preservare l'idea jugoslava tra gli sloveni d'America per unirli nella raccolta di aiuti alla "vecchia patria". Inoltre, prendono in considerazione le caratteristiche principali delle attività dei colleghi di partito di Snaj, primo fra tutti Miha Krek, e

allo stesso tempo dei suoi rivali politici. Viene anche descritto il rapporto tra Snoj e l'agenzia di intelligence statunitense, l'Office of Strategic Services (l'Ufficio per i servizi strategici).

Parole chiave: Franc Snoj, Governo jugoslavo in esilio, Miha Krek, Partito popolare sloveno, Louis Adamič, Consiglio nazionale sloveno-americo, Office of Strategic Services, Konstantin Fotić

UVOD¹

V letih druge svetovne vojne je nekaj slovenskih politikov delovalo izven zasedene Jugoslavije, v emigraciji. Kot predstavniki uradne Slovenske ljudske stranke (SLS) so to bili Miha Krek, Alojzij Kuhar, Franc Snoj in Franc Gabrovšek, obenem SLS-ovska disidenta Izidor Cankar in Jure Koce ter liberalno usmerjeni Bogomil Vošnjak, Ivan Kern, Ivan Marija Čok, Ivan Rudolf, Boris Furlan, Anton Novačan, Ciril Kosmač, Slavko oziroma Slavko Klemenčič in še nekateri drugi. Osnovni podatki njihovih aktivnosti so nam znani, za nekatere imamo tudi podrobnejše raziskave, za druge manj ali pa precej manj.

Snoj marsikdo omenja, o njem pa nimamo podrobnejših analiz. Cilj pričujočega članka je prispevati k poglobljenejšemu poznavanju njegovega delovanja v obdobju 1941–1943 v Združenih državah Amerike (ZDA), in sicer predvsem glede njegovih poskusov ohraniti jugoslovansko idejo med ameriškimi Slovenci, da bi se slednji združili v iskanju pomoči »stari domovini«. Pri tem smo upoštevali tedanje ključne značilnosti delovanja Snojevih strankarskih kolegov, v prvi vrsti Kreka, in hkrati političnih tekmecev, se pravi zapletene razmere slovenskih politikov v emigraciji, kot tudi razmere v begunski vladi. Zanimal nas je tudi njegov odnos do ameriške obveščevalne službe, *Office of Strategic Services* (OSS).

V ta namen smo proučili vrsto neobjavljenih in objavljenih virov ter najbolj relevantno literaturo. Upoštevali smo zlasti gradiva, ki jih hrani Arhiv Republike Slovenije, in nekatere britanske, še bolj pa ameriške dokumente. V poštrev smo vzeli tudi memorialistiko, pri čemer želimo posebej izpostaviti Snojeve spomine, ki so pred dobrimi petindvajsetimi leti izhajali v obliki podlistka na straneh časopisa *Delo*.

1 Članek je nastal v okviru raziskovalnih programov *Slovenska identiteta in kulturna zavest v jezikovno in etnično stičnih prostorih v preteklosti in sedanjosti*, št. P6-0372, in *Preteklost severovzhodne Slovenije med slovenskimi zgodovinskimi deželami in v interakciji z evropskim sosedstvom*, št. P6-0138, ki ju financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS).

FRANC SNOJ PRED ZASEDBO JUGOSLAVIJE

Franc Snoj, rojen leta 1902 v Zagorju ob Savi, se je vse od najstniških let angažiral v okviru katoliške SLS in njenih organizacij. Za politiko se je začel zgodaj zanimati, po vsej verjetnosti zaradi očetovega vpliva, ki je bil eden izmed lokalnih voditeljev stranke. Leta 1921 se je tudi osebno srečal z voditeljem SLS, Antonom Korošcem,² s katerim sta nato v letih pred drugo svetovno vojno postala tesna sodelavca.

S prizadevnim delom mu je v letih pred okupacijo uspelo postati prepoznavna javna in politična osebnost v slovenski družbi. Leta 1938 je bil na listi vsedržavne stranke Jugoslovanske radikalne zajednice (JRZ), v kateri je sodelovala tudi Koroščeva stranka, izvoljen za poslanca v Narodno skupščino. Istega leta je bil izvoljen tudi za predsednika celotne Gasilske zveze Jugoslavije. Decembra je nato postal minister brez listnice v tretji vladi Milana Stojadinovića in ravno tako februarja naslednjega leta v prvi vladi Dragiše Cvetkovića (potem, ko je sodeloval pri s Koroščeve strani skrbno zrežiranem padcu Stojadinovićeve vlade; Gašparič, 2021, 384). Po oblikovanju druge Cvetkovićeve vlade avgusta 1939 ni več opravljal dela ministra in se je vrnil v Gornjo Radgono na prejšnje delovno mesto v posojilništvu (Hudomalj, 2004, 124–125; prim. Gašparič, 2017, 44–48).

Decembra 1940, po Koroščevi smrti, je postal podpredsednik stranke. Ko se je namreč odprlo vprašanje Koroščevega naslednika, je Franu Kulovcu uspelo dobiti večino glasov, da je postal novi predsednik slovenskega dela JRZ, Snoj pa je, po ključu, da prihaja podpredsednik iz Štajerske, če je predsednik iz Kranjske, postal podpredsednik slovenskega dela stranke. Mesto tajnika je dobil Miha Krek, blagajnik pa je postal Marko Kranjc.³

Del vodstva bivše SLS, ki se je v času državnega udara konec marca nahajal v Ljubljani, ni imel jasnega vpogleda v beograjsko politično dogajanje. Zato so se odločili poslati Snoja v Beograd, da mu Kulovec osebno pojasni položaj. Po Snojevih besedah je Kulovec izrazil prepričanje, da je vojna neizogibna (Snoj, 1998/[uvodni del]: 16. 4. 1998, 57). Snoj se je nato že 30. marca 1941 vrnil v Ljubljano, kjer se je udeležil sestanka pri banu Natlačenu, ob navzočnosti nekaterih vodilnih stranke. Ne glede na to, da se pričevanja in interpretacije o tem sestanku razlikujejo (nekateri npr. pišejo, da sta bila istega dne dva sestanka pri banu), lahko rečemo, da so tudi tu prišli do spoznanja, da je vojna neizogibna in sprejeli dva sklepa glede ravnanja stranke v času vojne: da se pošlje v tujino dva delegata, ki bosta zastopala narodni program stranke; da za časa okupacije člani stranke in njene organizacije ne smejo na noben način sodelovati z okupatorjem (Arnež, 1997, 14; 2002, 31–32; Godeša, 2011, 161–166, 173–174; Ivešič, 2013, 104–110; prim. Kuhar, 1998, 10–13). Prvega aprila 1941 so Snoja poklicali v Beograd,

2 ARS, SI AS 1562, šk. 1, a. e. 27, mapa Moja srečanja z dr. Korošcem, spis Regent Aleksander, 11.

3 Slovenec, 18. 12. 1940: Novo vodstvo JRZ v Sloveniji, 8.

kjer je po smrti Koroščevega naslednika Kulovca, med nemškim bombardiranjem prestolnice na dan napada sil osi 6. aprila, tega nadomestil v vladi in to ponovno kot minister brez listnice (Hudomalj, 2004, 125–126).

ZNAČILNOSTI JUGOSLOVANSKIH KRALJEVIH BEGUNSKIH VLAD

Da bolje uokvirimo Snojevo delovanje v ZDA, moramo najprej omeniti najpomembnejše značilnosti jugoslovanske kraljeve vlade oziroma jugoslovanskih vlad v emigraciji in še posebej tistih slovenskih politikov, ki so bili uradno člani vlad ali pa so delovali v emigraciji.

Ob začetku agresije je takoj postalo jasno, da bo jugoslovanska država okupirana, saj njena obramba ni imela možnosti zaustaviti sovražnikovih enot (kljub nekaterim poskusom ofenzivnega delovanja proti italijanski vojski v severozahodni Albaniji; Bizjak, 2024), zato se je vlada na čelu z generalom Dušanom Simovićem odločila za umik v tujino. Snaj je skupaj z delom vlade odšel z vladnim letalom preko Grčije, Egipta in vse do samostana Tantur v okolici Jeruzalema. V Egiptu so se njemu in Kreku pridružili Gabrovšek, Kuhar in Krekova družina (Kuhar, 1998, 76–77; prim. Arnež, 1997, 8). Konec aprila se je v Tanturju ob kralju Petru II. zbrala celotna vlada. Snaj je vlado in druge Jugoslovane, ki jim je uspelo priti do Palestine, označil kot zelo heterogeno skupino po miselnosti in interesih (Snaj, 1998/5: 22. 4. 1998, 6) – značilnosti, ki so nato okarakterizirale medvojno dogajanje.

Ravno tako značilna je bila velika nestabilnost t. i. begunskih vlad, saj se jih je med vojno zvrstilo kar pet: Simovića je namreč 11. januarja 1942 zamenjal Slobodan Jovanović; naslednje leto, 17. junija, je prišlo do Jovanovičevega odstopa in 26. v mesecu je predsedniške posle prevzel Miloš Trifunović, njega pa je 10. avgusta zamenjal Božidar Purić; 25. maja 1944 je slednjega kralj odstavil in na njegovo mesto prvega junija imenoval Ivana Šubašića. Ta je 16. v mesecu na Visu podpisal prvi Tito-Šubašićev sporazum, drugega pa v Beogradu 1. novembra – s tem pa je, tudi na željo zaveznikov, jugoslovanska begunska vlada formalno začela sodelovati s partizanskim gibanjem in opustila dotedanjo podporo Mihailovičevim četnikom.

Zlasti odnosi med hrvaškimi in srbskimi člani vlade so bili od vsega začetka slabi. Lahko rečemo, da je 23 let skupnega življenja pustilo preveč nezaupanja med njimi, ustanovitev Neodvisne države Hrvaške (NDH) pa je odnose še dodatno poslabšala, kakor tudi medsebojna obtoževanja in pretiravanja v zvezi s smrtnimi žrtvami in nasiljem v Jugoslaviji. Po Snoju so zunanji minister Momčilo Ninčić, podpredsednik vlade Slobodan Jovanović in radikal Miloš Trifunović predstavljali najbolj destruktivno skupino v vladi. Odločno so nasprotovali sporazumu Cvetković-Maček, ki je bil za hrvaške ministre glavni pogoj, da se po vojni obnovi Jugoslavija. Milan Grol, Boka Vlajić in Boža Marković so bili po Snojevem mnenju zmerni srbski ministri, ki so kazali razumevanje za probleme skupne države oziroma posebej Slovencev in Hrvatov. Bogoljub Jevtić in Jovo Banjanin sta bila odločna zagovornika Jugoslavije, pri čemer sta izhajala iz ideologije integralnega jugoslovanstva. Zagovornika Jugo-

slavije sta bila po Snojevem mnenju tudi prečanska Srba Srdjan Budisavljević in Sava Kosanović; zlasti slednji se je veliko trudil za zgladitev spora med hrvaškimi in srbskimi ministri (Snoj, 1998/6: 23. 4. 1998, 6) in z njim je Snoj do leta 1943 dobro sodeloval (Snoj, 1998/29: 25. 5. 1998, 6).

V Palestini so se vladi medtem pridružili trije primorski liberalci, Ivan Marija Čok, Ivan Rudolf in Boris Furlan. Na Bližnji vzhod so prispeli ločeno od vlade. Pri begu iz Jugoslavije so jim pomagale britanske tajne službe. Iz analize in primerjave različnih virov izhaja, da sta najprej odšla Čok in Rudolf, in sicer že 5. marca (Bajc, 2000, 111–112; 2002, 78), Furlan pa dobra dva tedna pozneje. Pri tem lahko opozorimo na neskladje glede datiranja Furlanovega odhoda: po podatkih, ki jih je objavil časopis *Bazovica* (glasilo Jugoslovanskega odbora iz Italije, ki ga je urejal Ivan Rudolf, slednji pa je bil praviloma zelo dobro obveščen), je odšel 20. v mesecu;⁴ nekateri zgodovinarji pišejo, da je iz Ljubljane v Beograd odpotoval 22. marca, od koder se je nato po dveh dneh odpravil v smeri Soluna (Vodušek, 2001, 166–167; prim. Godeša, 2001, 182); spet drugače beremo v spominih Furlanove hčere Stashe, in sicer, da sta 20. marca oče in Čok skupaj odšla, nato pa da so se 27. v mesecu člani njenih družin skupaj odpravili iz Beograda – po hčerkinem pisanju so bili namreč prijatelji (Furlan Seaton, 2016, 58–59); na povojnih zaslišanjih je Furlan preciziral, da so bili tedaj še zmerom prijatelji,⁵ kajti v emigraciji sta se takoj skregala. Ne glede na to pa lahko rečemo, da sta oba zapustila Jugoslavijo še pred njenim pristopom k trojnemu paktu. Verjetno bi lahko skupaj z nekaterimi drugimi (10. marca se je npr. Čoku in Rudolfu pridružil hrvaški liberalec Venčeslav Vilder; Bajc, 2002, 135) predstavljali osnovo za neko »alternativno«⁶ jugoslovansko vlado izven domovine, če bi se pač okoliščine z dotedanjo vlado ob zasedbi drugače zasukale. Kot bomo še videli, sta nato oba v ZDA v času vojne igrala pomembno vlogo v zvezi s Snojem in drugimi predstavniki SLS: medtem ko so bili njihovi odnosi s Furlanom (za nekatere bolj, za druge pa manj) korektni, so se s Čokom kmalu zapletli v nesoglasja in odkrit spor.

Torej niti med slovenskimi predstavniki ni bilo tiste zaželenje složnosti zaradi velikih ideoloških in osebnih razlik med njimi, ki so se v nadaljevanju vojne še povečale ob neizbežni izbiri, koga podpreti v domovini – partizane ali protikomuniste. Snoj v svojih spominih tako opiše ozračje med emigranti: »Vse te raznolike sile in mišljenja so povzročila, da med emigranti ni bilo nobene enotnosti in, kar je bilo najhujše, da ni bilo medsebojnega zaupanja in je vsak sumničil vsakogar« (Snoj, 1998/6: 23. 4. 1998, 6). Na taka razmerja je seveda vplivalo tudi dejstvo, da so na začetku v begunski vladi sedeli le člani ene same slovenske stranke, se pravi SLS. Snoj je sicer to označil kot pozitivno, saj naj bi tako (kot Hrvatje) lažje delovali, med tem ko so Srbi imeli npr. v prvi Simovićevi vladi predstavnike sedmih skupin,

4 Bazovica, 18. 7. 1942, 5. Ironična pripomba uredništva na poročanje ljubljanskega *Jutra*, da so italijanske zasedbene oblasti v Ljubljani 19. junija 1942 obsodile Borisa Furlana na smrt, in sicer zaradi njegovega sodelovanja pri snovanju Osvobodilne fronte – v resnici je, kot smo videli, Furlan zapustil Jugoslavijo še pred aprilsko agresijo s strani sil osi.

5 ARS, SI AS 1931, šk. 577, a. e. XVII/1, 9387, Zaslišanje Borisa Furlana, 12. 6. 1947.

zato niso delovali složno.⁶ Seveda je bila težnja slovenskih liberalcev, da bi tudi oni imeli svoje predstavnike v vladi, le malokdo izmed SLS-ovskih politikov (izjema je morda bil le Cankar, ki pa se je razšel z uradno SLS) pa je bil tedaj zmožen tiste politične širine, ki so jo narekovale ekstremne okoliščine zaradi okupacije. Vprašanje ekskluzivizma je gotovo eno izmed osrednjih pri presoji težav politikov SLS v emigraciji, kakor tudi vprašanje njihovega odnosa do komunizma.

Že od začetka okupacije Jugoslavije so svarili pred »rdečo nevarnostjo«. Pri tem so bili – seveda poleg lastnega apriornega protikomunizma – pod vplivom novic iz zasedene domovine. Glede tega je značilno, kako je leta 1941 Slovenski narodni odbor nameraval neko deklaracijo, ki bi jo podpisali zastopniki vseh slovenskih strank, poslati vladi v London, s prošnjo, naj jo sporoči zaveznikom. V deklaraciji bi bile izražene zahteve po združitvi v Kraljevino Jugoslavijo celotnega slovenskega ozemlja, od Pulja (Pula), Trsta/Trieste, Čedad/Cividale del Friuli, Beljaka/Villach, Celovca/Klagenfurt do Monoštra/Szentgotthárd, pri tem pa

Izjavljamo da naš narod ne bo dopustil okupacije našega ozemlja na Koroškem in Primorskem ob koncu vojne po nemških, nemško-avstrijskih ali kakršnih koli italijanskih četah, kakor tudi oboroženih formacijah kakršne koli narodnosti, ki bi strmele za uvedbo komunizma.⁷

Obenem so bili v očeh predstavnikov SLS v emigraciji komunisti nevarni tudi v zvezi z vprašanjem mej. Februarja 1942 je tako npr. Kuhar izrazil Snoju svoj strah:

Mislim, da si pri svojih premišljevanjih že sam prišel do zaključka, da bo komunizem tisti, ki nam bo delal največje težave, da zaradi njega lahko izgubimo vsako nado na zedinjenje slovenskega ozemlja in da se koncem koncev zna celo zgoditi, da se bo prav na komunizmu zrušila tudi obnova jugoslovanske države.

Kuhar je takrat še zagovarjal, da se bo »naše vprašanje« reševalo le na Zahodu, torej v Veliki Britaniji in ZDA,⁸ skladno s Krekovimi stališči, da je treba preprečiti širjenje komunističnega vpliva, zato pa je treba prebivalstvu doma zagotavljati, da bodo zahodni zavezniki in ne Sovjeti odločali o povojni ureditvi Evrope (Arnež, 2002, 298–299). Glede na poznejši razvoj dogodkov je bilo tako razmišljanje naivno.

Glede ciljev predstavnikov SLS v emigraciji piše Arnež (2002, 360–362), da Snoj, Kuhar in Gabrovšek niso ugovarjali medvojni Krekovi strategiji, ki jo je oblikoval že na začetku emigracije in jo lahko strnemo v 5 točk: 1) povsod obveščati o razmerah v domovini in mejnih zahtevah; 2) doseči združitev vseh Slovencev v Jugoslaviji, ki naj bi bila urejena na federalni osnovi; 3) če Jugoslavije ne bi bilo možno obnoviti, bi iskali zveze s Hrvati v neki skupni federativni državi; 4) ne

6 ARS, SI AS 1660, šk. 6, a. e. I, mapa 7, pismo Franca Snoja Izidorju Cankarju, 23. 10. 1941.

7 ARS, SI AS 1931, šk. 581, a. e. XIII/3, 6723, [nedatirano besedilo osnutka deklaracije].

8 ARS, SI AS 1931, šk. 577, a. e. XVII/5, 9627, pismo Alojzija Kuharja Francu Snoju, 21. 2. 1942.

glede na prejšnji točki, je treba preprečiti delitev Slovenije in njeno podreditev Italiji in/ali Nemčiji; 5) če pa bi bile povezave z južnimi Slovani neuresničljive, bi slovenski prostor pridružili tržaški luki (slednja bi lahko pridobila nekdanji status svobodnega, mednarodnega pristanišča). Njihov nastop med Anglo-Američani, nadaljuje Arnež (2002, 363) je bil sprva otežkočen, saj razen Kuharja nihče ni govoril angleško in so bili torej odvisni od sodelavcev, ki so jim prevajali. Snój je nato v vojnih letih osvojil že dovolj angleščine (Snój, 1998/24: 19. 5. 1998, 7).

Zaradi okupacije in nastanka NDH je bila prva naloga begunske vlade prepričati vladi Velike Britanije in ZDA, naj ne priznata razkosanja Jugoslavije. V tedanjih razmerah je bil glavni cilj, da se London in Washington zavzameta za povojno obnovo Jugoslavije kot države. Vladi obeh velesil sta kmalu za tem izjavili, da okupacije in razkosanja ne priznavata ter da je zanju jugoslovanska begunska kraljeva vlada legitimni predstavnik državljanov Jugoslavije (Šepić, 1983, 24; prim. Biber, 1991, 189). Begunska vlada je že 4. maja 1941 sprejela deklaracijo, da bo nadaljevala boj s ciljem, da se ponovno vzpostavi ozemeljska celovitost in neodvisnost države ter doseže svoboda vseh Srbov, Hrvatov in Slovencev.⁹ Kot je ocenjeval Dragovan Šepić, velik poznavalec tedanjih razmer, je bila takšna izjava potrebna, da se svetovni javnosti pokaže, kako vlada želi obnovo države, predvsem pa, da so tudi njeni hrvaški ministri kljub nastanku NDH za Jugoslavijo (Šepić, 1983, 25).

Krek, Snój, Kuhar in Gabrovšek so že prve dni bivanja v okolici Jeruzalema oblikovali Slovensko narodno vodstvo in za predsednika izbrali Kreka. Sestavili so proglas *Vsem Slovence*, ki je bil najprej predstavljen na valovih londonskega radia, nato so ga tudi natisnili. V njem so obvestili Slovence v domovini o oblikovanju omenjenega vodstva, katerega programski cilj je bila združitev in osvoboditev celotnega slovenskega etničnega ozemlja. Pozvali so Slovence, naj se do zadnjega borijo proti Nemcem in Italijanom in da si želijo obnove Jugoslavije pod vodstvom kralja Petra II. Slovence na zasedenem ozemlju so še pozvali, naj mirno čakajo na njihova navodila.¹⁰ V začetku maja so tudi izročili predsedniku vlade Simoviću spomenico o slovenskih mejnih zahtevah, *Memorandum on the Slovene Territorial Claims at the Moment of the Establishment of the New Boundaries of the Yugo-Slav State*, ki jo je sestavil Gabrovšek. V spomenici so bili navedeni glavni razlogi, zaradi katerih bi se morale slovenske meje razširiti proti zahodu, do reke Tilment. Ker se o spomenici niso posvetovali z vodilnimi slovenskimi liberalci v emigraciji, je ti niso podprli, med drugim zaradi tega, ker so ocenjevali mejo na Tilmentu (Tagliamento) kot pretirano; primernejša se jim je zdela meja na Soči (Nečak, 1991, 206; Mlakar, 1998, 312; o spomenici prim. Arnež, 2002, 293–294). Britanci, ki so pozorno spremljali odnose med jugoslovanskimi politiki, so se zavedali, da slovenski liberalci ne soglašajo z memorandumom (Bajc, 2002, 98).

9 Izjava Jugoslovanske begunske vlade, Jeruzalem, 4. 5. 1941, v Krizman (1981, dok. 15, 117)

10 ARS, SI AS 1931, šk. 939, a. e. 500-11; Weber in Novak (1998, 43–45); prim. Arnež (1997, 11); Mlakar (1998, 312).

V Palestino so začele prihajati novice o razmerah v zasedeni Jugoslaviji. Politiki SLS so tako izvedeli o delovanju bana Natlačena v t. i. Konzulti, in sicer, kot pravilno opozarja Bojan Godeša (2006, 203), predvsem iz časopisnega poročanja, v okviru katerega je Natlačenovo izjavo italijanska cenzura ponaredila. Kot se je spominjal Snoj, so v prvih mesecih vojne zavzeli negativno stališče glede njegovih potez, saj po njihovem mnenju ni upošteval sklepov, sprejetih 30. marca, da stranka ne sme sodelovati z okupatorjem. Poleg tega je politike SLS banovo početje spravljalo v neroden položaj pred Britanci. Ti naj bi med drugim Kuharju govorili o Natlačenu kot slovenskem kvizlingu (Snoj, 1998/8: 25. 4. 1998, 6; prim. Saje, 1952, 185). Kot je ocenjeval Franček Saje v prvem poskusu zgodovinske sinteze vojnih razmer, ki je bila napisana z veliko ostrino na račun protipartizanskih krogov, sta Kuhar in Snoj preko radia v Kairu kritizirala Natlačenovo početje, s čemer pa se drugi emigrantski politiki niso strinjali; Saje je zelo verjetno tu mislil na ostale pripadnike SLS (Saje, 1952, 185–186). Ne glede na to, so bili poleti 1941 kritični do Natlačena in svoje nestrinjanje tudi javno izrazili (Mlakar, 2001, 120). Kasneje je Snoj na podlagi informacij, ki jih je dobil iz domovine, delno spremenil svoje mnenje glede Natlačenovega ravnanja v prvih mesecih okupacije.

V sredini maja 1941 je bil sprejet sklep, da kralj in del vlade odpotujeta v London, kamor je šel kot podpredsednik vlade in minister za gradnje Krek, v britanski prestolnici pa sta nekaj časa delovala tudi Gabrovšek in Kuhar. Drugi del vlade je odšel s t. i. vladno misijo v Kanado in ZDA. Poleg Snoja so bili tu člani vladne misije še Boža Marković, Bogoljub Jevtić in Sava Kosanović. Ker Šubašić ni bil član vlade, je nastopal kot ban Hrvaške. Naloga misije v ZDA je bila vodenje propagande med številnimi jugoslovanskimi izseljenci in ameriško javnostjo na sploh za obnovo Jugoslavije po vojni.¹¹ Snoj je bil zadolžen predvsem za delovanje med slovenskimi izseljenci (po nekaterih ocenah naj bi jih bilo pred vojno v ZDA okoli 300.000; Žugelj, 1987, 59), Šubašić med hrvaškimi, Jevtić in Kosanović pa srbskimi.

PRVIČ V ZDA: SEPTEMBER 1941

Snoj je v sredini junija 1941 skupaj z drugimi člani vladne misije iz Egipta z ladjo odpotoval v smeri ZDA. Pot ni potekala brez zapletov, saj so se morali začasno ustaviti v Južni Afriki, tako da so na ameriška tla prispeli šele 4. septembra (Šepić, 1983, 27) oziroma po Snojevih spominih dan pozneje (Snoj, 1998/12: 4. 5. 1998, 4).

Kljub temu, da so se najverjetneje že pred odhodom v vrstah SLS domenili, kako bo potekalo delo v ZDA, je zanimivo, kar je Krek 8. septembra 1941 pisal Snoju, čeprav slednji v svojih spominih precizira, da vsaj do 26. v mesecu ni imel nikakih vesti s strani vlade iz Londona, od koder mu je Krek pisal le enkrat, in sicer julija (Snoj, 1998/14: 6. 5. 1998, 4). Pismo vsebuje sintezo nadvse nevhvaležnega položaja

11 Zapisnik seje Jugoslovanske begunske vlade, London, 11. 12. 1942, v Krizman (1981, dok. 243, 487–488).

slovenskih predstavnikov v vladi. Potrjuje znane razmere v vladi in kaže na taktiko SLS v zvezi z zahtevami po Zedinjeni Sloveniji: te naj bi bile deloma v nasprotju z nameni begunske vlade, SLS pa naj bi si prizadevala delovati v njej le iz oportunitizma, saj bi bil to edini način, da bi bili Slovenci v nekem uradnem telesu, ki bi lahko imelo določen odmev v javnosti. Krek je tudi izrazil potrebo po slovenskih časopisih v ZDA, ki bi postavili zahtevo po Zedinjeni Sloveniji, ki naj bi bila samostojna in neodvisna (očitno je bilo mišljeno v okviru skupne jugoslovanske države). Stalno bi morali o tem pisati, četudi ne bi bilo po godu vladi, zato pa bi morali pri vsaki priložnosti zahteve postavljati kot pogoj za sodelovanje. Slovenske organizacije naj bi pošiljale resolucije in predloge direktno ameriškemu predsedniku Franklinu Delanu Rooseveltu, zunanjemu ministru Cordellu Hullu ter drugim pomembnim in vplivnim ljudem, kar bi nato posredovali v angleške časopise. Pri tem pa:

Vso propagando glede Slovenije je treba voditi samostojno, neodvisno od poslanstva, ki je nam Slovencem nasprotno. Pozitivno vem, da je Fotič v vseh svojih poročilih izrecno zahteval, da se prepreči vsaka slovenska propaganda. Vem, da nam je sovražen dopisnik Radica, ataše za tisk pri poslaništvu. Vem, da se hoče v Washingtonu napraviti center kolikor mogoče samosrbske propagande. Paziti je nadalje treba, da se vse delo vodi tako, da bodo branili in zastopali vsak naš korak, kolikor mogoče vsi Slovenci. Škodovalo bi nam zelo, če bi katerikoli organizacija, ki kaj velja, ali tudi kakšna znana slovenska osebnost skočila v hrbet. Vse je treba delati samo z resnimi, zaupnimi ljudmi, ki znajo predvsem – molčati. Nič ne sme izgledati kot nelojalnost napram Srbom in Hrvatom, nič proti Jugoslaviji, vse mora prevejati samo dobrohotno skrb za našo lastno slovensko zemljo. Vedno moramo strogo paziti, da ne bo nihče imel povoda izključevati nas iz vlade. Brez oficijelnega stališča je sedaj, ko je vse zastraženo, vse v cenzuri, enostavno nemogoče sploh kaj delati z ulice. Za to moraš biti v vladi, ali pa direktno prestopiti v angleško službo. Druge izbire ni. Veš pa, kako so občutljivi. Saj jih poznaš. Dokler moremo, maramo torej vztrajati kljub vsem težavam v vladi radi našega principielnega jugoslovanskega stališča in tudi radi praktične možnosti za slovensko delovanje.¹²

Takoj po prihodu v ZDA so člani misije izvedeli, da bodo lahko ostali le mesec dni, saj so prejeli le prehodne vize. Vladno misijo je tedaj sprejel Slovenec Vladimir Rybář (sin znanega primorskega pravnika, politika in diplomata Otokarja Rybářja), uslužbenec jugoslovanskega poslaništva v ZDA, ki ga je vodil Konstantin Fotič. Rybář je Snoja seznanil z razmerami med ameriškimi Slovenci, spori med tamkajšnjimi Srbi in Hrvati ter delovanjem italijanskega antifašista Carla Sforze (Snoj, 1998/12: 4. 5. 1998, 4). Rybář se je torej dobro zavedal situacije, kmalu za tem, 20. septembra, pa mu je Krek tudi pisno predstavil program slovenskih predstavnikov begunske vlade: Zedinjena Slovenija z novimi, razširjenimi mejami;

12 ARS, SI AS 1660, šk. 6. a. e. I, mapa 4, pismo Mihe Kreka Francu Snoju, 8. 9. 1941, [3]. Na koncu je Kuhar ročno pripisal, da je to kopija – očitno je pismo tudi on prejel in ga preposlal Cankarju.

Slovenci morajo ostati v Jugoslaviji; v nobenem primeru ne smejo v kako povezavo s Habsburžani, saj jih med drugim Srbi obtožujejo, da so prikriti pristaši nekdanjega imperija (Arnež, 2002, 371).

Od samega začetka seznanjen z odprtimi vprašanji, ki so ga nato zaposlovala med prvim in drugim obiskom ZDA, je Snoj takoj začel z delom. Kot član vlade je seveda moral zastopati njeno politično stališče, kar je pomenilo zagovarjanje restavracije monarhije. Tovrstno vprašanje mu je nato v ZDA povzročalo veliko preglavic. Večina tamkajšnjih Slovencev oziroma njihovih potomcev je bila namreč republikancev, ki so se v novi domovini »nalezli« ameriških političnih navad (demokracija, republika ipd.). Njihova skupna akcija je že v času prve svetovne vojne propadla in to ravno v zvezi z vprašanjem (ne)lojalnosti monarhiji. Spomin na te spore je bil še zmerom prisoten, svojo veliko težo so obenem imela ideološka nasprotja. Snoja je torej čakala zahtevna naloga, ko je želel Slovence v ZDA pregovoriti za skupen in čim bolj učinkovit nastop za t. i. staro domovino.

Najprej je želel govoriti z znanim in zelo vplivnim slovensko-ameriškim pisateljem Louisom Adamičem, kar mu je uspelo 13. septembra v New Yorku. V svojih spominih je menil, da je bilo srečanje uspešno, saj je sogovornik podpiral jugoslovansko idejo in predlog, »da bi se vsi Slovenci v Ameriki združili v neko enotno organizacijo, ki naj bi vodila borbo za ponovno osvoboditev domovine« Pri tem ga je pisatelj opozoril, da bo to nadvse težko, saj so svetovnonazorske razlike med Slovenci v ZDA še ostrejšje kot v Jugoslaviji (Snoj, 1998/12: 4. 5. 1998, 4; Snoj, 1998/13: 5. 5. 1998, 4). Glede na razvoj dogodkov je bilo svarilo seveda na mestu.

Po krajšem obisku Washingtona je odšel v Cleveland, za Slovence v ZDA najpomembnejši center. Tu se je udeležil slavnostne prireditve Slovenske ameriške zveze in govoril v prid podpore jugoslovanski kraljevi vladi s strani ameriških Slovencev (Klemenčič, 1987, 172). Sodeč po poročanju tedanjih časopisov je med navzočimi naredil dober vtis.¹³ Kazalo je, da bo zlahka pridobil široko podporo, vendar so se okoli prizadevanj za enoten nastop ameriških Slovencev kopičile številne težave, obenem je takoj prišel v spor z nekaterimi vplivnimi posamezniki.

Med temi je bil pater Kazimir Zakrajšek, ki je nekaj tednov pred Snajem uspel pribežati v ZDA. Pred in med prvo svetovno vojno je že deloval v ZDA, nato se je leta 1920 vrnil v Slovenijo. Ker je ohranil ameriško državljanstvo, mu je junija 1941 uspelo oditi oziroma zbežati – preko Trsta, Rima in Lizbone je 10. avgusta 1941 prispel v ZDA. Takoj je začel na lastno pest s predavanji in članki propagirati idejo samostojne Slovenije in torej zastopal protijugoslovansko stališče – zanj so pač nove razmere pokazale, da jugoslovanska ideja nima več prihodnosti. Snoja je to kot člana jugoslovanske kraljeve vlade seveda spravljalo v neroden položaj. Tedanji poslanik Fotić naj bi mu med drugim posmehljivo pripomnil: »Slovenci boste torej imeli v Ameriki dva zastopnika, enega za Jugoslavijo in drugega za

13 Ameriška domovina, 15. 9. 1941: Minister Snoj med nami, 1.

samostojno Slovenijo.« (Snoj, 1998/12: 4. 5. 1998, 4). Po razgovorih in izmenjavi stališč se je sicer Zakrajšek »prilagodil« Snojevi zahtevi, naj tudi on zastopa stališče povojne obnove Jugoslavije (Godeša, 1999; 2006, 245–267; Snoj, 1998/19: 12. 5. 1998, 4), a se spor ni povsem polegel.

Zakrajšek je obenem odločno nasprotoval zamisli o enotni organizaciji ameriških Slovencev, kar so Snoju dali vedeti tudi v neki clevelandski župniji in podobno med obiskom t. i. naprednih voditeljev v mestu, ko so sicer menili, da se morajo o predlogu najprej dogovoriti z Etbinom Kristanom, vodilnim med socialdemokrati. Odkloni ali pa vsaj velika skepsa so se ponavljali v naslednjih dneh in kaj kmalu je Snoj zaznal večji odpor proti skupni organizaciji v katoliških vrstah; glede tega so njegove besede zelo pomenljive: »Pričel sem spoznavati, da bom našel pri svojem prizadevanju za enotno organizacijo Slovencev več nasprotnikov v lastnih vrstah, kakor v naprednih.« (Snoj, 1998/13: 5. 5. 1998, 4; Snoj, 1998/14: 6. 5. 1998, 4). Glede naprednih je bilo nato srečanje s Kristanom 20. septembra uspešno, čeprav je slednji gojil določeno skepso do vprašanja bodočih mej, češ da lahko zahtevajo le tista območja, ki so res slovenska; pri tem je dvomil v smotrnost zahtev po Trstu (Snoj, 1998/13: 5. 5. 1998, 4).

Snoj je ameriška tla moral zapustiti že 24. septembra (Snoj, 1998/14: 6. 5. 1998, 4), saj je vladni misiji kmalu potekla prehodna viza za bivanje v ZDA. Pri tem nimamo pravega odgovora na to, zakaj so kljub temu nekateri slovenski časopisi v ZDA pisali, kot da je Snoj sredi oktobra še zmerom v ZDA; ravno tako pišejo nekateri zgodovinarji¹⁴ ter celo iz pisanja samega Snoja Cankarju, 23. oktobra 1941, bi lahko sklepali, da se tedaj nahaja v Clevelandu.¹⁵ Lahko le ugibamo, in sicer da so on sam in nekateri časopisi njegovo prisotnost v ZDA vsaj nekaj časa umetno »podaljševali«, ker so želeli čim dlje prikriti odhod v London, to pa zaradi nadvse delikatne naloge sodelovanja pri sestavi deklaracije o pomiritvi Srbov in Hrvatov v ZDA, o čemer bomo več izvedeli v nadaljevanju.

Vtise o svojem prvem obisku je mesec pozneje strnil v omenjenem pismu Cankarju. Ob prihodu je naletel na tri struje med ameriškimi Slovenci: jugoslovansko-monarhistično, jugoslovansko-protimonarhistično oziroma republikansko in že omenjeno Zakrajškovo o samostojni Sloveniji. Zaradi tega je obiskal vse vodilne ameriške Slovence, pri katerih naj bi naletel na precej razumevanja – je nadaljeval Snoj – ter izrazil upanje, da bo kmalu ustanovljena organizacija vseh ameriških Slovencev, ki bo zagovarjala združitev Slovencev v okviru demokratične svobodne Jugoslavije, kjer bo združena Slovenija enakopraven faktor. Na podlagi enotnega programa naj bi skupna organizacija imela dva cilja: »a) Hočemo Združeno Slovenijo v kateri bodo vsi Slovenci iz Jugoslavije, Istre, Primorske s Trstom, Koroške,

14 Npr. Amerikanski Slovenec, 21. 10. 1941: Slovenski minister Dr. Fr. Snoj in g. Dr. Boris Furlan v Chicagu, 2. Opozarjamo, da je v tej številki časopisa na prvi strani datum 21. 10., na vseh ostalih pa 18. 10. Matjaž Klemenčič (1987, 122) piše, da se je Snoj 17. oktobra 1941 udeležil seje ene izmed organizacij v ZDA, ki so zbirale podporo za zasedeno Jugoslavijo.

15 ARS, SI AS 1660, šk. 6, a. e. I, mapa 7, pismo Franca Snoja Izidorju Cankarju, 23. 10. 1941. Očitno na podlagi tega pisma Andrej Rahten (2009, 99) piše, da je bil Snoj oktobra 1941 v Clevelandu.

Štajerske in Madjarske. b) Ta združena Slovenija mora biti enakopraven faktor v svobodni demokratični Jugoslaviji. «Snoj je predvideval, da bo lažje doseči podporo za neko Združeno Slovenijo, določene dvome pa je gojil glede obnove Jugoslavije, saj je obstajalo veliko variant okoli tega in so bili Slovenci edini – in to niti ne vsi –, ki so si jo resnično želeli. Slovenci v ZDA so bili zanj preveč ločeni; bolj enoten se mu je sicer zdel t. i. napredni tabor, ki pa je bil po njegovem mnenju še maloštevilen, katoliška stran pa premalo povezana. Cankarju je tudi priznal, da jugoslovanskemu poslaniku Fotiću ne zaupa. Obenem je razlagal naslednje: »Obstoja še en angleški načrt: Anglija hoče biti policaj v Evropi, Trst z zaledjem – vsa Slovenija – naj bi bil angleški dominion. Če vemo, da je iz Ljubljane v zračni liniji do Beograda, Rima, Berna, Stutgarta, Prage in Krakova enako daleč ni ta načrt brez podlage.«¹⁶ Načrt je sodil v okvir britanskih zamisli o neki srednjeevropski konfederaciji, s katero bi ustvarili pogoje za zaježitev eventualnih, ponovnih nemških imperialističnih teženj v prihodnosti. Med raznimi variantami je bila tudi tista o neki katoliški podonavski federaciji, ki jo je v ZDA močno propagiral Otto von Habsburg – njemu je Snój, skupaj z nekaterimi jugoslovanskimi politiki v emigraciji ter večino ameriških Slovencev, odločno nasprotoval (Rahten, 2023, 202–205, 210–216).

INTERMEZZO V KANADI IN LONDONU

V Kanadi so člani vladne misije ostali pet tednov. Na podlagi analize razmer v ZDA so sprejeli sklep, da je treba organizirati informacijsko središče v New Yorku, kot ga imajo nekatere druge begunske vlade. Poleg tega so se razen Jevtića poenotili glede tega, da mora biti povojna Jugoslavija urejena kot federalna država, ki bi imela tri federalne enote. Prišli so tudi do sklepa, da se jugoslovanski politiki v Londonu izogibajo temu vprašanju. Po mnenju članov misije je bila potrebna deklaracija vlade, ki bi v svetovni javnosti odpravila dvome glede ciljev jugoslovanske kraljeve vlade. Takšna deklaracija je bila potrebna tudi zaradi jugoslovanskih izseljencev po svetu, še posebej tistih v ZDA, kjer so bili odnosi med Hrvati in Srbi napeti zaradi nastanka NDH in prvih vesti o zločinih ustašev nad Srbi.¹⁷ Ker so bile zveze med vlado in vladno misijo slabe, so člani slednje sklenili, da je najboljša, če eden izmed njih odpotuje v britansko prestolnico in tam predstavi njihova stališča. Za tako »posredniško« vlogo je Snój sam izrazil pripravljenost in željo, da se odpravi v London,¹⁸ kamor je prispel 9. novembra 1941.

Med jugoslovanskimi politiki v Londonu pričakovano ni bilo medsebojnega zaupanja in napeti odnosi so se nadaljevali. Kot vemo, Simovičevi vladi niso nasprotovali samo »velesrbski« ministri, ampak tudi kralj z njegovimi svetovalci ter mladimi oficirji, ki so imeli vidno vlogo v državnem udaru 27. marca 1941 (Šepić, 1983, 44).

16 ARS, SI AS 1660, šk. 6, a. e. I, mapa 7, pismo Franca Snoja Izidorju Cankarju, 23. 10. 1941.

17 ARS, SI AS 1660, šk. 6, a. e. I, mapa 7, pismo Franca Snoja Izidorju Cankarju, 23. 10. 1941; prim. Snój (1998/14: 6. 5. 1998, 4).

18 Zapisnik seje Jugoslovanske begunske vlade, London, 11. 12. 1942, v Krizman (1981, dok. 243, 488).

Razmere so se nato oktobra znatno zaostrole, saj se je razvedelo o spomenici Srbske pravoslavne cerkve (poznamo jo kot *Danckelmann Memorandum*), ki je prikazovala, da so med aprilom in avgustom ustaši ubili kar 180.000 Srbov. Jugoslovanska begunska vlada je kopijo posredovala britanskim krogom in Anglikanski cerkvi. Da bi nevtraliziral kritike drugih srbskih članov vlade, je nato Simović 9. oktobra kopiji spomenice, ki jo je poslal britanskemu zunanjemu ministru Anthonyju Edenu, dodal podatek, da se je število ubitih Srbov povečalo celo na 300.000. Spomenico so kmalu novembra objavili tudi v ZDA. Obtožbam je hrvaška stran konec leta oporekala s svojo proti-spomenico, t. i. Bičanićevim memorandumom, in tudi tega so aprila 1942 objavili v ameriškem tisku (Tomasevich, 1979, 240–241; 2001, 718–722; Wheeler, 1980, 103, 277; Arnež, 1997, 15–16; Brandes, 2003, 132–135; Bajc, 2013, 150–151). Memorandum je ne glede na očitna pretiravanja odnose med srbskimi in hrvaškimi ministri vsekakor še bolj zaostril (npr. Kosanović, 1984, 26–27).

V takšnem ozračju so bili kmalu po prihodu Snoja narejeni prvi koraki za sporazum med Hrvati in Srbi o notranji ureditvi povojne Jugoslavije. V ta namen sta Snoj in Krek sestavila predlog vladne deklaracije, katere rdeča nit je bila potreba po obnovi take Jugoslavije, ki bi bila najboljša rešitev za Srbe, Hrvate in Slovence, obenem bi morala temeljiti na demokraciji, socialni pravičnosti in enakopravnosti narodov. Predlog ni bil sprejet, ker Srbi v tistem času niso hoteli slišati o kakem sporazumu s Hrvati (Šepić, 1983, 45–46; Arnež, 2002, 84). Vpliv memorandumu Srbske pravoslavne cerkve je bil namreč še zmerom zelo močen, hkrati je 4. novembra prišel v London ravno Miloš Sekulić, torej tisti predstavnik Srbov, ki mu je spomenico uspelo spraviti izven Jugoslavije (Marjanović, 1979, 107–108, 172). Vladi je nameraval podrobno predstaviti njeno vsebino, ki je medtem napravila močan vtis na Grola, ki je v očeh Snoja veljal za zmernejšega srbskega politika, kaj šele na »velesrbske« ministre. Grol naj bi po Snojevih spominih izjavil, da ga bodo Srbi na Terazijah raztrgali, če podpiše takšno vladno deklaracijo in to v času, ko ustaši neusmiljeno uničujejo Srbe. Grol je zato zagrozil v primeru sprejetja deklaracije z izstopom iz vlade. S tem je bilo konec razprave o sprejemu takega dokumenta, kar je za Snoja pomenilo veliko razočaranje (Snoj, 1998/16: 8. 5. 1998, 4; Snoj, 1998/17: 9. 5. 1998, 8; Rahten, 2009, 120). George W. Rendel, britanski predstavnik pri jugoslovanski begunski vladi, je ocenjeval, da je prišlo do Snojevega prihoda v London ravno zaradi omenjenega poskusa srbsko-hrvaške sprave v ZDA ter da se na splošno pripisuje Grolu odgovornost za neuspeh. Njega je sicer, za razliko od Snoja, percipiral kot manj zmernega.¹⁹ Na splošno so v britanskih krogih predlog deklaracije ocenjevali kot ohlapnega in preveč nedoločenega ter da je izmed vseh (skoraj) nepremostljivih težav najhujša bodoča razmejitev hrvaškega dela skupne države.²⁰

19 TNA FO 371/33496 R 3046/3046/92, George W. Rendel, British Legation to Yugoslavia, to Anthony Eden (No. 29, Confidential), 3. 5. 1942, 8, 21; prim. FO 536/5, 3142/7/42, [Draft]; fotoreprodukcija v Jarman (1997, 186, 199).

20 TNA FO 536/5, 3150/10/42, George W. Rendel to Douglas Howard, Foreign Office (S.O. 19), 31. 3. 1942.

Drugače je bilo s predlogom vladne misije glede informacijskega središča v ZDA. Bil je sprejet brez večje razprave in vlada je nato imenovala Snoja za blagajnika središča.²¹ S tem je bila Snojeva naloga v Londonu zaključena, če izvzamemo njegovo spremljanje enega izmed perečih vprašanj, s katerimi so se Slovenci v emigraciji zelo ukvarjali, se pravi t. i. boj za meje. Največ sta glede tega storila Krek, ki ga je Rendel ocenjeval kot zelo odločnega zagovornika t. i. slovenskega iredentizma (*a champion of Slovene irredentism*),²² in pa, sicer »manj pod žarometi«, Gabrovšek, Snoj pa je bil očitno na tekočem o nelahki nalogi, kako vodilne prepričati v – za Slovence – dotedanje krivične meje. Tako je Cankarja v že omenjenem pismu oktobra 1941 med drugim informiral, da odločilni krogi v Londonu glede spremembe severne (Koroška) in zahodne (Primorska in Istra) meje niso uvidevni. Posebej je tudi opozoril na nevarnost Sforze v ZDA in italijanskih protifašistov nasploh: »Glede nas in naših zahtev tudi antifašisti niso boljši od fašistov.«²³ Z njim sta se strinjala bodisi Cankar²⁴ kot Kuhar.²⁵ Zelo podobno in to tudi v javnosti so trdili nekateri drugi Slovenci v emigraciji, kot npr. Čok, zlasti pa Rudolf. Na straneh *Bazovice* je italijanske protifašiste ostro ožigosal, kljub temu, da so nekateri predlagali določene kompromise pri bodoči razmejitvi, ki pa za Slovence še zmerom ne bi bili ugodni (Bajc, 2002, 101; Pirjevec, 2007, 155–156; Bajc, Herceg & Mujdrica, 2023, 708).

Ker je bila – tako v presoji Kreka – begunska vlada premalo odločna oziroma omahljiva, zlasti sta dva izmed ključnih srbskih predstavnikov, zunanji minister Ninčič in predstavnik vlade v ZDA Fotić, nasprotovala slovenskim zahtevam,²⁶ Britanci pa niso nameravali ničesar obljubiti, so Slovenci še dalje, v upanju, da se bodo lahko v prihodnosti zadeve vendarle drugače zasukale, vztrajali še bolj in bolje informirali Britance (Mlakar, 1998, 315–316). Kazalo je, da je v zvezi s tem konec leta 1941 prišlo do določenega napredka, s čemer je bil (tudi) Snoj očitno na tekočem. Na začetku naslednjega leta je glede tega svoje vtise iz Londona Cankarju povzel tako:

Anglija Jugoslavijo hoče. To se sedaj poodarja [poudarja] iz uradnih angleških krogov. Naš slovenski položaj je precej dober. Sedaj nas že poznajo,

21 Zapisnik seje Jugoslovanske begunske vlade, London, 11. 12. 1942, v Krizman (1981, dok. 243, 489): prim. Snoj (1998/16: 8. 5. 1998, 4); da je bil na začetku Snoj blagajnik, prim. NARA, E 92, B 272, F 47 (enako v B 397, F 30), [krajši, nedatirani biografski opis Snoja].

22 TNA FO 371/33496 R 3046/3046/92, George W. Rendel, British Legation to Yugoslavia, to Anthony Eden (No. 29, Confidential), 3. 5. 1942, 12.

23 ARS, SI AS 1660, šk. 6, a. e. I, mapa 7, pismo Franca Snoja Izidorju Cankarju, 23. 10. 1941; prim. Čepič, Guštin in Troha (2017, 297).

24 ARS, SI AS 1660, šk. 6, a. e. I, mapa 7, pismo Izidorja Cankarja Francu Snoju, 31. 1. 1942.

25 ARS, SI AS 1931, šk. 577, a. e. XVII/5, 9628, pismo Alojzija Kuharja Francu Snoju, 21. 2. 1942.

26 ARS, SI AS 1660, šk. 6, a. e. I, mapa 4, pismo Mihe Kreka Izidorju Cankarju, 28. 8. 1941. Skromne podpore slovenskim mejnim zahtevam s strani najvišjih jugoslovanskih krogov v emigraciji so se dobro zavedali tudi na Primorskem. Bili so npr. razočarani, ker jugoslovanski kralj Peter II. ni v nobenem izmed svojih medvojnih govorov omenil Koroške ali Trsta (Podbersič, 2023, 744).

*pričenjajo se zanimati za detalje. Od Jugoslovancov samo Slovenci vedo kaj hočejo, mi je dejal neki angleški minister. Tudi osebnih stikov je že precej. Hrvati se drže preveč pasivno, hočejo neke garancije glede ureditve države, potem bi bili voljni govoriti o Jugoslaviji. Srbi so bili do sedaj med seboj razbiti ter je vso njihovo aktivnost absorbiralo to med-sebojno trenje.*²⁷

Glede na poznejše razplete oziroma zaplete v zvezi s slovenskimi zahtevami po reviziji mej lahko rečemo, da je bil preoptimistično razpoložen, glede Hrvatov in Srbov pa so bili njegovi vtisi realistični.

Dne 24. novembra 1941 je Snoj odšel na Portugalsko, kjer je moral še nekaj časa čakati na prevoz za ponovno vrnitev v ZDA. Ker je bila med vojno Portugalska nevtralna država, je lahko od tu družini domov napisal nekaj pisem. Stikov namreč z družino, ki je ostala v zasedeni domovini, ni imel, imel pa je podatek, da so vsi živi in zdravi. O njih je v naslednjih mesecih poskušal kaj več izvedeti preko Cankarja, ki je bil tedaj še zmerom jugoslovanski poslanik v Argentini. Ker je bila tudi Argentina nevtralna država, je imela diplomatske stike z Italijo in Nemčijo, zato pa je Cankar preko argentinskega zunanjega ministrstva poskušal izvedeti, kakšen je položaj Snojeve družine.²⁸ Snoj je vsekakor februarja 1942 preko neke druge veze uspel izvedeti, da je njegova družina še živa in da prebiva v Ljubljani. Prejel je tudi informacijo, da so Nemci njegova starša izgnali iz Slovenije.²⁹ Da je njegova družina v Ljubljani živa in zdrava, so mu pozneje sporočili tudi Američani (Snoj, 1998/20: 13. 5. 1998, 4). Podobno se je dogajalo nekaterim drugim politikom v emigraciji, da pogosto, nekateri pa sploh, niso imeli podatkov o družinskih članih.

DRUGIČ V ZDA: DECEMBER 1941–MAJ 1943

Jugoslovanski informativni center

V ZDA je Snoj ponovno prispel 18. decembra 1941, torej ko so ZDA že vstopile v vojno. Pri tem je njihova neposredna soudeležba v svetovnem konfliktu članom vladne misije omogočila lažje delovanje in tako tudi Snoju ob ustanavljanju Jugoslovanskega informativnega centra. Pripravljalna dela so večinoma opravili on, Kosanović ter Jevtić in so trajala do marca 1942. Naloga centra je bila propaganda oziroma obveščanje ameriške javnosti o ciljih jugoslovanske kraljeve vlade, o Jugoslaviji kot državi nasploh, njeni obnovi in to v skladu s političnimi stališči begunske vlade. Med drugim je to pomenilo, da je center leta 1942 poudarjal vlogo vodilnega četniškega gibanja, Dragoljuba Draže Mihailovića, po Snojevih spominih pa tudi o »bojih komunistov v Sloveniji« in pozneje o vsejugoslovan-

27 ARS, SI AS 1660, šk. 6, a. e. I, mapa 7, pismo Franca Snoja Izidorju Cankarju, 20. 1. 1942.

28 ARS, SI AS 1660, šk. 6, a. e. I, mapa 7, pismo Izidorja Cankarja Francu Snoju, 31. 1. 1942.

29 ARS, SI AS 1660, šk. 6, a. e. I, mapa 7, pismo Franca Snoja Izidorju Cankarju, 18. 2. 1942.

skem partizanskem gibanju (Snoj, 1998/22: 15. 5. 1998,³⁰ 11); žal, na tem mestu v spominih ni časovno opredeljeno, kdaj so se pojavljale informacije o Titovem gibanju – iz konteksta lahko rečemo, da je bilo to od jeseni 1942 dalje, pogostejše pa naslednje leto. Prav tako se je Center zavzemal za povojno priključitev Primorske k Jugoslaviji. Deloval je do jeseni 1943. Za njegovo zaprtje naj bi po Arnežu (2002, 364) bil kriv Fotić, ki se je maščeval, ker ga ni imel pod nadzorom.

Propagandne oblike so zajemale predavanja po raznih centrih in navezovanja stikov v akademskih krogih, čemur se je posvečal zlasti Furlan,³¹ predvsem pa tiskane objave in radijsko poročanje. Glede tega je bil Snoj v svojih spominih bolj skop: da je pač ameriška propaganda uvedla oddaje za Jugoslavijo in to na začetku le v srbohrvaškem jeziku, nato mu je uspelo, da so bile tudi v slovenščini; najprej so šle v eter le 15 minut tedensko, dalje pa je enak čas bil odmerjen dnevno; Snoj je na tem radiu govoril le enkrat, prvi govorec pa je bil Zakrajškov brat Leon, ki se je močno razlikoval od patra, saj je bil po prepričanju socialist; Jugoslovanski informativni center ni imel na te oddaje neposrednega vpliva, obenem je bila cenzura močno prisotna, zlasti glede zahtev po spremembi meje z Italijo, manj pa so Američani pazili na koroško vprašanje (Snoj, 1998/22: 15. 5. 1998, 11). V okviru povojnih preiskav tajne politične policije, Uprave državne varnosti (UDV oziroma UDBA), naj bi pri radijskem poročanju oziroma v uredništvu sodelovala tudi Milan Herzog in na Furlanov predlog Zdenko Sajevic.³² Očitno pomembnejše je bilo delo *press-agenta*, ki so ga najeli na Adamičevo priporočilo, saj so preko njega ameriški radijski komentatorji in časopisi pričeli znatno pogostejše poročati o Jugoslaviji (Snoj, 1998/21: 14. 5. 1998, 56). Za Snoja torej še kar uspešno delo in to že v prvih mesecih, kar je v nasprotju s pisanjem nekaterih (Klemenčič, 1987, 206), da Center do julija 1942 ni imel nikakršnih uspehov, čeprav je vlada zanj porabila velike vsote denarja.

V informativnem centru so se najbolj posvečali tiskani besedi, s tem pa tudi izdajanju propagandnih besedil. Pod uredništvom Hrvata Bogdana Radice, dotedanjega tiskovnega atašeja pri poslaništvu v Washingtonu, so izdajali biltene v srbohrvaščini, slovenščini in angleščini, da bi z njimi obveščali ameriško javnost o Jugoslaviji kot državi in vojnem položaju pod okupacijo (Snoj, 1998/21: 14. 5. 1998, 5).

Hkrati je Center poskrbel za več brošur oziroma knjižic in na tem mestu velja omeniti vsaj nekatere. Aprila 1942 je v več tisoč izvodih izšla knjižica *The Slovenes*

30 Treba opozoriti, da je naslednji dan, 16. 5. 1998, v časopisu *Delo* prišlo do ponovne objave 22. dela spominov (Snoj, 1998/22: 16. 5. 1998, 4).

31 ARS, SI AS 1931, šk. 577, a. e. XVII/1, 9364, Zaslišanje Borisa Furlana, 30. 5. 1947. Prim. tudi šk. 945, a. e. 403-1, depeša Bleda [Vladimirja Mislija iz Švice] Lahu [Janku Mačkovšku], 20. 6. 1942; prepis v Vodušek Starič (1994, 112).

32 ARS, SI AS 1931, šk. 580, a. e. XIV/3, 7492, Elaborat o osebah, ki so bile med okupacijo v emigraciji na zapadu.

Want to Live.³³ Kot avtor je zapisan Joseph Clissold, ki je pred vojno kot ataše deloval na britanskem generalnem konzulatu v Zagrebu.³⁴ Arnež sicer razlaga (2002, 366), da je v resnici večino besedila prispeval Krek, česar pa Snoj v svojih spominih ni omenjal. Oktobra istega leta je izšla Furlanova brošura *Fighting Yugoslavia. The Struggle of the Slovenes*, ki je bila naslednje leto prevedena v slovenščino. V njej je bilo vse, kar je tedaj Furlan vedel o dogajanju v Sloveniji. Pri tem je omenjal partizane, ne pa Mihailovića.³⁵ V njej je najprej na kratko in nedefinirano pisal, da se v Jugoslaviji, od Triglava do hribov na jugu Srbije, bori heroično odpornišvo (*heroic resistance*) (Furlan, 1942, 34), v nadaljevanju pa je nekaj strani posvetil gverilcem v Sloveniji, ki da se jih običajno imenuje partizani (*Partizans*), da je njihovo geslo Smrt fašizmu, svoboda narodu (*Death to Fascism, liberty to the people*), da so združeni v Osvobodilni fronti (*Liberty Front*) itd. (Furlan, 1942, 34–36). Brošuro je Snoj zelo pozitivno ocenil³⁶ in Furlanu tudi pomagal.³⁷ Pisanje o partizanih je seveda v nekaterih krogih vzbudilo veliko negotovanja. Leta 1943 je nato Center izdal Gabrovškovo obsežnejšo brošuro *Jugoslavia's Frontiers with Italy. Trieste and its Hinterland*. Gabrovšek jo je verjetno napisal bodisi na podlagi osebnih in družinskih izkušenj (Arnež, 2002, 367) bodisi gradiva, ki sta ga v tujino poslala inženirja Janko Mačkovšek in Črtomir Nagode (Arnež, 1997, 45–46); oba sta se v zasedeni Jugoslaviji, v okviru krogov, ki niso bili na partizanski strani, zelo angažirala glede utemeljevanja zahtev po spremembi mej v korist Jugoslavije (npr. Vodušek Starič, 1994; Pirjevec, 2007).

Iz branja Snojevih spominov bi kazalo, kot da je Informativni center izdal tudi Čokovo *The Problem of Trieste* (Snoj, 1998/22: 15. 5. 1998, 11). V resnici v tej knjižici ni zabeležen kot založnik, medtem ko v njej piše, da je to prva publikacija v okviru izdaj *Slovenian American national council*, se pravi skupnega organa Slovencev v ZDA, ki je nastal, kot bomo brali v nadaljevanju, na kongresu ameriških Slovencev 5. decembra 1942 v Clevelandu (Tchok, 1943, [I]). Iz drugih podatkov vemo, da je Čok begunsko vlado prosil za finančno podporo, odziva pa ne poznamo. Zelo verjetno je na lastno pest kopije svoje publikacije poslal najvišjim predstavnikom Anglo-Američanov. Britanski dokumenti nam pričajo, da je besedilo (kot tudi druga podobna) krožilo po raznih pisarnah britanskega zunanjega ministrstva (Bajc, 2000, 131–132; 2002, 118). Snoj tudi piše, da je Center poskrbel, da so Čokovo besedilo razpošiljali okoli (Snoj, 1998/22: 15. 5. 1998, 11); morda se je zaprosena pomoč uresničila le v obliki distribucije.

33 ARS, SI AS 1660, šk. 6, a. e. I, mapa 7, pismo Franca Snoja Izidorju Cankarju, 15. 5. 1942; Snoj, 1998/21: 14. 5. 1998, 56; Snoj, 1998/22: 15. 5. 1998, 11.

34 Kopijo brušure dobimo npr. med Cankarjevimi papirji (ARS, SI AS 1660, šk. 7, a. e. I, mapa 1).

35 ARS, SI AS 1931, šk. 578, a. e. XVI/3, 9120, pismo Borisa Furlana sinu Borutu, 6. 6. 1944; šk. 577, a. e. XVII/1, 9364, Zaslisanje Borisa Furlana, 30. 5. 1947; prim. Godeša (2001, 184–185).

36 ARS, SI AS 1590, šk. 1, a. e. V, pismo Franca Snoja najverjetneje Janku Roglju, New York, [nedatirano, okoli božiča 1942]; Snoj, 1998/35: 1. 6. 1998, 6.

37 ARS, SI AS 1931, šk. 580, a. e. XIV/3, 7492, Elaborat o osebah, ki so bile med okupacijo v emigraciji na zapadu; šk. 577, a. e. XVII/1, 9332, Zaslisanje Borisa Furlana, 29. 5. 1947.

Rdeča nit teh in drugih podobnih brošur je bilo opozarjanje na tradicionalne zahteve po Zedinjeni Sloveniji v okviru Jugoslavije ter na nevarnosti, ki so jim Slovenci podvrženi zaradi interesov močnih sosedov, ki si iz geopolitičnih interesov prizadevajo prisvojiti slovensko etnično ozemlje. Anglo-Američane je namreč bilo treba, podobno kot že med prvo svetovno vojno (Pirjevec, 2007, 97; Gačič, 2017, 111; Bajc et al. 2020, 499, 501–502) prepričati, da Slovenci predstavljajo naravno oviro pred širitvijo na Jadran, v prvi vrsti Nemcev.

Snojevi odnosi z Adamičem, Zakrajškom, Čokom, Furlanom, Fotičem in Krekom

Snoj je tudi drugič v ZDA gojil tesne stike s predstavniki emigracije in begunske vlade ter uglednimi ameriškimi Slovenci. Med njimi je bil tudi Adamič, kateremu je dostavljal poročila, ki jih je prejemal o razmerah v zasedeni Sloveniji ali pa mu tolmačil kaotične razmere v okviru begunske vlade v Londonu.³⁸ Lahko rečemo, da sta bila v dobrih odnosih in to kljub različnim svetovnonazorskim pogledom (npr. Snój, 1998/19: 12. 5. 1998, 4), vendar so očitno slednji od jeseni 1942 pridobivali vedno večjo težo. Nekateri dobri Adamičevi znanci so namreč vedno bolj poudarjali Snojevo ideološko usmeritev (zanje je bila to ozkost) in njegove poglede na zapletene razmere v domovini. Medsebojno spoštovanje se je naposled sredi decembra 1942 skvarilo.

Kriv je bil diametralno različen pogled na ključno vprašanje o nevarnosti boljše vizije na makro ravni. Močno sta se sprla, kot je pisatelj nekemu prijatelju v Clevelandu med drugim zapisal:

*Danes sem se zapletel v prepir s Snójem [...] Strahovito sva se sporekla in nikoli več se ne mislim sestati z njim. Izrazil je mnenje, da bodo Nemci zadržali Ruse tam, kjer so, če pa bodo videli, da jim preti poraz, potem jim bo ljubše, da jih zasedejo ameriške in britanske čete kakor pa Rusi. Snój je rekel, da upa, da bodo ameriške čete zasedle Jugoslavijo in Balkan, češ, to bi bilo pametno, saj bi tako preprečili širjenje komunizma v Evropi. Jaz dvomim o tem.*³⁹

Glede na zapisano lahko rečemo, da je Snój zagovarjal tezo o nevarnosti boljše vizije Evrope ali pa vsaj njenega vzhodnega dela, kar je, kot je jeseni 1942 Rendel razlagal britanskemu zunanjemu ministru, postajala vedno večja

38 Aprila 1942 je npr. Snój Adamiču pisal naslednje: »V Londonu vlada še večja konfuzija, vrte se v začaranem krogu. Naleteli so na resne težave pri Angležih in naših v Cairu [Kairu] kar je zavrlo razvoj in ustvarilo ozračje še težje. O tem vam imam mnogo povedati« (ARS, SI AS 1931, šk. 577, a. e. XVII/5, 9631, pismo Franca Snoja Louisu Adamiču, New York, 21. 4. 1942).

39 Odlomki iz pisma Louisa Adamiča prijatelju iz Clevelanda, 16. 12. 1942, v Biber (1988, dok. II, 679); prim. Adamič (1983, 107–108).

preokupacija begunske vlade.⁴⁰ Na take poglede je očitno vplival – preko Kreka in verjetno Kuharja – tudi odmev kalkulacij vatikanskih krogov. Podoben strah ali pravzaprav pravo protikomunistično histerijo je bilo namreč zaznati v vatikanskih krogih oziroma pri samem papežu Piju XII. V zvezi s tem je, od začetka leta 1943 dalje, bistvo sporočil nekaterih nemških diplomatov naslednje: za papeža je prioriteta, da nacistična Nemčija zaustavi komunistično Sovjetsko zvezo, v tem pa so lahko interesi obeh strani – nemške in papeževe – skladni; anglo-ameriška politika sodelovanja s Stalinom je torej zgrešena.⁴¹ Ne glede na verjetno pretirane nemške ocene je bil to tragičen in naiven ter povsem nerealističen pogled v zvezi s tedanjimi prioritetaми vseh protiosnih zaveznikov v svetovni vojni, ki ga je med drugim osvojil tudi protipartizanski tabor na Slovenskem in ga usodno zaznamoval, s tem pa hkrati zaznamoval predstavnike SLS v emigraciji.

Biti v sporu z vplivnim Adamičem je očitno predstavljalo veliko težavo za Snoja. Tudi po oceni britanske službe za posebne operacije, *Special Operations Executive* (SOE), iz začetka marca 1943, pisatelj uživa med Američani velik ugled, saj da je zelo popularen avtor, pa tudi osebni prijatelj Rooseveltove žene Eleanor in obenem goji stike s predstavniki jugoslovanske begunske vlade, ki pa v večini ne marajo njega in njegovih pogledov. Adamič namreč podpira partizane, Mihailovića pa ocenjuje, da je res storil nekaj napak, a za njegove zgrešene ali pa vsaj nerodne poteze bolj kot njega obtožuje begunsko in britansko vlado.⁴² Ne glede na parcialno oceno lahko rečemo, da je bilo tudi britanskim krogom jasno, kako Snaj in njegovi somišljeniki občutijo močno Adamičevo »konkurenco«.

Razdor so nasprotna tolmačenja »domačih razmer« dodatno poglobljala. Po eni strani so nekateri vodilni med Slovenci v ZDA Snoju zamerili, ker da je vedel, kako so vaše straže sprejele orožje od Italijanov, a jih o tem ni pravočasno obvestil.⁴³ Očitno ni zaleglo, da je sam Snaj na začetku leta 1943 na radiu ostro obsodil kolaboracijo, da sta podobno Krek in Kuhar svarila pred posledicami, da take kolaboracije ni odobral niti Gabrovšek (Snaj, 1998/32: 28. 5. 1998, 56). Po drugi strani so se pojavljale različne interpretacije umorov s strani partizanske Varnostno-obveščevalne službe Lamberta Ehrlicha (26. maja 1942) in Marka Natlačena (13. oktobra 1942); na t. i. povojnem Nagodetovem procesu

40 George W. Rendel, British Embassy to Yugoslavia, to Anthony Eden (No. 47, Very Confidential), 18. 11. 1942, 3, fotoreprodukcija v Jarman (1997, 215).

41 Prim. npr. v italijanščino prevedene in objavljene dokumente nemških diplomatov, 23. 2., 7. 3., 5. 7., 3. 9., 8. 10., [nedatirano sporočilo, ki se navezuje na mnenje nemškega veleposlanika v Vatikanu, 13. 12. 1943] in 16. 12. 1943, v Tranfaglia, Casarrubea in Cereghino (2011, 31–33, 38–40, 53–55); prim. tudi uvodne razlage in komentarje k nekaterim objavljenim dokumentom oziroma izseke nekaterih drugih dokumentov v Tranfaglia, Casarrubea in Cereghino (2011, 5–7, 236, 242). Prim. obenem v italijanščino preveden in objavljen ameriški dokument, 13. 12. 1943, ter komentarje urednikov, v Tranfaglia in Casarrubea (2004, 218–219).

42 TNA HS 5/877, D/H72 [Hugh G. N. Seton-Watson] to B.1 [Yugoslavia country section – sekcija SOE za Jugoslavijo] (B1/8/1/72/59): American Interest in Yugoslav Affairs, 3. 3. 1943, [1]–2.

43 Tako bi lahko npr. razumeli pismo Louisa Adamiča Kazimirju Zakrajšku, 18. 1. 1943 (v angleščini), v Friš (1995, dok. 224, 163–165); prim. objava (v slovenščini) v Adamič (1983, 102–105).

je med drugim bilo govora, kako je Adamič aprila 1943 razlagal Furlanu, da Snojeve informacije glede obeh »ne odgovarjajo resnici, in da je bila obsodba teh dveh [...] upravičena«. ⁴⁴ Pisatelju je ravno tedaj Furlan zaupal svojo oceno o omenjenem Snojevem prevrednotenju Natlačena, in sicer da »način, kako Snoj skuša opravičevati Natlačenov kolaboracionizem, govori sam zase«. ⁴⁵

Kljub vsemu v svojih spominih Snoj – presenetljivo – zapiše, da sta z Adamičem še dalje gojila stike in je tudi njun zadnji sestanek, 15. maja 1943, potekal brez komplikacij (Snoj, 1998/36: 2. 6. 1998, 6); čez nekaj dni je Snoj zapustil ZDA.

Problematični odnosi z Zakrajškom so se nadaljevali tudi med drugim Snojevim obiskom ZDA. Pater je bil sicer v svojih odločitvah ne ravno dosleden. Če je po eni strani Janezu Hladniku v pismu zaupal, da se v politiko ne bo več vmešal, saj je prišel v ZDA Snoj, ki je skupaj s Krekom minister v kraljevi vladi, ⁴⁶ se tega ni povsem držal. Od konca leta 1942 je namreč za nekaj mesecev opravljal funkcijo tajnika Slovenskega ameriškega narodnega sveta (SANS), skupne organizacije, ki je združevala Slovence različnih političnih usmeritev. Zaradi ideoloških razlik s socialistično ali napredno usmerjenimi odborniki organizacije je nato 10. aprila 1943 odstopil (Friš, 1995, 15). Obenem je bil Zakrajšek občasno zelo kritičen do Snojevega delovanja. Novembra 1942 je npr. govoril »o srbskem Snoju«, da je politično neizkušen, da je trmast, da se boji za lasten stolček, da bi bil Čok bistveno boljši minister kot on. ⁴⁷ Snoj je izvedel za te kritike ⁴⁸ in lahko si predstavljamo, da mu niso olajšale dela, saj je bil pater znana osebnost med ameriškimi Slovenci. Verjetno pa mu je delo še bolj otežkočil Čok.

Z njim so se predstavniki SLS zapletli v spor že spomladi 1941 v Palestini. Vzrokov za to je bilo več. Britanci so ocenjevali, da nasprotja izvirajo iz ljubosumnja politikov SLS, ki skrbno varujejo svoje politične pozicije in Čok bi jih lahko ogrozil. Glavni vzrok spora pa je ležal v različnih ideološko-političnih stališčih. Razglasitev politikov SLS za Slovensko narodno vodstvo kaže na njihovo ideološko ekskluzivnost, pri čemer se niso imeli za predstavnike najmočnejše slovenske stranke, ampak kar za voditelje celotnega naroda. Liberalce je seveda takšno stališče motilo, kot tudi, da se z njimi niso posvetovali glede omenjene spomenice o mejnih zahtevah iz maja 1941. Po drugi strani so v sporu odigrale svojo vlogo tudi osebne želje Čoka, ki je bil znan kot politično zelo ambiciozen, vodilni stranke SLS v emigraciji pa so ga tudi označevali, da je svojeglav, povezan z britanskimi tajnimi službami in prostozidarstvom, da si z izkoriščanjem patriotizma želi vstopiti v begunsko vlado (Bajc, 2000, 121–124; 2002, 96). Kot drugi politiki SLS tudi

44 Prepis devetega dne obravnave, 9. 8. 1947, v Jeraj in Melik (2015, 675).

45 ARS, SI AS 1931, šk. 577, a. e. XVII/5, 9714–9715, pismo Borisa Furlana Louisu Adamiču, 29. 4. 1943.

46 ARS, SI AS 1660, šk. 6, a. e. I, mapa 7, pismo Kazimirja Zakrajška Janezu Hladniku, januar 1942.

47 Pismi Kazimirja Zakrajška Borisu Furlanu, 23. 11. 1942, in Kazimirja Zakrajška Jožetu Grdini, 24. 11. 1942, v Friš (1995, dok. 212 in 213, 151–154); prim. Godeša (1999, 111; 2006, 256); Bajc (2000, 129; 2002, 115).

48 ARS, SI AS 1660, šk. 6, a. e. II, mapa 21, pismo Franca Snoja Izidorju Cankarju, New York, 5. 2. 1943, in prepis pisma z dne 24. 11. 1942.

Snoj ni imel dobrega mnjenja o Čoku. Kot je pisal v svojih spominih, ga je imel za osebo, ki je še zmerom »na plačilni listi Angležev, hkrati pa je prejemal plačo tudi od jugoslovanske vlade«, da nadvse spletkari, to pa z namenom, da odstrani iz vlade Kreka ali pa njega (Snoj, 1998/6: 23. 4. 1998, 6; prim. Snoj, 1998/8: 25. 4. 1998, 6). Podobno so menili v ameriški obveščevalni službi, in sicer, da je Čok že v Londonu in nato v ZDA sodeloval z velikosrbskimi politiki, ki so ga uporabljali za izvajanje pritiska na Kreka in Snoja. S predstavniki SLS, zlasti s Snojem, pa tudi z liberalnim Furlanom je povsem skregan (Biber, 2000, 232–234). Ocena glede Čokovega tesnega sodelovanja z zagovorniki Velike Srbije je bila pretirana, ni pa bila glede napetih odnosov.

Po prihodu Čoka v ZDA v prvi polovici marca 1942 sta se namreč s Snojem zapletla tudi v osebni spor (Snoj, 1998/27: 22. 5. 1998, 4), ki se je nato nadaljeval vsa vojna leta. Čok je bil do Snoja, Kreka in drugih »klerikalcev« nadvse kritičen. Kot je zaupal Rudolfu, svojemu najtesnejšemu medvojnemu sodelavcu, so bile izbire predstavnikov SLS v emigraciji zanj povsem zgrešene in da taki zavoženi politiki »doma« številni nasprotujejo ter je že januarja 1943 napovedal njihov polom (Bajc, 2002, 116–117). Glede na razvoj dogodkov je imel še kako prav; zanj je bilo sploh značilno, da je uspel marsikaj napovedati. Ne nazadnje se je Čok, kljub temu, da ni bil komunist, že zgodaj navdušil za partizansko gibanje in je v ZDA med prvimi – če ne celo prvi – Adamiča informiral o Titu. Nasprotniki partizanstva so v Čoku, kot v ostalih (npr. v Furlanu) videli simpatizerje za komunistično revolucijo (npr. Arnež, 1997, 54). Bile so to poenostavljene ocene, saj so v resnici vodilni komunisti v Sloveniji Čoka in somišljenike dojemali skrajno negativno.

Če so bili odnosi torej med Snojem in drugimi predstavniki SLS na eni strani ter Čokom na drugi slabi, to še ne pomeni, da med njimi ni bilo nekaj skupnih točk. Govorimo o prizadevanjih, da bi se meje s sosednjimi državami na novo zarisale v korist Jugoslavije. V tem smislu je Čok deloval kot predsednik Jugoslovanskega odbora iz Italije in s tajnikom, Rudolfom, sta kljub vsemu skušala pridobiti predstavnike SLS v emigraciji ter seveda vlado, da bi podprli cilje Odbora. Zaradi tega si je Rudolf tudi prizadeval preseči ideološke razlike. Dokumentirani so njegovi stiki s Furlanom, pa tudi Krekom (Bajc, 2002), a obenem nam podrobnejša analiza virov pokaže, da je poskušal imeti dobre odnose tudi z drugimi iz Krekovega kroga. Pomembno vlogo je glede tega odigralo omenjeno glasilo Odbora, *Bazovica*, ki je vsekakor največ pozornosti posvečalo mejnemu vprašanju (Bajc, Herceg & Mujdrica, 2023) in bralce obveščalo o pobudah s tem v zvezi vseh slovenskih politikov v emigraciji. Tako tudi Snoja, o katerem je časopis objavil tudi nekaj fotografij.⁴⁹ Opozarjamo, da je na straneh *Bazovice* prikazano, kot da med Slovenci v ZDA in

49 Bazovica, 13. 10. 1941: Dragi moji prijatelji in rojaki!, 1; 18. 7. 1942: Slovenci ob usodni uri, 1; 18. 7. 1942: Newyorško pismo, 4; 18. 10. 1942, Vincent Cankar: Zbrali smo se v času grozodejstev, 2; 18. 10. 1942: Minister Snoj, Čas je, da spregovorimo ..., 2–3; 10. 9. 1944: Izpod latnika – Minister Franc Snoj je odletel med slovenske bojovnike maršala Tita, 16; 24. 9. 1944: Politična in vojaška ofenziva v Jugoslaviji, 10.

predstavniki begunske vlade prevladuje sloga, kar je bilo pretirano; komentari o neslogi med Slovenci so se pojavljali glede razmer v zasedeni Jugoslaviji.

O Furlanu je imel Snoj boljše mnenje, čeprav je glede tega v svojih spominih nekoliko nedosleden. Na enem mestu piše, da sta v ZDA vse do Furlanove opredelitve za OF v začetku letu 1943 korektno sodelovala (Snoj, 1998/6: 23. 4. 1998, 6; prim. Snoj, 1998/33: 29. 5. 1998, 4), na drugem pa, da je oktobra 1942 Furlan že nihal med podporo partizanom in dotedanjo linijo (Snoj, 1998/29: 25. 5. 1998, 6); o tej fazi je na t. i. povojnem Nagodetovem procesu bil bolj direkten, da sta pač tedaj »prišla v precejšnja nasprotja, ker je on že takrat v glavnem zastopal smer OF, dočim je jaz takrat nisem zastopal in se je najino razmerje precej ohladilo«. ⁵⁰ Lahko rečemo, da so tudi drugi politiki SLS v emigraciji gojili manj strožje mnenje o Furlanu, čeprav so tudi njega ocenjevali, da je liberalec in prostozidar (Bajc, 2002, 79). Omenili smo že dobro sodelovanje med Snojem in Furlanom pri objavi brošure *Fighting Yugoslavia*, nekateri primarni viri, ki smo jih ali pa jih bomo še omenili, pa kažejo na to, da tudi med njima ni bilo povsem idilično. Na povojnem procesu leta 1947 je npr. Snoj razkril, da je Furlan zadnjo stran brošure, ki se je izrazilo postavila na stran partizanov, »nekako naskrivaj skozi spravil«. ⁵¹

Najmanj »idile« pa je bilo med Snojem in Fotićem, kar je bilo glede razmerij moči v emigrantski vladi tudi najbolj problematično za predstavnike SLS. Predvsem so se odražale velike razlike med velikosrbskim in SLS-ovskim konceptom. Že ob prihodu v London je namreč Fotić dal vedeti Kreku, da se Slovenci ne smejo potegovati za spremembo mej, a je slednji kljub temu vztrajal, da morajo nadaljevati s propagando, s katero je treba informirati svetovno javnost o svojih zahtevah (Arnež, 2002, 294–295). V november 1941 segajo prvi predlogi, da bi Fotića zamenjali, čemur so bili proti v *State Departmentu* (Klemenčič, 1987, 172); na svojem mestu je ostal vse do Tito-Šubašičevega dogovora junija 1944.

Za razumevanje Snojevih pritožb na njegov račun je vsekakor treba vedeti, da sta se zapletla v politična trenja kmalu po Snojevem prihodu v ZDA, ko se je med drugim znašel na liniji s Kosanovićem in Šubašičem. Oba sta namreč šefa jugoslovanskega poslaništva v ZDA obtoževala, da je nastrojen proti Jugoslaviji in da podpira velikosrbske elemente, zbrane okoli lista *Srbobran*. Po njunem mnenju je ravno on v začetku novembra 1941 časopisu izročil omenjeni memorandum Srbske pravoslavne cerkve, katerega objava je dodatno zastrupila odnose med ameriškimi Hrvati in Srbi. Časopis prav tako ni bil preveč naklonjen Slovencem (Kosanović, 1984, 26–28). ⁵² Iz ZDA je tako vladna misija marca 1942 predsedniku vlade Jovanoviću predlagala, da je treba odstraniti iz diplomacije Kraljevine Jugoslavije vse tiste, ki škodujejo boju za obnovo Jugoslavije. ⁵³ Jasno je bilo, da je v prvi

50 Prepis sedmega dne obravnave, 7. 8. 1947, v Jeraj in Melik (2015, 574–575).

51 Prepis sedmega dne obravnave, 7. 8. 1947, v Jeraj in Melik (2015, 586).

52 Spomenico je v ZDA verjetno iz Londona prinesel tamkajšnji jugoslovanski poslanik Ivan Subotić (nekateri pišejo Subbotić), nato pa je Fotić poskrbel za njeno diseminacijo (Brandes, 2003, 135).

53 Telegram Boža Markovića Slobodanu Jovanoviću, Washington, 23. 3. 1942, v Krizman (1981, dok. 135, 293).

vrsti ciljalo prav na Fotića, a se je njemu v bran odločno postavil zunanji minister Ninčič in šel v »protinapad«. Cankarju se je npr. pritoževal, da se Snaj družijo samo s Kosanovićem, kar vzbuja pri Srbih odpor,⁵⁴ nato se je začelo govoriti, da bo Fotić povišan v veleposlanika.

ZDA so se namreč sredi leta 1942 odločile dvigniti svoje poslaništvo pri jugoslovanski kraljevi vladi na raven veleposlaništva, zato pa je Ninčič menil, da mora tudi kraljeva vlada dvigniti svoje poslaništvo v ZDA na raven veleposlaništva – to bi v praksi za Fotića pomenilo službeno povišanje. Temu so Slovenci v emigraciji odločno nasprotovali, npr. Furlan⁵⁵ in ravno tako Krek, ki je britanskemu *Foreign Officeu* razlagal, da je pač Fotićeva podpora listu *Srbobran* škodljiva za jugoslovansko idejo, saj list podpira separatizem. Obenem so od kraljevega obiska v ZDA junija 1942 tamkajšnji številni Slovenci in Hrvatje še bolj sumničavi do Fotića (podrobneje o tem v nadaljevanju). Tudi britanska diplomacija ni bila nadvušena nad povišanjem, a je hkrati menila, da nima veliko možnosti vpliva.⁵⁶

Spor je dosegel enega izmed vrhuncev 1. septembra 1942, ko se je v vladnih krogih razvila burna razprava, s tem v zvezi pa je Krek zavzel realistično ali bolj rečeno pragmatično držo, s katero pa Snaj očitno ni povsem soglašal. To je razvidno že iz glasovanja na seji begunske vlade, ko je bil Snaj med tistimi, ki so bili za odstavek Fotića, medtem ko Kreka na seji sploh ni bilo; kljub temu, da mu je bila večina proti, je kralj Fotića obdržal in ga povišal v veleposlanika.⁵⁷ Krek je dva dni pozneje Cankarju razlagal svojo izbiro: treba bo storiti vse, da se bo Fotić zavzel za združitev vseh Slovencev v Jugoslaviji; ostal bo namreč na položaju, ne glede na to, ali so Slovenci oziroma SLS za njega ali proti njemu; ima pač odlične pozicije pri ameriškem zunanjem ministrstvu in Američani tega niti ne skrivajo pred javnostjo. Pred Slovenci – je nadaljeval Krek – sta tako dve možnosti: ali imajo Fotića za sovražnika ali pa izkoristijo njegov vpliv za osvoboditev Trsta in Celovca. Krek je torej menil, da če že morajo trpeti Fotića, je nuja postati njegov prijatelj oziroma pri njem ustvariti vtis, da sta Cankar in Snaj njegova najboljša prijatelja. V vsakem primeru mu je treba vcepiti v glavo, da se zavzame za vso jugoslovansko ozemlje, vključno s Trstom in Celovcem. Glede Snoja pa je Krek zapisal, da »me ni popolnoma ubogal, in ima nekoliko težje stališče«, ampak tudi on bo moral sprejeti omenjeno stališče. Po Kreku bo skratka potrebno prenašanje vseh hudih stvari – tudi Fotića –, kajti brez njegove pomoči ne morejo vplivati na vlado ZDA za priključitev Koroške in Primorske k Jugoslaviji.⁵⁸ Krek se je hkrati zavedal, da bo imel Fotić v

54 ARS, SI AS 1660, šk. 6, a. e. II, mapa 9, pismo Izidorja Cankarja Mihi Kreku, 27. 7. 1942.

55 ARS, SI AS 1931, šk. 577, a. e. XVII/5, 9646, pismo Borisa Furlana sovjetskemu konzulu v New Yorku, 9. 9. 1942; prepis v Jeraj in Melik (2015, 942–943).

56 TNA FO 371/33477 R 5664/517/92, George W. Rendel, British Embassy to Yugoslavia, to D. F. Howard, Foreign Office (S.O. 232), 27. 8. 1942, in komentarji funkcionarjev Foreign Officea, 28. 9. 1942 [dvakrat].

57 NARA, RG 226, E 92, B 169, F 1, A. Vucinich to U. L. Amoss: Some Current Yugoslav News, [začetek decembra 1942], 2–3; prim. Zapisnik seje Jugoslovanske begunske vlade, London, 1. 9. 1942, v Krizman (1981, dok. 203, 379–387 [zlasti uredniška pripomba]); Brandes (2003, 233); Rahten (2009, 142).

58 ARS, SI AS 1660, šk. 6, a. e. II, mapa 21, pismo Mihe Kreka Izidorju Cankarju, 3. 9. 1942.

ZDA na razpolago veliko denarnih sredstev in britanskega veleposlanika opozoril na tveganje, da še zmerom namerava povsem prekiniti stike s Hrvati in Slovenci, saj je njegov namen le Velika Srbija. Številni jugoslovanski politiki so mu zaradi tega nasprotovali, a nič ni kazalo, da bi mu zunanji minister Ninčič odvzel podporo. Pri takem razmerju moči je Krek odsvetoval britanski poseg, saj bi to le zaostriilo že tako napeto situacijo.⁵⁹ Ponovni dokaz, da je Krek presodil, kako močni so bili v begunski vladi velikosrbski načrti in se je zato njim bolje prilagoditi.

Iz Krekovih besed je razvidno, da ga Snoj ni popolnoma upošteval, saj mu je bil politično odgovoren glede na to, da je bil Krek že v Palestini izbran za vodjo predstavnikov SLS v tujini. Nekatere Snojeve poteze so tako bile v nasprotju z omenjenimi navodili iz septembra 1941; v tem primeru, da mora SLS vedno strogo paziti, da ne bo nikdar dala nobenemu povoda, da bo izključena iz vlade, saj je samo v njej možno zagovarjati slovensko stališče in storiti vse potrebno za sporazum med Hrvati in Srbi, brez katerega Jugoslavije ne bo – in brez slednje je usoda slovenskega naroda na nitki. Nekatere Snojeve poteze torej niso bile v skladu z navodili, kar Kreku, razumljivo, ni bilo všeč. K tej Snojevi »samovolji« je seveda prispevalo dejstvo, da je bil v ZDA obdan z ljudmi, kot sta bila Kosanović in Šubašić, ki sta bila znana kritika velikosrbskih tendenc v vladi. Tudi osebnostno sta se Snoj in Krek nekoliko razlikovala, kot je razvidno iz mnenj njunih sodobnikov. Večina liberalnih Slovencev ni imela dobrega mnenja o Kreku, medtem ko je bil zanje Snoj bolj sprejemljiv. Adamič je tako npr. septembra 1942 razlagal Janku Roglju, da Kreku ne zaupa, o Snoju pa, da »ni slab dečko«, ter da je »ozadje njegove politične stranke, na katero je navezan, druga zadeva«.⁶⁰ Furlan pa je ocenjeval Snoja kot človeka, ki ima višje »moralne kvalitete« kot Krek ter menil, da je bolj pripravljen na kompromise, ker ni ekstremen in razume položaj.⁶¹ Na takšne ocene moramo seveda gledati z določeno distanco, saj so bile po vsej verjetnosti delno subjektivne. Vsekakor pa Furlanovo mnenje kaže na določene razlike v karakterju med Snojem in Krekom, kar ima lahko znotraj neke politične stranke za posledico različne metode političnega boja oziroma različno politično taktiko.

Kljub pomislekom in polemikam je vlada namesto odpoklica povišala Fotića v veleposlanika in ne glede na Krekova navodila so Snojevi odnosi s Fotićem še naprej ostali hladni. Odseku obveščevalne službe OSS za tuje narodnosti (ki je pozorno sledil pripadnikom tujih narodnosti v ZDA) je uspelo izvedeti, da je sicer Snoj najprej ubogal Kreka in se – ne da bi obvestil Šubašića in Kosanovića – s Fotićem srečal, nato pa so drugi analitiki OSS registrirali več neuspešnih Fotičevih poskusov, da bi se s Snojem zblížala.⁶² Kaže, da je torej Snoj do Kreka ohranjal

59 TNA FO 371/33477 R 7218/517/92, George W. Rendel, British Embassy to Yugoslavia, to P. J. Dixon, Foreign Office (No. S.O. 358), 27. 10. 1942.

60 ARS, SI AS 1931, šk. 578, a. e. XVI/4, 9250, pismo Louisa Adamiča Janku Roglju, 23. 9. 1942.

61 ARS, SI AS 1931, šk. 577, a. e. XVII/1, 9427, Zaslišanje Borisa Furlana, 20. 6. 1947.

62 NARA, RG 226, E 106, B 10, F 52, Office of Strategic Services, Foreign Nationalities Branch (B-2): Yugoslav Politics in the United States, 14. 9. 1942; E 92, B 169, F 1, A. Vucinich to U. L. Amoss: Some Current Yugoslav News, [začetek decembra 1942], 8.

strankarsko disciplino, a je bil spor s Fotićem verjetno že nepremostljiv. K temu so pripomogli tudi drugi razlogi.

Po eni strani so bili vezani na Snojevo vlogo v Informativnem centru. Omenili smo že, da ga Fotić ni maral, ker ga ni mogel nadzorovati. Nato se je pritoževal predsedniku vlade Jovanoviću, da Center piše proti Mihailoviću. Objava omenjene Furlanove brošure zagotovo ni vodila k izboljšanju odnosov,⁶³ kot si je želel Krek, in izid te brošure je pripeljal Fotića, ki ni poznal vseh okoliščin povezanih z izidom, celo do sklepa, da Snaj simpatizira s partizani. Fotiću to ni bilo všeč, saj je bil odločen nasprotnik partizanov (npr. Tomasevich, 1979, 241), in kot se je spominjal Snaj, zlasti ko so jih v okviru Centra omenjali na nivoju Srbije; medtem ko Fotića partizanstvo na Slovenskem ni ravno vznemirjalo (Snaj, 1998/22: 15. 5. 1998, 11).

Po drugi strani je obisk kralja Petra II. v ZDA junija 1942 pustil hude posledice. Tedaj je namreč prišlo tudi do »bratenja« med Sforzo in zunanjim ministrom Ninčićem – Arnež slednjega označi, da je bil znan italofil (Arnež, 2002, 306). O srečanju, pri katerem je Fotić očitno imel pomembno vlogo, je bil Snaj na tekočem. Glavni poudarki so bili naslednji: Sforza in Ninčić sta se sestala, saj sta bila stara znanca, še iz časov prve svetovne vojne; Ninčić je zatrjeval, da je bila njegova politika ravno taka kot tedaj, zato pa bi morali biti Jugoslavija in Italija po tej vojni zaveznici proti Nemčiji; Sforza je tudi pomiril, saj da nima velikosrbskih interesov; o mejah sploh nista razgovarjala.⁶⁴ Tudi Matjaž Klemenčič opisuje ta sestanek in dodaja, da je bilo med drugim govora o možnostih, da bi Trst in Reka (Rijeka) postali svobodni mesti, podobno kot Gdansk med obema vojnama (Klemenčič, 1987, 192). Vsebina sestanka je kmalu postala znana in razburila Slovence, ki so, kot je že zapisal Boris Mlakar (1998, 313), trdili, da je bil Sforza bolj jugoslovanski kot Ninčić.

Kakšen je bil pomen tega razgovora, posredno razberemo iz Cankarjevih dokumentov – kopija pisma Sforze je šla v London, poznavalcu primorske problematike Wickhamu Steedu, a ga je prvotno napisal Ninčić. V njem je potrjeval znane podatke pogovora, da je bil pač zadovoljen in da se čuti potreba po vzpostavljanju dobrih jugoslovansko-italijanskih odnosov. Steed je s svoje strani zapisal, da je imel priliko govoriti s člani jugoslovanske vlade v Londonu in s *Foreign Officeom* ter prišel do zaključka, da bi bila potrebna: 1) neka balkanska konfederacija; 2) da bi bili dobri jugoslovansko-italijanski odnosi primerni proti Nemčiji in to tudi po vojni; 3) da se na zadovoljstvo vseh rešijo problemi Trsta in Reke, in sicer tako, da postaneta svobodni mesti pod protektoratom Italije in Jugoslavije. Steed je še preciziral, da je Sforza odobral prvi dve točki, tretje pa ne, ker naj bi diskriminirala Italijane na Jadranu.⁶⁵

63 ARS, SI AS 1931, šk. 577, a. e. XVII/1, 9332, Zaslisanje Borisa Furlana, 29. 5. 1947.

64 ARS, SI AS 1660, šk. 6, a. e. IV – Poročila, note, resolucije, 16. 7. 1942, [zabeležka o razgovorih Snoja z osebo, ki se je pogovarjala s Sforzo o srečanju z Ninčićem].

65 ARS, SI AS 1660, šk. 6, a. e. IV – Poročila, note, resolucije, 28. 7. 1942.

Za boljše razumevanje teh načrtov pa je poskrbel tudi neki nepodpisani avtor, ki je bil očitno zelo dobro informiran in je imel dobre analitične sposobnosti. V svojem komentarju je zapisal, da se je Sforza v resnici bal velikosrbskih idej, ki so bile res močne (npr. pisanje *Srbobrana*), zato pa si je želel obnovljene Jugoslavje, pri tem pa se Italija ne bi odpovedala Primorski. Sforza je tudi delal na balkanski federaciji, v katero bi vstopila poražena Italija, saj je bil prepričan v italijanski vojaški poraz. Kot članica federacije pa bi Italija lahko nadaljevala svojo »prijateljsko ekspanzijo na Balkanu.« Za Italijo je bil torej to ugoden načrt, ki ga je Ninčič odobril, za Slovence pa izjemno škodljiv, kot je menil pisec komentarja. Sforza naj bi tudi brez dvoma sam poskrbel, da so prišle do Snoja informacije o razgovoru z Ninčičem in glede dopisovanja s Steedom. Računal naj bi namreč, da je bil Ninčič že star (letnik 1876), da se velikosrbska politika ne bo obnesla in je torej iskal druge primerne jugoslovanske politike, ki bi z njim sodelovali. Nepodpisani pisec se je nato spraševal, ali bi bilo treba ukrepati, je pa še ocenjeval, da je bila država brez pravega vodstva, ne za notranjo kot tudi ne za zunanjo politiko. Vsekakor naj bi se moralo kmalu kaj zgoditi, takrat pa bi italijansko vprašanje postalo aktualno. V prihodnjih razgovorih z Italijo naj bi poudarili, da se mora Jugoslavija politično nasloniti ali na Rusijo ali na Italijo ali na Nemčijo. Na koncu je bil piščev komentar dovolj zgovoren: »Nam je Rusija po vsem bližja, z njo imamo zgodovinske zveze prijateljstva, z Italijo samo spomine sovraštva in prevare. Kaj nam more dati Italija? Ali obljube, ki jih doslej ni nikoli držala?«⁶⁶

O teh razgovorih je Krek avgusta 1942 pisal Cankarju, da je očitno Sforza računal na jugoslovanski pritisk glede Primorske, zato pa je načel argument, da je Italija pripravljena pogovarjati se o neki mednarodni ureditvi Trsta. Ta varianta bi seveda nekoliko zadovoljila Slovence, a je istočasno Krek izrazil dvom v iskrenost Sforze in imel druge pomisleke: »Vprašanje je samo ali bo srbski zunanji minister Jugoslavije resno in intenzivno branil naše obmejne zahteve, kaj če jih ne bo, in ali je Sforza tisti človek, ki bo govoril v imenu poveljne Italije.«⁶⁷ Nevarnost torej, da bi med drugim zapadli prefinjeni taktiki: ugodne italijanske obljube za Slovence bi dal nekdo, ki ne bi bil uradni predstavnik, zato pa bi jih uradna Italija zlahka kadar koli demantirala. Kot znano je Sforza še dalje prepričeval zahodne zaveznike v nedotakljivost mej in časopisne polemike s slovenskimi predstavniki so se nadaljevale.

Vprašanje enotne organizacije ameriških Slovencev za pomoč »stari domovini«

Zapleteno vprašanje vzpostavljanja enotne organizacije ameriških Slovencev za pomoč »stari domovini«, za katero si je Snoj zelo prizadeval, se je začelo še pred njegovim prvim obiskom ZDA, pravzaprav takoj po napadu sil osi na Jugoslavijo. Prve aprilske dni, podobno kot med prvo svetovno vojno, so ameriški

66 ARS, SI AS 1660, šk. 6, a. e. IV – Poročila, note, resolucije, 7. 8. 1942.

67 ARS, SI AS 1660, šk. 6, a. e. II, mapa 9, pismo Mihe Kreka Izidorju Canakrju, 24. 8. 1942.

Slovenci začeli z organiziranjem in zbiranjem pomoči, o čemer so časopisi takoj poročali (Friš, 2001, 276–277). 19. aprila 1941 so nato nekateri slovenski politiki iz različnih ideoloških taborov ustanovili Jugoslovanski pomožni odbor – slovensko sekcijo (JPO-SS). Med ustanovitelji so tako bili liberalca Janko N. Rogelj in Vincenc Cainkar, socialist Ivan Molek, katoliški politik Josip Zalar ter še nekateri drugi ugledni ameriški Slovenci. Njen namen je bil, da zbira denarno in drugo pomoč za t. i. staro domovino, ki jo je zajela vojna. Kot je poročala *Prosveta*, glasilo Slovenske narodne podporne enote, se pravi socialistične usmeritve, so sodelujoče organizacije predstavljale skupno kar 147.235 članov,⁶⁸ torej približno polovico tedanjih Slovencev v ZDA. S podobnimi organizacijami Hrvatov in Srbov so se maja tudi domenili za skupno akcijo,⁶⁹ istega meseca pa so nekateri slovenski katoliški krogi ustanovili svojo organizacijo, Pomožno akcijo Zveze slovenskih župnij. Vodil jo je pater Bernard Ambrožič, po prihodu v ZDA avgusta 1941 pa je vidno vlogo v njej začel igrati pater Zakrajšek. Pomožna akcija je imela podobne namene kot JPO-SS (Klemenčič, 1987, 169) in bila glede na časopisno poročanje v letu 1941 pri začetnem zbiranju finančne pomoči uspešnejša (Friš, 2001, 277–278). Nastali sta torej dve organizaciji za zbiranje pomoči, ki pa sta se kmalu zapletli v spore, ki so bili predvsem ideološke narave. Pri tem je, po besedah Zakrajška, Snoj povsem favoriziral JPO-SS in nasprotoval vsakršni katoliški akciji zbiranja ter dosegel, da se mu je pater Ambrožič pokoril. Na splošno je Zakrajšek menil, da je JPO-SS ustvarila med ljudmi veliko zmede in bil zaradi tega zelo kritičen do Snoja in drugih predstavnikov begunske vlade.⁷⁰

Dne 15. novembra 1941 – ko Snoja ni bilo v ZDA – so se sestali predstavniki organizacij ameriških Slovencev, ki so sprejeli resolucijo, v kateri je med drugim bil predviden sklic kongresa ameriških Slovencev, kjer bi se dogovorili glede skupne politične akcije ameriških Slovencev za »staro domovino« (Klemenčič, 1987, 173–175). Snoj je očitno predhodno vedel za namero in podpiral večino točk resolucije. Naklonjen je bil tudi ideji o skupni politični akciji ameriških Slovencev in povojni obnovi Jugoslavije, ki bo temeljila na načelih demokracije in federacije, čeprav vprašanje federacije tedaj ni postavljalo toliko v ospredje.⁷¹ Vendar se je tudi okoli predloga za kongres ameriških Slovencev kmalu razvila burna razprava, ko se je pojavilo dodatno vprašanje, ki je razmere še dodatno zakompliciralo: pojavil se je namreč dvom, ali je kraljeva begunska vlada resnični predstavnik jugoslovanskih narodov. Pater Ambrožič je temu oporekal in predlagal, da bi kongres sklical minister kraljeve vlade, torej Snoj. Tistemu delu ameriških Slovencev, ki so bili republikanci, pa takšen predlog ni bil všeč in so pričakovali, da politična akcija

68 *Prosveta*, 21. 4. 1941: Jugoslovanski pomožni odbor, 1; prim. 23. 4. 1941: Ameriškim Slovincem. Izjava Jugoslovanskega pomožnega odbora, organiziranega v Chicagu 19. aprila 1941, 1. O ustanovitvi JPO-SS prim. tudi Friš (2001, 277).

69 Ameriška domovina, 12. 5. 1941: Jugoslovanske organizacije združene za odpomoč naši stari domovini, 1.

70 Pismo Kazimirja Zakrajška Aleksandru Utankarju, 5. 1. 1953, v Friš (1995, dok. 257, 195).

71 ARS, SI AS 1660, šk. 6, a. e. I, mapa 7, pismo Franca Snoja Izidorju Cankarju, 23. 10. 1941; SI AS 1931, šk. 577, a. e. XVII/1, 9425 in 9434, Zaslišanje Borisa Furlana, 20. in 21. 6. 1947.

ameriških Slovencev teče neodvisno od kraljeve vlade (Klemenčič, 1987, 177), torej tudi brez Snoja.

Prizadevanja za enoten nastop so tako zaradi različnih nesoglasij zastala. Velika večina liberalno in socialistično usmerjenih ameriških Slovencev je namreč nasprotovala monarhiji in s tem kraljevi vladi, večina katoličanov pa je podpirala kraljevo vlado oziroma Snoja. Nesoglasja so se pojavila tudi glede pošiljanja pomoči v zasedeno Slovenijo. Po eni strani je JPO-SS pričakovala, da se bo pomoč v Slovenijo poslala šele tedaj, ko bo razjasnjeno, da bo prišla v prave roke – v bistvu je to pomenilo, da bi pomoč bila poslana po osvoboditvi Slovenije. Pomožna akcija pa je hotela pomoč poslati že v času okupacije, verjetno preko Vatikana (Klemenčič, 1987, 177–178). Omenjena prvotna Snojeva podpora tistih, ki so ustanovili JPO-SS, se je torej znašla pred težko preizkušnjo. Sklepamo, da je Snoj prvotno podpiral JPO-SS iz taktičnih razlogov, saj je vedel za nasprotovanje monarhiji v t. i. naprednih krogih. Drugače povedano, Snoj si je želel pridobiti njihovo podporo.

Snoj se je nato med svojim drugim obiskom ZDA zelo angažiral, da se vendarle organizira srečanje vodilnih Slovencev v ZDA, da bi končno zastavili skupno delo v prid domovine, obenem si je, po Furlanovih besedah, v začetku leta 1942 prizadeval za razrešitev nesoglasij.⁷² Na pobudo Louisa Adamiča (Adamič, 1983, 96) je 4. januarja v Clevelandu prišlo do sestanka, ki so se ga udeležili predstavniki različnih nazorov: iz naprednega tabora Etbin Kristan, Vatroslav Gril, Janko N. Rogelj in Anton Šabec, iz katoliškega pa Kazimir Zakrajšek, Bernard Ambrožič, James Debevc in Trbovc; srečanju je zaradi njegove avtoritete predsedoval Adamič; poleg Snoja sta se ga udeležila tudi Boris Furlan in jugoslovanski častni konzul v Clevelandu James Mally.⁷³ Sklenili so, da se bodo ameriški Slovenci vsestransko angažirali za osvoboditev domovine v okviru Jugoslavije, slednja pa bi morala svoje meje razširiti na Primorsko in Koroško. Glede zbiranja finančne pomoči so predstavniki katoliškega tabora razložili, da je že v teku, predstavniki t. i. naprednega pa so za to pokazali pripravljenost (Snoj, 1998/20: 13. 5. 1998, 4; glede mejnega vprašanja prim. Pirjevec, 2007, 176).

Po nekaterih podatkih se je na srečanju Snoj »zapletal zaradi ›ene stranke‹ in dveh nasprotnih odporniških gibanj» (Adamič, 1983, 96), se pravi – kot je opazil in nato obširno poročal navzoči Rogelj –, da je namenoma zamolčal vlogo partizanov, kot tudi da v Ljubljani obstajajo določena trenja in da so se nekateri poklonili Italijanom. Rogelj je na to opozorili Adamiča, a je slednji tedaj presodil, da je s kritikami Snoja iz taktičnih razlogov bolje počakati (Klemenčič, 1987, 180–181). Snoj v svojih spominih tega ni zabeležil in je sestanek ocenil kot, da je nepričakovano dobro uspel, saj se je osnoval iniciativni odbor, na podlagi katerega bi pripravili kongres ameriških Slovencev; nato se je 7. in 8. marca odvijalo novo srečanje (Snoj, 1998/20: 13. 5. 1998, 4). Primarni viri nam pokažejo, da nesoglasja niso bila povsem odpravljena oziroma so se pojavljali novi problemi. Že naslednji dan, 9. marca, je namreč Snoj pisal Roglju,

72 ARS, SI AS 1931, šk. 577, a. e. XVII, 9434, Zaslišanje Borisa Furlana, 21. 6. 1947.

73 Opozarjamo, da imamo na razpolago (Klemenčič, 1987, 179) deloma različna imena udeležencev sestanka.

da je iz Adamičevih podatkov izvedel, kako so Rogelj in njegovi somišljeniki vedno bolj nezadovoljni z njegovim delovanjem, zato pa je predlagal sestanek, na katerem bi rešili vsa nesoglasja.⁷⁴ Skepsa ni bila povsem odpravljena, saj je Rogelj po nekaj dneh Furlanu med drugim zapisal: »tudi ministru Snoju ne moremo preveč zaupati«. ⁷⁵

Kljub temu je Snoju uspelo, da se je 1. maja udeležil seje JPO-SS, ko je govoril v prid sodelovanju s Pomožno akcijo.⁷⁶ Prizadevanja za skupno politično akcijo so tekla dalje, med drugim tudi po Snojevi zaslugi in 7. junija je bil na seji JPO-SS ponovno izvoljen odbor za skupno politično akcijo. Sestavili so tudi brzojavko ameriškemu državnemu sekretarju (zunanjemu ministru), v kateri so predlagali, naj oblasti ZDA upoštevajo, da bi bilo zelo koristno, če tiste primorske Slovence, ki so bili ob priselitvi uradno italijanski državljani in prepričani antifašisti, ne bi ocenjevale kot sovražne tujce. Podobne zahteve je postavljala tudi vladna misija. S tem so prispevali, da primorski Slovenci in istrski Hrvati niso doživeli podobne usode kot npr. japonski priseljenci, ki so jih ameriške oblasti zapirale v posebna taborišča. Adamič je glede vprašanja monarhije predlagal, da se ga ne postavlja v ospredje, ker je hotel obdržati enotnost politične akcije ameriških Slovencev. Na seji so obenem razpravljali o obisku kralja Petra II., ki je bil napovedan za konec meseca. Snaj je podal informacijo, da je prihod kralja preložen na jesen (Klemenčič, 1987, 190), pri čemer se je, kot smo videli, motil oziroma zelo verjetno mu je Fotič nameroma prikrival datum obiska.

V zvezi s kraljevim obiskom je na tem mestu treba dodati Snojevo oceno položaja, in sicer, da je obisk povzročil dodatna trenja v političnih odnosih med republikansko in monarhističnimi usmerjenimi ameriškimi Slovenci. Snaj je tako opozoril Kreka, da bo v kratkem jasno, ali bodo ameriški Slovenci obdržali slogo ali pa se bodo kot med prvo svetovno vojno zopet šli »kraljevaše« in republikance.⁷⁷ Nesoglasja glede vprašanja monarhije in legitimnosti kraljeve vlade so se končala tako, da je pripravljali odbor kongresa na svojem sestanku 20. oktobra 1942 sklenil, da vladni predstavniki lahko le prisostvujejo kongresu (ki se je nato odvijal decembra) in ne smejo sodelovati pri izdelavi programa ameriških Slovencev (Klemenčič, 1987, 196). To je v praksi pomenilo, da bo politični nastop ameriških Slovencev potekal neodvisno od begunske vlade in torej tudi Snaj.

Vprašanje odnosa ameriških Slovencev do vlade v emigraciji in Snaj je jeseni 1942 dobilo nove razsežnosti. Med ameriške Slovence so tedaj prodrle novice o partizanih in kaže, da je v t. i. naprednih krogih odločitev, da bo pomoč dobival le Tito oziroma Osvobodilna fronta (OF), v zakulisju padla že v mesecu septembru. Tedaj je namreč Roglej Furlanu razkril: »O.F. bo dobila veliko moralno oporo pri ameriških Slovencih, ker njih program lahko podpira vsak ameriški Slovenec.

74 ARS, SI AS 1590, šk. 1, a. e. V, telegram Franca Snoja Janku Roglju, 9. 3. 1942.

75 ARS, SI AS 1590, šk. 1, a. e. V, pismo Janka Roglja Borisu Furlanu, 21. 3. 1942.

76 ARS, SI AS 1590, šk. 1, a. e. V, Zapisnik seje JPO-SS, 1. 5. 1942.

77 Pismo Mihe Kreka Slobodanu Jovanoviću, 13. 8. 1942 [v katerem je Krek povzel Snojevo pisanje], v: Krizman, 1981, dok. 189, 343–344.

»Slovenska zaveza« ne bo dobila nobene opore. Toda, kako bi to povedali našim ljudem, da ne bi zapalili preveč ognja.«⁷⁸ Snoj je očitno imel drugačne namene; da je del nabranih finančnih sredstev nameraval nameniti Slovenski zavezi, je bila npr. po vojni prepričana tudi tajna politična policija UDV, oziroma tako izhaja iz Furlanovih odgovorov na povojnih zaslišanjih.⁷⁹ V novembru je Rogelj somišljeniku Antonu Zbašniku razlagal, da v domovini 80 % Slovencev podpira OF, obenem da so ameriški Slovenci vedno menili, da si Slovenci v »stari domovini« morajo sami izbrati obliko vladavine in zdaj so to tudi storili v obliki podpore partizanom. Zato se mu zdi prav, da jih ameriški Slovenci podprejo, istočasno pa ne morejo več priznavati kraljeve vlade, ker so ji Slovenci preko podpore OF izrekli nezaupnico.⁸⁰

V takem ozračju je 5. decembra 1942 v Clevelandu končno prišlo do pravega kongresa ameriških Slovencev. Udeležilo se ga je 528 delegatov iz vseh organizacij ameriških Slovencev in iz vseh političnih taborov. Kot predstavniki jugoslovanske kraljeve vlade so bili prisotni tudi Snoj, Furlan in veleposlanik Fotič, niso pa smeli aktivno sodelovati. Snoj se je tako moral sprijazniti, da bo politična akcija ameriških Slovencev potekala neodvisno od vlade. Resolucija kongresa je zahtevala Zedinjeno Slovenijo v okviru Jugoslavije, ki naj bo urejena na podlagi federacije, demokracije in socialnih uredb, ki bodo ščitile pred pomanjkanjem in škodo. Na kongresu so izvolili vodstvo omenjenega SANS, katerega predsednik je postal socialdemokrat Kristan; za prvo podpredsednico je bila izvoljena Marie Prisland, dolgoletna predsednica katoliško usmerjene Slovenske ženske zveze, drugi podpredsednik je postal liberalec Rogelj; za tajnika je bil, kot smo že omenili, imenovan pater Zakrajšek, Josip Zalar pa za blagajnika; pisatelj Adamič je dobil naziv častnega predsednika (Klemenčič, 1987, 214–215; prim. Torkar, 2012, 142, 151).

Mesec dni po kongresu je kralj razpustil vlado Jovanovića, ki je nato dobil nov mandat. V novi vladi ni bilo več prostora za Snoja, tako da je kot edini Slovenec v njej, in to ponovno kot podpredsednik in minister za gradnje, bil imenovan Krek.⁸¹ Med ameriški Slovenci je prav tedaj potekala razprava glede značaja partizanskega gibanja in 16. januarja 1943 je nekaj vodilnih poslalo telegram Ivanu Ribarju, uradnemu vodji AVNOJ, v katerem so ponudili pomoč partizanom v boju proti sovražnikom svobodne in združene Jugoslavije. Med podpisniki sta bila tudi Adamič in Rogelj (Klemenčič, 1987, 221). Slednji je v tistem času izjavil, da so si Slovenci izbrali OF, saj nočejo več monarhije, da imajo v skladu z načeli Atlantske listine to pravico ter da so si izbrali tako Slovenijo, ki je drugačna od tiste, ki jo želi Snoj.⁸² Zavzemanje Adamiča in Roglja za partizansko gibanje je naposled pripeljalo do dokončnega razcepa med ameriški Slovenci. Take in podobne jasne

78 ARS, SI AS 1931, šk. 579, XV/7, 8456, pismo Janka Roglja Borisu Furlanu, 23. 9. 1942.

79 ARS, SI AS 1931, šk. 580, a. e. XIV/3, 7498, Elaborat o osebah, ki so bile med okupacijo v emigraciji na zapadu; šk. 577, a. e. XVII/1, 9425, Zaslišanje Borisa Furlana, 20. 6. 1947.

80 ARS, SI AS 1590, šk. 1, a. e. V, pismo Janka Roglja Antonu Zbašniku, 10. 11. 1942.

81 Ukaz kralja Petra II., London 2. 1. 1943, v Krizman (1981, dok. 252, 509–510).

82 ARS, SI AS 1590, šk. 1, besedilo Zakaj smo brezbrizni.

opredelitve za Tita⁸³ so sprožile ostre kritike s strani nekaterih članov begunske vlade, s katerimi je nato Čok polemiziral.

Iz Snojevih spominov ni razviden njegov odziv na Adamičev govor na številčno zelo dobro obiskanem zboru ameriških Slovencev 14. novembra 1943 v Clevelandu, ko ga je pisatelj v obširnem izvajanju večkrat kritiziral (čeprav je Snoj že pred šestimi meseci zapustil ZDA). Označil ga je, da je nesrečen in neumen; da se je kljub Adamičevim poskusom postavil proti partizanom, ker da je raje poslušal Kreka in da je celo delal to, kar je bilo Fotiću všeč⁸⁴ – glede tega pa nimamo pravega odgovora, in sicer ali je Adamiča v svojem govoru zaneslo ali pa je uvidel, da je Snoj vendarle (začasno) sprejel omenjeni Krekov pragmatizem, da je kljub vsemu treba ohraniti dobre odnose s Fotićem.

Vprašanje prejetih poročil iz domovine

Snoj je prejemal veliko vesti iz Slovenije, glede vprašanja o tem, da so najprej dosegle Kreka, ki je nato z njimi upravljal, pa je v svojih spominih pojasnil na naslednji način: »Ko smo v Jeruzalemu ustanovili Slovenski narodni svet in predno smo odšli vsak v svojo smer, smo se dogovorili, da bomo vse zveze z domovino vzdrževali le preko dr. Kreka.« (Snoj, 1998/35: 1. 6. 1998, 6). Po njegovi interpretaciji je torej Krek imel med politiki SLS v emigraciji monopol pri komuniciranju, se pravi nad odločilnim elementom povezav z zasedeno Jugoslavijo. Tudi na Nagodetovem procesu je trdil, da mu je poročila posredoval Krek,⁸⁵ a očitno mu jih je vsaj nekatera pošiljal tudi Kuhar. Nato jih je Snoj posredoval dalje, to pa selekcionirano in torej ne vsega.

Glede tega je zanimiv naslednji izsek iz Furlanovega pisma septembra 1942 sovjetskemu veleposlaniku v New Yorku Fidukinu:

*Poročila iz Slovenije prejema edinole dr. Krek v Londonu preko kanalov Vatikana od zastopnikov katoliške stranke v Sloveniji. Ta poročila so enostranska, cenzurirana v Vatikanu in potem še v Londonu, preden jih dr. Krek pošlje min. Snoju v Ameriko. Od tega prejemam nekatera poročila jaz, toda zdaleka ne vsa [...]. Menim, da ima dr. Krek in jugosl. vlada še en vir obveščanja preko Švice in sicer potom Generalnega konzulata v Zuerichu in preko g. Misleja, Slovenca, ki je bil uradnik pri Društvu narodov. Bojim se, da so tudi poslednja poročila enostranska.*⁸⁶

Da so nad informacijami o Sloveniji, ki jih je Krek prejemal in nato prepošiljal Snoju, predhodno skrbno »bdeli« v Vatikanu, je bil prepričan tudi Kosanović, kar

83 Npr. pismo Udruženja jugoslavenskih novinarja, London, 28. 9. 1943, v Petranović (1981, dok. 116, 217–224).

84 Prepis Adamičevega govora, 14. 11. 1943, v Adamič (1983, 112–120).

85 Prepis devetega dne obravnave, 9. 8. 1947, v Adamič (1983, 112–120).

86 ARS, SI AS 1931, šk. 577, a. e. XVII/5, 9646, pismo Borisa Furlana sovjetskemu konzulu v New Yorku, 9. 9. 1942; prepis v Jeraj in Melik (2015, 941).

je marca 1943 sporočil službi OSS.⁸⁷ Če se vrnemo k Furlanu, ugotavljamo, da je trdil, kako je Snój prejemal poročila od Kreka, slednji pa preko Vatikana ter zelo verjetno tudi preko Vladimirja Mislja v Švici.

Podobno je trdil Snój v svojih spominih, a obenem dodal, da je pošta med ZDA in Londonom potekala večkrat z zamudo. Najhitreje in najbolj zanesljivo je s Krekom komuniciral preko diplomatske pošte v ameriški prestolnici podpredsednika britanske vlade Clementa Attleea, ki je bil glede tega zelo kooperativen. Se pa je po svoje tudi sam Snój pritoževal, da ni prejel čisto vseh poročil, ki so mu jih nekateri poslali iz Slovenije (Snój, 1998/35: 1. 6. 1998, 6; Snój, 1998/36: 2. 6. 1998, 6). Furlan je na povojnih zaslišanjih pred UDBO izrazil svoje prepričanje, da Snój ni imel neposredne zveze z domovino, čeprav si je to želel.⁸⁸ Vsekakor jih je bilo dovolj, da si je lahko ustvaril dokaj natančno sliko dogajanja, kar je razvidno iz njegovega dnevnika, ki ga je kasneje pisal v Londonu v letih 1943 in 1944.

Da Snój vseh poročil ni posredoval Furlanu, je slednji januarja 1943 razlagal tudi Rudolfu,⁸⁹ ki je bil med vojno večinoma v Kairu. Nekatera druga pa, kaže, kot da bi jih prejel slučajno (nato jih je Furlan posredoval dalje, npr. britanski ambasadi v Washingtonu).⁹⁰ Vsaj delni odgovor na to, kako je prišlo do takih »slučajev«, dobimo iz sodnih spisov t. i. Nagodetovega procesa avgusta 1947, ko je med drugim prišlo na dan, da je Snój sumil svojo tajnico v New Yorku, Olgo Marn, da je pač pisma, ki jih je on prejemal od Kreka in Kuharja, skrivaj izročala Furlanu.⁹¹ V primeru, da je bil sum osnovan (Furlan je sicer v okviru prošenj za pomilostitev konec avgusta 1947 zanikal, da bi Snoju kradel pisma⁹²), lahko rečemo, da so bili korektni odnosi med Snojem in Furlanom bolj navidezni.

Zelo verjetno je Snój selektivnost pri posredovanju poročil uporabil tudi do drugih vodilnih Slovencev v ZDA, razen, kot se je sam spominjal (Snój, 1998/35: 1. 6. 1998, 6), do Adamiča (tega sicer ne moremo potrditi), slednji pa je nekatera izročil Furlanu.⁹³ Kaže, da se je Snój še najbolj zanesel na Cankarja. Preko medsebojne izmenjave pisem sta kar pogosto skupaj presojala trenutne razmere, povezane s Snojevim delom med ameriški Slovenci, kot tudi širše, o čemer podrobno piše

87 NARA, RG 226, E 92, B 222, F 14, Office of Strategic Services, DeWitt C. Poole to Gregory Thomas, 1. 3. 1943.

88 ARS, SI AS 1931, šk. 577, a. e. XVII/1, 9420, Zaslišanje Borisa Furlana, 19. 6. 1947.

89 ARS, SI AS 1931, šk. 578, a. e. XVI/1, 8757–8758, pismo Borisa Furlana Ivanu Rudolfu, New York, 25. 1. 1943, v angleškem izvirniku in slovenskem (ne ravno preciznem) prevodu; prepis prevoda v Jeraj in Melik (2015, 934–935); prim. ARS, SI AS 1931, šk. 577, a. e. XVII/7, 9919, pismo Borisa Furlana Josipu Vidmarju, [nedatirano, iz zapora, po obsodbi]; prim. tudi prepis nadaljevanja razprave na sodišču, petega dne, 2. 8. 1947, v Jeraj in Melik (2015, 535).

90 ARS, SI AS 1931, šk. 578, a. e. XVI/1, 8786–8786, 8790, pismo Borisa Furlana Donaldu J. Hallu iz britanske ambasade v Washingtonu, New York, 29. 4. 1943, v angleškem izvirniku in slovenskem prevodu; kopija izvirnika tudi v: šk. 577, a. e. XVII/5, 9716; prepis prevoda v Jeraj in Melik (2015, 936).

91 Prepisi sedmega in osmega dne obravnave, 7. in 8. 8. 1947, ter sodbe, 12. 8. 1947, v Jeraj in Melik (2015, 579, 665, 775).

92 ARS, SI AS 1931, šk. 577, a. e. XVII/7, 9943, pismo Borisa Furlana, naslovljeno na »Velečenjeni gospod minister«, 23. 8. 1947.

93 ARS, SI AS 1931, šk. 577, a. e. XVII/1, 9420, Zaslišanje Borisa Furlana, 19. 6. 1947; prim. a. e. XVII/2, 9437, Zaslišanje Borisa Furlana, 21. 6. 1947.

zgodovinar Andrej Rahten (2009); glede na kontekst se vsekakor moramo vprašati, ali je tudi Cankarju res posredoval vse (pomembnejše) informacije. Snoj je seveda poročila in druga gradiva pošiljal Kreku v London, čeprav je očitno tudi tu prihajalo do zamud, o katerih pa še nimamo pravega odgovora.⁹⁴ Posebno vprašanje je Snojevo posredovanje poročil in informacij pripadnikom ameriške obveščevalne službe OSS, kar bomo predstavili na koncu našega članka.

Na tem mestu lahko omenimo tudi naslednjo Snojevo ugotovitev glede komuniciranja slovenskih predstavnikov v okviru jugoslovanskih begunskih vlad, in sicer:

Dogodki v domovini so se hitro razvijali, tako so bila poročila, ki so dospela v London, že zelo zastarela. Ko sta Krek in Kuhar – poleg Kreka je pozneje pisal pisma v domovino tudi Kuhar – reagirala in odgovarjala na sprejeto pošto, je bil položaj doma v resnici že popolnoma drugačen. Dr. Krek ni imel torej nikoli možnosti vodstva in usmerjevanja, ampak je moral sprejemati že gotova dejstva. (Snoj, 1998/36: 2. 6. 1998, 6; prim. Snoj, 1998/32: 28. 5. 1998, 56)

Torej ključna in hkrati tragična realnost glede nemoči politikov v emigraciji, da bi sploh vplivali na domače razmere. To je po vsej verjetnosti veljalo za prvi dve leti, pozneje so se namreč komunikacijske linije med zasedeno Slovenijo in Krekom povečale, ko tudi zelo verjetno ni prihajalo do večjih zamud – Krek je namreč s prihodom prve britanske misije v Slovenijo sredi marca 1943 pridobil novo zvezo (in morda več kot eno) (Bajc, 2002, 292–294). Nimamo podatkov, ali je bil o njej Snoj na tekočem, kar velja tudi glede drugih »kanalov«, ki pa jih je Krek očitno poznal, saj so že v prvem obdobju okupacije nekateri iz liberalnega tabora (zlasti Janko Mačkovšek preko »vmesne švicarske postaje« omenjenega Misleja) pošiljali poročila v tujino, obenem so v emigraciji od druge polovice 1942 nekateri posamezniki prejeli – očitno selekcionirane – informacije s strani Anglo-Američanov; ko je nato na začetku leta 1944 Krek kot jugoslovanski predstavnik v zavezniški komisiji za Sredozemlje odšel v Rim, so se njegove možnosti vzdrževanja stikov z domovino še povečale, a tedaj ne moremo več govoriti, da je imel nad njimi monopol.

Lahko torej rečemo, da je Krekovo in torej tudi Snojevo ter nekaterih drugih Slovencev v prvem obdobju emigracije (in torej v času Snojevega delovanja v ZDA) poznavanje domačih razmer slonelo na poročilih, ki so bila večkrat »zastarela«, a ne samo. Snoj je namreč v svojih spominih kritičen tudi v zvezi s »kvaliteto« prejetih informacij iz okupirane domovine: zanj so bile prejete vesti enostranske,

94 Lahko navedemo naslednji primer: Snoj je novembra 1942 poslal pripadniku OSS kopijo knjižice italijanskega antifašista Gaetana Salveminija, *Racial Minorities Under Fascism in Italy* (izšla je v Chicagu leta 1934) (NARA, E 106, B 13, F 60, Franc Snoj to H. Gregory Thomas, 21. 11. 1942), ki je bila zelo kritična do fašistične zatiralne politike v Julijski krajini in torej primerna za protiitalijansko propagando, Krek pa ravno tako britanskemu zunanjemu ministrstvu, a šele julija naslednje leto (TNA FO 371/37320 R 6601/6601/22). Očitno je, da je Kreku kopijo knjižice poslal Snoj, a pravega odgovora za tako zamudno Krekovo dostavo Britancem nimamo.

samo iz katoliških krogov, ko pa sta dva izmed vodilnih SLS, Ahčin in Avsenek, zbežala iz Slovenije v Rim (prvi na začetku leta 1942, drugi pa jeseni naslednjega leta), so vsa poročila prihajala le od Miloša Stareta, tako pa je bil Krek »povezan s skrajnim desnim krilom stranke, kateremu je tudi sam pripadal. Posledica je bila, da so bila vsa poročila temu primerno obarvana« (Snoj, 1998/35: 1. 6. 1998, 6). Dodatno vprašanje pa je, ali so vsebovala zanesljive informacije in ne le samo enostransko interpretacijo.

Na tem mestu lahko omenimo naslednji primer. Med Furlanovimi papirji se nahaja poročilo, natisnjeno na intestiranem papirju Franca Snoja, ki glede Primorske navaja:

Tajna organizacija je pridno na delu. Ta organizacija obstoja že polnih 20 let. V prvi polovici novembra 1941 se je vršil v Trstu proces proti 71 Slovincu ki so bili člani te organizacije pa so jih italijanske oblasti izsledile. Ustreljenih je bilo 6 ljudi, 31 obsojenih vsak po 25 let ječe ostali pa na manjše kazni vendar nihče izpod 5 let ječe.⁹⁵

Podatki se očitno nanašajo na drugi tržaški proces iz konca leta 1941, a so mladodane vsi zgrešeni. Vemo namreč, da niso bili na procesu le pripadniki *tajne organizacije* (ki jo danes poznamo s kratico TIGR), saj je bilo teh 12, poleg njih je bilo še 22 t. i. intelektualcev in 26 komunistov – deloma so sodelovali, a ne moremo govoriti, da so vsi pripadali eni sami organizaciji; proces se ni odvijal v prvi polovici novembra, ampak med 2. in 14. decembrom in to res proti 71 obtožencem, vendar je enajstim uspelo, da jih niso zajeli – pred sodiščem je skratka bilo »le« 60 obtožencev; ni bilo ustreljenih 6 oseb, saj je sodišče izreklo 9 smrtnih obsodb, od katerih je nato kralj štiri pomilostil na dosmrtno ječo (pet jih je bilo torej ustreljenih, in sicer 15. decembra), 23 jih je bilo obsojenih na 30 let zapore, drugi na nižje, med temi pa nihče na 25 let, najnižja kazen je bila 6 let in ne 5 ter štirje so bili pomiloščeni (npr. Kacin Wohinz & Verginella, 2008). Odpirajo se nam torej dodatna vprašanja glede ažurnosti in informiranosti tistih protipartizanskih krogov, ki so pod okupacijo zbirali informacije, saj očitno – vsaj v tem primeru – pravih razmer niso dobro poznali; ali pa so želeli podatke prikrojiti oziroma zamolčati, v tem primeru, da so bili obtoženi in obsojeni tudi komunisti. Hkrati bi lahko sklepali, da vsaj v tedanjem času niso imeli dostopa do italijanskih časopisov, ki so bodisi na vsedržavni kot lokalni ravni sproti in zelo obsežno ter lahko rečemo tudi precizno poročali o poteku procesa in obsodbah.⁹⁶ Glede tega je bil pravzaprav Snoj v prednosti pred tistimi v domovini, saj je imel v ZDA na razpolago italijanski tisk. Furlan je namreč na povojnih zaslišanjih trdil, da mu je tedaj Snoj v New Yorku dal italijanske časopise,

95 ARS, SI AS 1931, šk. 577, a. e. XVII/5, 9684–9685, [poročilo iz predelov Slovenije pod italijansko in nemško okupacijo, glede Primorske in akcij slovenskih četnikov, nedatirano, verjetno konec 1941 ali na začetku 1942].

96 Številne izrezke, fotokopije ali prepise italijanskih časopisov dobimo v: OZE NŠK, OZ-S H 11, šk. 9, a. e. 47.

»ki so prinašali ves proces«. ⁹⁷ Ali je torej Snoj prejel te informacije brez vsakršnega preverjanja le prepisal in prepošiljal dalje? Se je Furlan zavedal očitnih napak v omenjenem dokumentu? Vprašanj je še več – zgodovinarje še čaka natančna in neobremenjena analiza poročil, ki so med vojno dosegla politike v emigraciji (in obratno), kakor tudi morebitne posledice, če so bile prejete zgrešene informacije uporabljene v obveščanju Anglo-Američanov in v propagandi.

Snojevi stiki z ameriško obveščevalno službo OSS

Snoj je bil v svojih spominih bolj skop s podatki o službi OSS in o svojem sodelovanju z njo. Omenjal je, da je v ZDA spoznal Johna A. Blatnika, a da je izvedel, da je slednji v ameriški misiji (te je pošiljala OSS) šele decembra 1944 (Snoj, 1998/24: 19. 5. 1998, 7). Kot stotnik OSS je namreč Blatnik od 20. avgusta 1944 do 19. maja 1945 deloval med partizani na Hrvaškem in v Sloveniji (Blatnik, 1988). Snoj se je v ZDA tudi seznanil z bratoma Vuchinich, Wayneom in Alexandrom, ki ju je ocenjeval, da sta bila jugoslovansko usmerjena »in nam zelo naklonjena« (Snoj, 1998/28: 23. 5. 1998, 4). Oba, Američana srbske narodnosti, sta bila zelo sposobna analitika in strokovnjaka OSS za Jugoslavijo, za nekatere pa je bil Alexander tudi pretirano levičarsko usmerjen (Torkar, 2012, 27, 59, 161). Eden izmed bratov je Snoja konec marca 1943 tudi prosil, če v slovenščino prevede priročnik, ki je bil namenjen »ameriškim vojakom, ki bodo okupirali Slovenijo« (Snoj, 1998/34: 30. 5. 1998, 5). Za tako opcijo so se mnogi v protipartizanskem taboru »doma« in politiki SLS v emigraciji ogrevali zlasti od druge polovice 1944 in še bolj v letu 1945, iz Snojevih spominov pa kaže, da so Američani o njej začeli razmišljati vsaj dobro leto prej.

V spominih je tudi zapisal, da ga je sredi aprila Adamič predstavil Allanu Dullesu, ki je bil vključen v obveščevalno delovanje OSS in je odhajal v Švico. Želel je navezati stike s Slovenijo in zato Snoja prosil, kdo bi bil za to v Ljubljani primeren, hkrati mu je ponudil »da bi tako tudi meni lahko dostavljal poročila iz Slovenije.« Pri tem je Snoj dodal, kako so mu čez nekaj mesecev telefonirali iz Washingtona, da so prejeli sporočilo, da je Snojeva družina v Ljubljani živa in zdrava – kar smo že omenili. Bil je prepričan, da je v ozadju Dulles, ki je očitno vzpostavil zvezo z Ljubljano. »To je tudi edino sporočilo, ki sem ga sprejel od njega ali sploh po tej liniji.« Proti koncu leta ga je Dulles ponovno obiskal. Priznal mu je, da mu naslovi oseb v Ljubljani niso koristili, da pa ima kljub temu dobre zveze s Slovenijo. »Na Allena Dullesa sem pozabil«, je še zapisal Snoj (Snoj, 1998/20: 13. 5. 1998, 4). Dulles je od novembra 1942 do konca vojne vodil OSS izpostavo v Švici, enega izmed najpomembnejših medvojnih centrov ameriške obveščevalne službe v Evropi, po vojni pa je postal eden izmed vodilnih nove, *Central Intelligence Agency*, nekaj časa je bil celo njen direktor.

97 ARS, SI AS 1931, šk. 577, a. e. XVII/1, 9429, Zaslišanje Borisa Furlana, 20. 6. 1947; prim. a. e. XVII/2, 9491, Zaslišanje Borisa Furlana, 3. 7. 1947.

Ob upoštevanju virov OSS težko verjamemo, da bi Snoj res lahko pozabil. Bolj verjetna je razlaga, da je želel pozabiti, kajti tematika je bila preveč občutljiva in zanj tudi osebno zelo boleča, če ne celo nevarna, saj je bil med obsojenci na t. i. Nagodetovem procesi leta 1947, ko jim je bilo očitano predvsem pred-, med- in povojno »špijonsko« delovanje v korist zahodnih tajnih služb (npr. Jeraj & Melik, 2015, 109); za tedanje razmere eden izmed najhujših »grehov«.

V doslej najboljši analizi delovanja OSS med Slovenci, ki jo je sestavil Blaž Torkar, je razvidno, da je bil zanjo tudi Snoj, podobno kot nekateri drugi (Čok, Adamič, Gabrovšek, Zakrajšek, Ambrožič, Cankar, Kristan, Rogelj, brata Anton in Joe Grdina ter še nekateri drugi, podobno lahko rečemo za Šubašića, Kosanovića in Josipa Smodlako), dobrodošel kot informator glede razmer v Sloveniji oziroma Jugoslaviji. Pri tem Torkar pravilno podčrta, da njega in druge ne moremo označiti za klasične agente ali zaupne tajne sodelavce. Službo OSS so večinoma informirali preko poročil, spomenic, brošur in drugih pobud (Torkar, 2012, 140–141). Torkar nato posebej o Snojevem sodelovanju z OSS zapiše, da je zanjo deloval pod tajnim vzdevkom »Lambda«,⁹⁸ da je vzdrževal stike z vplivnimi funkcionarji službe, slednja ga je tudi nameravala izuriti in poslati v Jugoslavijo, a je nato ocenila, da ni primeren; sam Snoj pa je brez uspeha ponujal svojo pomoč pri iskanju primernih slovenskih kandidatov, ki bi jih OSS izurila v Kairu in Bariju (Torkar, 2012, 150–151).⁹⁹ Take kandidate bi, podobno kot britanske obveščevalne službe, v sklopu posebnih misij poslali v zasedeno Jugoslavijo.

Za tako nalogo verjetno res ni imel dovolj vojaških izkušenj, lahko pa rečemo, da mu koncept ni bil tuj. Ravno obratno – iz drugih podatkov namreč vemo, da se je tudi on (podobno kot Cankar, še najbolj pa Rudolf in Čok) zavedal pomembnosti posebnih vojaških skupin, ki bi jih zavezniki izurili in uporabili v Jugoslaviji, in sicer v okviru neke primorske legije, ki bi pred zavezniki legitimirala boj za Primorsko. V zvezi s tem je Snoj marca 1942 poudarjal velik pomen zbiranja primernih kandidatov v ZDA, medtem ko bi Cankar lahko pripomogel pri zbiranju v Argentini, kajti zbiranja so se lotili tudi »konkurenčni« italijanski protifašisti. Cankar se je z njim povsem strinjal (Bajc, 2002, 72; prim. Rahten, 2009, 112; Torkar & Bajc, 2020, 167–168). Kot vemo se je Rudolf na Bližnjem vzhodu že spomladi 1941 zelo uspešno aktiviral pri novačenju za jugoslovansko vojsko v emigraciji, poskusi drugih pa so bili neuspešni.

Analiza primarnih virov ameriškega izvora nam pokaže, da je Snoj v letu 1942 pa vse do konca svojega postanka v ZDA maja 1943 predstavnikom OSS pošiljal razne publikacije, gradiva Jugoslovanskega informativnega centra, a obenem v angleščino prevedene članke in vesti o težki situaciji Slovencev pod okupacijo, ki mu jih je Krek pošiljal, predloge, kako bi lahko pomagali nekomunističnemu

98 Potrdilo o vzdevku v: NARA, RG 226, E 210, B 521, F, 1, Ustravic, London, to Office of Strategic Services, 17. 6. 1943.

99 Glede pretekle ideje, da bi OSS uporabila Snoja v severni Afriki ali Egiptu: NARA, RG 226, E 92, B 218, F 31 (enako v F 62 in E 106, B 14, F 61), H. Gregory Thomas to Lanning Macfarland: Memorandum, 19. 1. 1943.

odporništvu v Sloveniji v povezavi z Mihailovićem, poročila o nasilju partizanov, informacije o razmerah po drugih krajih Jugoslavije, pa zemljevide, besedila italijanskih antifašistov v ZDA, prevode ukazov italijanskih in nemških okupatorjev, informacije o nekaterih posameznikih (med temi novembra 1942 o omenjenem Blatniku) ipd. Skratka, veliko informacij, bodisi iz odprtih virov kot tudi zaupne narave. Nenazadnje je bilo v nekaterih Snojevih sporočilih omenjeno vprašanje bodoče razmejitve, čeprav ne ravno pogosto.¹⁰⁰ Nekaj poročil je oktobra 1942 osebno poslal Dullesu, ko je bil slednji še v New Yorku.¹⁰¹ Snojeve informacije so očitno preko OSS prejemale tudi britanski obveščevalni krogi v ZDA in zanje so se jeseni 1942 začeli zanimati tudi v okviru SOE v Kairu,¹⁰² tedaj najpomembnejše izpostave Britancev glede delovanja v zasedeni Jugoslaviji. S pripadniki OSS se je tudi večkrat pogovarjal in glede tega Dušan Biber piše, da je v letih 1942 in 1943 vsakič dosledno zastopal obnovo Kraljevine Jugoslavije in ni omenjal kakega posebnega položaja Slovenije v njej (Biber, 1995, 264).

Snoja so v OSS decembra 1942 ocenjevali, da je »klerikalec«, da v New Yorku predstavlja slovenske interese v begunski vladi, da po eni strani priznava, da slovensko partizansko gibanje ne sestavljajo samo komunisti, a po drugi, da so slednji prevladujoči in zato opozarja na nevarnost boljševizacije Jugoslavije; o Mihailoviću ponavlja uradno stališče begunske vlade, da pač skuša v pričakovanju prihoda enot Združenih narodov ohraniti svoj vojaški potencial; Snój se obenem trudi za enotno Jugoslavijo.¹⁰³ Pozorno so tudi sledili njegovim zapisom v medijih.¹⁰⁴ Kot razlaga

100 V virih OSS je več primerov korespondence s kopijami raznih dokumentov, ki jih je Snój dostavljal (NARA, RG 226, E 92, B 135, F 7, Franc Snój to D. C. Poole, 8. 10. 1942; B 149, F 34, Office of Strategic Services, H. Gregory Thomas to Lanning Macfarland: Memorandum, 11. 11. 1942; B 190, F 26, H. Gregory Thomas to Lanning Macfarland [nedatirano, prevod poročila, ki je bilo poslano Snóju iz Švice, 30. 6. 1942]; B 198, F 22, H. Gregory Thomas to Lanning Macfarland: Italian and Yugoslav Relations, 4. 1. 1943; B 222, F 15, Office of Strategic Services, H. Gregory Thomas to Lanning Macfarland, 29. 1. 1943; B 239, F 60, Office of Strategic Services, H. Gregory Thomas to Lanning Macfarland, 6. 2. 1943; B 242, F 13, Franc Snój to Gregory Thomas, 2. 2. 1943; E 106, B 10, F 52, H. Gregory Thomas to F. L. Belin, 26. 10. 1942; H. Gregory Thomas to Lanning Macfarland, 11. 11. 1942; B 11, F 55, Franc Snój to Bernard Yarrow, 18. 5. 1943; Bernard Yarrow to Florimond Duke, 9. 4. 1943; Franc Snój to H. Gregory Thomas, 1. 4. 1943; B 13, F 59, H. Gregory Thomas to Lanning Macfarland, 21. 12. 1942; F 60, H. Gregory Thomas to Lanning Macfarland, 4. 1. 1942; H. Gregory Thomas to Lanning Macfarland, 5. 1. 1942; H. Gregory Thomas to Franc Snój, 9. 1. 1942; H. Gregory Thomas to Lanning Macfarland, 9. 1. 1942; Franc Snój to H. Gregory Thomas, 21. 11. 1942; H. Gregory Thomas to Franc Snój, 21. 11. 1942; H. Gregory Thomas to Lanning Macfarland, 24. 11. 1942; Franc Snój to H. Gregory Thomas, 27. 11. 1942; H. Gregory Thomas to Franc Snój, 28. 11. 1942; H. Gregory Thomas to Lanning Macfarland, 21. 12. 1942; Franc Snój to H. Gregory Thomas, 30. 12. 1942, ko prepošilja kopijo Furlanove knjižice, *Fighting Yugoslavia*; E 190, B 171, F 1274, kopija za Clissoldove knjižice za OSS, *The Slovenes Want to Live*).

101 NARA, RG 226, E 106, B 10, E 52, Franc Snój to Allen Dulles, 8. 10. 1942; F 53, Franc Snój to Allen Dulles, 28. 10. 1942.

102 TNA WO 202/158, 21A, Cairo to London (No. 861), 3. 9. 1942; 23A, London Report No. SO/51, 23. 9. 1942; 23B, [nekaj poročil in prepisanih dokumentov iz zasedene Slovenije].

103 NARA, RG 226, E 106, B 13, F 60, Office of Strategic Services, Foreign Nationalities Branch: Yugoslav Politics in the United States (B-16), 21. 12. 1942.

104 NARA, RG 226, E 106, B 13, F 60, H. Gregory Thomas to Lanning Macfarland, 8. 12. 1942.

Torkar (2012, 140), je OSS spremljala njegovo delovanje, kot tudi drugih vodilnih jugoslovanskih politikov.

Kljub temu, da je kot omenjeno prepošiljal Američanom poročila iz domovine, ki so prihajala z veliko zamudo, so bili v sami službi z njim več kot zadovoljni. Januarja 1943 so ga npr. imenovali »naš dobri prijatelj« (*our good friend*),¹⁰⁵ 13. naslednji mesec pa so zapisali: »Pošilja nam veliko informacij, mi pa želimo storiti vse, kar je v naši moči, da bi izpolnili njegove želje.« Tedaj so bile Snojeve želje radijske oddaje za Slovence pod okupacijo, v okviru ameriškega odseka za vojno propagando, *Office of War Information*. Tedaj so bili v OSS posebej zainteresirani za take oddaje, ki bi bile namenjene Slovencem pod Italijo,¹⁰⁶ očitno ker je postajal vedno bolj aktualen njen izstop iz vojne. Snój je nekaj dni pred tem opozoril, da je dotedanja ameriška radijska propaganda zgrešena, saj je prezrla trud in vojaške napore Slovencev in Jugoslovancev v boju proti italijanskemu fašizmu in glede pravičnih jugoslovanskih mejnih zahtev do Italije. Nadaljevanje take politike bi obenem lahko potisnila slovanske narode v rusko naročje, saj je po Balkanu komunistična propaganda zelo prisotna.¹⁰⁷ Bila je to preroška napoved Snoja. Medtem je znano, da se ameriška propaganda ni niti v prihodnje postavila v prid jugoslovanskim zahtevam.

Naslednji mesec se je Snój srečal z direktorjem OSS, generalom Williamom Donovanom. Obljubil mu je memorandum na temo radijskih oddaj, Donovan pa je s svoje strani obljubil, da bo preko Dullesa pošiljal informacije o Sloveniji, pri čemer je Snój zagotavljal, da bo z njimi ravnal strogo zaupno.¹⁰⁸ Torkar piše (2012, 151), da še ni pojasnjeno, ali jih je Snój dejansko prejemal, smo pa že omenili, da je oktobra 1942 sam nekaj gradiva poslal Dullesu.

Kot Adamič (Torkar, 2012, 148) se je tudi Snój 5. aprila 1943 neposredno pisno zavzel pri Donovanu in pri drugih funkcionarjih OSS za prepoved izida »pročetniške« knjige *My Brothers Chetniks* avtorice Ruth Mitchell. Po njegovem mnenju je bila napisana v velikosrbskem duhu in kot takšna nastrojena proti obnovi Jugoslavije, kar je po mnenju Snoja sočasno škodilo zavezniškim vojnim naporom v vojni proti Hitlerju in njegovim zaveznikom.¹⁰⁹ Mitchelljeva je namreč v ameriški javnosti veljala za veliko zagovornico velikosrbskega programa, ki je javno nastopala proti Hrvatom (Rahten, 2009, 160). Snojeva (in očitno tudi Adamičeva) pobuda pri Američanih ni naletela na plodna tla, saj so mu odgovorili, da prepoved izida ne bi bila v skladu z njihovo tradicijo svobode tiska.¹¹⁰

105 NARA, RG 226, E 92, B 218, F 62, Office of Strategic Services, H. Gregory Thomas to Lanning Macfarland, 19. 1. 1943.

106 NARA, RG 226, E 92, B, 242, F 13, William J. Griffin to Lanning Macfarland: Radio Propaganda, 13. 2. 1943.

107 NARA, RG 226, E 92, B 242, F 13, Franc Snój to Gregory Thomas, 2. 2. 1943.

108 NARA, RG 226, E 92, B 218, F 31 (enako v F 62), Franc Snój to William Donovan, 19. 3. 1943.

109 NARA, RG 226, E 92, B 293, F 60 (enako v B 269, F 30 in E 106, B 11, F 55), Franc Snój to William Donovan, 5. 4. 1943; Franc Snój to Gregory Thomas, 5. 5. 1943; prim. Office of Strategic Services, H. Gregory Thomas to William Donovan, 7. 4. 1943.

110 NARA, RG 226, E 92, B 293, F 60 (enako v E 106, B 11, F 55), [William Donovan] to Franc Snój (Draft).

Čeprav je Kosanović, kot smo že omenili, pripadnike OSS marca 1943 opozoril, da so Snojeva poročila iz Slovenije pod vplivom Vatikana, so v ameriški službi ohranjali dobro mnenje o njem. Ko je Snoj maja 1943 odšel v London, so tako ponovno poudarili, da so bile njegove informacije koristne (*real value*), so pa bili pripadniki ameriške službe v New Yorku že tedaj v tesnih stikih z njegovim naslednikom, se pravi Gabrovškom,¹¹¹ kar bo treba posebej proučiti. Da so bili zadovoljni priča tudi priporočilo konec meseca sodelavcem OSS v Veliki Britaniji, naj tudi tu vzpostavijo stik s Snojem, da se bo uspešno sodelovanje nadaljevalo.¹¹² Ali se je res, bo treba dalje »brskati« po arhivih.

EPILOG: OD ODHODA IZ ZDA DO POVOJNE OBSODBE

Snoj je v svojih spominih zapisal, da ga je Krek na začetku februarja 1943 pozval, naj pride v London, da pa sta ga začasno Cankar in Furlan uspela prepričati, naj odhod iz ZDA odloži. Kot pravi razlog za svoj odhod v britansko prestolnico je nato navedel, da so to bile novice o ustanovitvi vaških straž, ki so zelo negativno vplivale na kredibilnost politikov SLS v emigraciji in na sploh. Snoj je tedaj upal, da bo glede tega v Veliki Britaniji koristnejši. Pred odhodom je za delovanje v Ameriki še uvedel strankarskega kolega, Gabrovška (Snoj, 1998/33: 29. 5. 1998, 4; Snoj, 1998/36: 2. 6. 1998, 6; prim. Snoj, 1998/32: 28. 5. 1998, 56), ki je bil nekakšna »zamenjava« zanj. Krek in Cankar sta npr. menila, da mora Snoja v ZDA nekdo nadomestiti kot predstavnik SLS in Slovencev.¹¹³ K temu lahko dodamo, da je bil do tedaj Gabrovšek v Londonu manj aktiven, saj so bili njegovi stiki s politiki SLS redki, zato pa ni imel jasne predstave o tamkajšnjem političnem dogajanju (Arnež, 1997, 55). Primarni viri nam nato pokažejo, kako je 8. maja Snoj razlagal Cankarju, da ga je Krek (ponovno) prosil, naj čim prej pride v London;¹¹⁴ verjetno ga je za preselitev večkrat zaprosil in ga meseca maja končno prepričal. Snoj tako končnega političnega razcepa ameriških Slovencev ni doživel osebno.

Potovanje se je zavleklo. Snoj ni bil več minister in ni imel možnosti potovati z letalom, zato se je vkrcal na ladjo (Snoj, 1998/36: 2. 6. 1998, 6) in tako došel v britansko prestolnico šele na začetku junija 1943. V naslednjem mesecu se je tu pojavil predlog, da bi se kralj in večina ministrov begunske vlade preselili v Kairo. Po eni strani se Britanci niso želeli še dalje ukvarjati s ponavljajočimi prepiri med srbskimi in hrvaškimi politiki, po drugi pa bi za vlado bilo bolje, če bi se v pričakovanju italijanskega poraza nahajala bliže domovini. Vprašanje odhoda na Bližnji vzhod je med jugoslovanskimi politiki povzročilo nova razhajanja, tako da

111 NARA, RG 226, E 92, B 218, F 31 (enako v F 62), John C. Hughes to Francis Miller: Memorandum, 28. 5. 1943.

112 NARA, RG 226, E 190, B 171, F 1274 (enako v B 205, F 47), John C. Hughes to David Bruce: Dr. Franc Snoj, 28. 5. 1943; E 92, B 218, F 31 (enako v F 62), John C. Hughes to Francis Miller, 1. 6. 1943; E 210, B 521, F Ivan Cok – Snoj, Office of Strategic Services to Ustravic, London, 1. 6. 1943.

113 ARS, SI AS 1660, šk. 6, a. e. I, mapa 7, telegram Izidorja Cankarja Mihi Kreku, 1. 4. 1943. Gabrovšek je nato v ZDA veliko objavljaj v časopisih, še največ v *Ameriški domovini* (Arnež, 2002, 367).

114 ARS, SI AS 1660, šk. 6, a. e. I, mapa 7, telegram Franca Snoja Izidorju Cankarju, 8. 5. 1943.

so morali poseči Britanci.¹¹⁵ Avgusta še ni bilo povsem jasno, koliko Slovencev bo odšlo, pri čemer se je Krek odločil ostati v centru dogajanja v Londonu, v Kairo pa naj bi šel Snoj, da bi SLS tam imela svojega človeka.¹¹⁶ Iz Londona so končno 14. septembra na Bližnji vzhod odpotovali kralj, vlada in skupina uradnikov,¹¹⁷ a med njimi ni bilo Snoja, ki je tako ostal v Londonu skoraj 15 mesecev.

V ospredje njegovega političnega delovanja so tedaj stopila druga politična vprašanja, zato se ni več ukvarjal s političnim dogajanjem med ameriškimi Slovenci. Na eni strani se je še dalje ponavljala neodločenost srbskih krogov v vladi glede uradne predložitve mejnih zahtev zaveznikom, saj je postajalo vedno bolj aktualno, da bo Italija izstopila iz vojne in bi jugoslovanska stran lahko izrabila pravi trenutek. Tedaj je, po pisanju Janeza A. Arneža (2002, 319), Snoj odločno posegel. Ne vemo sicer, ali je bila samo njegova zasluga, da je kmalu za tem jugoslovanska vlada, 23. julija 1943, zaveznikom končno predložila svoje zahteve.¹¹⁸ V britanskem zunanjem ministrstvu so izpostavili, da je to res prvič, ko jih je jugoslovanska stran detaljno predložila, da pa jih seveda ne bodo sprejeli.¹¹⁹

Po drugi strani je tudi za Snoja postajal vedno bolj aktualen težki položaj SLS v domovini ter emigraciji in zlasti utemeljen strah, kakšne posledice bo na koncu vojne imela predvidena zmaga partizanov. Avgusta 1944 se je na podlagi presoje tedanjih vojaških in političnih razmer – in v nasprotju s Krekovimi pogledi – naposled odločil za priključitev partizanskemu gibanju v domovini, čeprav je nasprotoval komunistični revoluciji. Pred tem je iz mnogih njegovih besed razvidno, kateremu taboru se je prišteval, a je bil tudi dovolj samokritičen. V svojem dnevniku je uporabljal izraze kot npr., »naši doma kolaborirajo«.¹²⁰

Medtem ko je bil na poti v domovino, je Kuhar govoril po radiu BBC v podporo njegovi akciji. Govori naj bi potekali usklajeno s Snojevim prihodom v Slovenijo, vendar ga je Kuhar »prehitel«, ker se je Snojeva pot zavlekla. Rdeča nit Kuharjevih govorov 8., 10. in 11. septembra je bila, da ni prav, da se domobranci bojujejo na strani okupatorja, da naj ga zapustijo in naj ne ovirajo partizanov v njihovem boju. Kuhar je še povedal, da je Snoj odšel k OF in da se bo oglasil domobrancem in njihovim somišljenikom ter jih pozval naj poslušajo njegova navodila (Mlakar, 2003, 441–444). V protipartizanskem taboru je pobuda izvala veliko skepse, partizansko vodstvo pa Snoju ni dalo možnosti, da bi uresničil svoj cilj: poskusiti omiliti posledice političnega razkola, da bi se tako preprečilo povojne obračune.

Kot je razvidno iz znanih biografskih podatkov (Hudomalj, 2004; Jeraj & Melik, 2015), je ob koncu vojne postal minister za lokalni promet v Narodni vladi Slovenije, ki je bila imenovana 5. maja 1945 v Ajdovščini. Minister je ostal vse do

115 Prevod pisma Anthonya Edna Milošu Trifunoviću, London, 3. 8. 1943, v Petranović (1981, dok. 92, 196).

116 ARS, SI AS 1660, šk. 6, a. e. II, mapa 9, pismo Mihe Kreka Izidorju Cankarju, 14. 8. 1943.

117 Dopis Koste Pavlovića, šefa kabineta predsednika Ministrskega sveta, v Petranović (1981, dok. 114, 215).

118 Nota jugoslovanske begunske vlade, 23. 7. 1943, v Petranović (1981, dok. 86, 188–192).

119 TNA 371/37638A R 6770/2191/92, M. Milanović, Royal Yugoslav Embassy London, to Eden (P. No. 4192), 23. 7. 1943, in interni kometar Rose iz Foreign Officea, 27. 7. 1943.

120 ARS, SI AS 1562, šk. 1, a. e. 27, Snojev dnevnik, 1. 9. 1943.

pomladi 1946, ko je bilo njegovo ministrstvo ukinjeno. Prizadeval si je obenem za kompromis s komunisti glede bodočega političnega sistema ter sodeloval v poskusih organizacije opozicije, vendar pri tem s somišljeniki ni bil uspešen. Na koncu je avgusta 1947 pristal na zatožni klopi v sklopu t. i. Nagodetovega procesa, ko je bil obsojen na sedem let zapora s prisilnim delom in na izgubo političnih pravic za obdobje 3 let. Po 4 letih zapora, aprila 1951, je bil pogojno izpuščen. Vse do smrti aprila 1962 se ni več ukvarjal s politiko.

ZAKLJUČEK

Snoj se je v obdobju 1941–1943 držal osnovnih načel stranke SLS. Kot njeni drugi predstavniki si je namreč v okviru jugoslovanskih begunskih vlad, po navodilih vodilnega Kreka, prizadeval čim bolj informirati svetovno javnost o razmerah pod okupacijo in o mejnih zahtevah, ravno tako je poudarjal pomen kontinuitete jugoslovanske ideje, v okviru katere so Krek in somišljeniki videli največ možnosti za preživetje Slovencev in dosego svojih ciljev. Vztrajali so, kljub zavedanju, da v begunskih vladah ni bilo veliko posluha okoli mejnega vprašanja in da so spori med Srbi in Hrvati hudo načeli možnost obnovitve Jugoslavije. Krekova linija je bila pri tem še najbolj pragmatična, kar se je odražalo predvsem okoli (ne)podpore osrednjemu jugoslovanskemu predstavniku v ZDA in zagovorniku velikosrbskega koncepta Fotiću jeseni 1942. Tedaj se je Snój sicer držal strankarske discipline, očitno pa mu ni uspelo oziroma ni bilo možno, da bi povsem izpolnil Krekova pričakovanja. Ne glede na razhajanja je pri Snoju in Kreku cilj ostajal enak – Združena Slovenija v demokratični, federativni Jugoslaviji in kljub nekaterim različnim političnim pogledom je Snój vse do avgusta 1944, ko je odšel v Jugoslavijo k partizanom, lojalno sodeloval s Krekom.

Za Snojevo delovanje v ZDA so bila značilna številna razhajanja. Po eni strani je bilo zaradi srbsko-hrvaških sporov zelo otežkočeno, po drugi ni bilo prave sloge z nekaterimi slovenskimi politiki v emigraciji, ki so pripadali liberalnemu taboru. Še najbolj je bil v sporu s Čokom, nekoliko bolje pa je sodeloval s Furlanom, dokler se slednji ni odločil podpreti partizansko gibanje v domovini. Ne glede na različna stališča in spore lahko rečemo, da so imeli pred seboj enak narodni cilj, se pravi združitev vseh Slovencev, s tem pa povojno spremembo mej v korist Jugoslavije. Poleg ideoloških razlik so jih ločevali in zaznamovali različni pogledi na to, koga podpreti v Jugoslaviji.

V ZDA se je Snój posebej angažiral v okviru jugoslovanskega informativnega centra, torej v propagandi. Obenem je veliko nagovarjal ameriške Slovence, da bi skupno nastopili v podporo »stari domovini«. V zvezi s tem lahko rečemo, da bi po njegovem mnenju enotni nastop moral biti v skladu s političnimi stališči SLS, sprejetimi spomladi 1941 v Palestini: zvestoba politiki Zedinjene Slovenije v okviru Jugoslavije, ki naj jo vodi član dinastije Karadjordjevičev; v tistem času je bil to seveda kralj Peter II. Poleg ideoloških razhajanj je prav (ne)podpora monarhiji sprožila največja trenja med Snojem in tistimi ameriškimi Slovenci, ki so

bili republikanci. Njegove napovedi so se tako deloma uresničile. Ameriški Slovenci so namreč, v poslanicah in resolucijah, ki so jih pošiljali bodisi ministrom begunske vlade bodisi visokim ameriškim predstavnikom, vsakič izražali zahtevo po Zedinjeni Sloveniji, različni pa so bili njihovi pogledi na povojno državno in politično ureditev. S pomočjo osebnih stikov z vplivnimi političnimi osebnostmi (v prvi vrsti s pisateljem Adamičem) je tudi Snoj prispeval, da je decembra 1942 vendarle prišlo do ustanovitve enotne organizacije ameriških Slovencev, SANS, ki pa je naposled z razliko od Snojevih pričakovanj, podprla Titovo gibanje. Glede tega lahko rečemo, da ni povsem izpolnil politične naloge, zaradi katere je bil poslan v ZDA.

Če želimo celostno razumeti in ovrednotiti medvojno Snojevo delovanje v ZDA ter na splošno predstavnikov SLS v emigraciji, moramo upoštevati tudi ključno vprašanje o njihovi informiranosti, kaj se pravzaprav dogaja v »stari domovini«. Glede tega kompleksnega vprašanja smo navedli najbolj relevantne podatke o Krekovem monopolu pri prejemanju ter razdeljevanju informacij drugim v emigraciji. Snoj jih je tudi prejemal, ni pa nato vsega preposlal drugim slovenskim politikom, ki so, kot on, delovali v ZDA (zlasti Furlanu). Iz številnih dokumentov lahko tudi sklepamo, da mu je po vsej verjetnosti v obdobju december 1941–maj 1943, ko je bil drugič v ZDA, uspelo razširiti spekter prejetih informacij in morda tudi informatorjev, na razpolago pa nimamo dovolj elementov, kdo vse je bil prejemnik, kot niti, ali je bil o tem Krek povsem na tekočem. Tudi glede tega bi potrebovali široko zastavljeno komparativno študijo.

Analiza virov nam ne nazadnje pokaže, da je bilo Snojevih stikov z ameriško obveščevalno službo kar veliko – znatno več, kot je sam zapisal v svojih spominih. OSS je bila z njim zadovoljna, saj ji je pošiljal veliko gradiva. Lahko si predstavljamo, da je Snoj tudi s pomočjo takih zvez poskušal lobirati pri ameriških oblasteh za slovenske vojne zahteve in cilje. Pojasniti bo treba, ali je tudi po odhodu iz ZDA še dalje sodeloval z OSS.

CONTRIBUTION TO THE BIOGRAPHY OF FRANCO SNOJ – AMERICAN YEARS, 1941–1943

Gorazd BAJC

University of Maribor, Faculty of Arts, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenia

e-mail: gorazd.bajc@um.si

Tomaž HVALA

Mestni Vrh 86, 2250 Ptuj, Slovenia

e-mail: tomaz.hvala@siol.net

Darko FRIŠ

University of Maribor, Faculty of Arts, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenia

e-mail: darko.fris@um.si

SUMMARY

During the Second World War, Franco Snaj, a politician of the Catholic Slovenian People's Party and minister in the Yugoslav government in exile, made efforts to win the sympathy of the American public for the political aims of the Yugoslav government in the United States during the period 1941–1943 (during his first visit in September 1941 and a second visit from December 1941 to May 1943). In particular, he sought to win the support of the large local immigrant community of American Slovenes and other Yugoslav emigrants for the Party's objectives, namely the unification of the entire Slovenian territory (the so-called United Slovenia programme) as an autonomous (federal) part of the restored Kingdom of Yugoslavia. Snaj encountered many obstacles: the Yugoslav idea was increasingly weakened by the conflicts between Serbs and Croats; republican ideas were strongly present among the American Slovenes who rejected the monarchy; the growing competitiveness of some political rivals of a liberal orientation, who were active in the wartime emigration (from the beginning Ivan Marija Čok, and later also Boris Furlan); the efforts of Italian anti-fascists (epitomised by Carlo Sforza), who were opposed to the change of the national border in favour of Yugoslavia. An additional problem was the different world-view definitions, which increased among the American Slovenes, after they had learned in autumn 1942 that Tito's partisans were fighting against the invaders in Yugoslavia, while the Yugoslav government in exile continued to support Mihailović's Chetniks. In the united organisation of American Slovenes to help the 'old homeland', the Slovene American National Council, which was formed in December 1942, they finally decided to support only the partisan movement, contrary to Snaj's expectations (which, however, led to a final split among American Slovenes). This was especially advocated by the well-known Slovene-American writer Louis Adamič – until then he and Snaj had worked together correctly. It can therefore be said that Snaj did not fully fulfil the political task, which he was sent to accomplish in the United States. He always tried to be loyal to the leaders of his

party, which was in exile led by Miha Krek, although it was obviously difficult for him to reconcile his actions with pragmatic choices, such as Krek's support for the Greater Serbia advocate Konstantin Fotić. In the United States, Snoj also had a lot of contact with the US intelligence service, the Office of Strategic Services, which was pleased with him because he sent them a lot of material. In this respect, Snoj (like some other individuals) cannot be described as a classic agent or a confidential undercover collaborator. One can imagine that he also tried to lobby the US authorities for Slovenian war demands and objectives through such connections.

Keywords: Franc Snoj, Yugoslav government in exile, Miha Krek, Slovenian People's Party, Louis Adamič, Slovenian American National Council, Office of Strategic Services, Konstantin Fotić

VIRI IN BIBLIOGRAFIJA

- Adamič, France (1983):** Spomini in pričevanja o življenju in delu Louisa Adamiča. Ljubljana, Prešernova družba.
- Amerikanski Slovenec.** Chicago, 1891–1998.
- Ameriška domovina.** Cleveland, 1919–2008.
- Arnež, Janez A. (ur.) (1997):** Gabrovškov dnevnik: 1941–1945. Ljubljana – Washington, Studia Slovenica.
- Arnež, Janez A. (2002):** SLS. Slovenska ljudska stranka / Slovenian People's Party 1941–1945. Ljubljana – Washington, Studia Slovenica.
- ARS, SI AS 1931** – Arhiv Republike Slovenije (ARS), Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije, 1918–2004 (fond SI AS 1931).
- ARS, SI AS 1562** – ARS, Snój Franc, 1943–1944 (fond SI AS 1562).
- ARS, SI AS 1590** – ARS, Rogelj Janko, 1941–1948 (fond SI AS 1590).
- ARS, SI AS 1660** – ARS, Cankar Izidor, 1899–1958 (fond SI AS 1660).
- Bajc, Gořazd (2000):** Zapletena razmerja. Ivan Čok Marija v mreži primorske usode. Koper, Društvo TIGR Primorske.
- Bajc, Gořazd (2002):** Iz nevidnega na plan. Slovenski primorski liberalni narodnjaki v emigraciji med drugo svetovno vojno in ozadje britanskih misij v Sloveniji. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko – Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije.
- Bajc, G. (2013):** Pogledi zahodnih zaveznikov na nasilje v Jugoslaviji med drugo svetovno vojno. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 53, 1, 137–157.
- Bajc, Gořazd, Osojnik, Janez, Knez, Jon & Mateja Matjašič Friš (2020):** Prekmurško vprašanje do podpisa Trianonske pogodbe: britanski pogled. *Studia Historica Slovenica*, 20, 2, 487–523.
- Bajc, Gořazd, Herceg, Ane Marie & Kaja Mujdrica (2023):** Bazovica, glasilo Jugoslovanskega odbora iz Italije, in njen odnos do jugoslovanske kraljevine, 1941–1944. *Studia Historica Slovenica*, 23, 3, 703–737.
- Bazovica.** Kairo, 1941–1944.
- Biber, Dušan (ur.) (1988):** Louis Adamič v arhivih OSS. Borec, 40, 8–9, 675–692.
- Biber, Dušan (1991):** Okupacija in razkosanje Slovenije – Londonski odmevi 1941–42. V: Gestrin, Ferdo, Grafenauer, Bogo & Janko Pleterski (ur.): Slovenski upor. Oslobojilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 189–199.
- Biber, Dušan (1995):** Federalna državnost Slovenije v zavezniških dokumentih do maja 1945. V: Grafenauer, Bogo, Gestrin, Ferdo, Pleterski, Janko & Sergij Vilfan (ur.): Slovenci in država. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 261–267.
- Biber, Dušan (2000):** Dr. Ivan Marija Čok kot uslužbenec OSS. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 40, 1, 231–238.
- Bizjak, Matjaž (2024):** Bitka za Skader, april 1941. *Acta Histriae*, 32, 1, 131–170.

- Brandes, Detlef (2003):** Exil v Londýně 1939–1943. Velká Británie a její spojenci Československo, Polsko a Jugoslávie mezi Mnichovem a Teheránem. Praha, Univerzita Karlova v Praze – Nakladatelství Karolinum.
- Blatnik, John A. (1988):** Poročilo o službovanju v Jugoslaviji (na Hrvaškem in v Sloveniji) od avgusta do septembra 1944 in od novembra 1944 do maja 1945. Borec, 40, 2, 196–211.
- Čepič, Zdenko, Guštin, Damijan & Nevenka Troha (2017):** Slovenija v vojni 1941–1945. Ljubljana, Modrijan.
- Friš, Darko (ur.) (1995):** Korespondenca Kazimirja Zakrajška, O.F.M. (1928–1958). Viri, 8. Ljubljana, Arhivsko društvo Slovenije.
- Friš, Darko (2001):** Ameriški Slovenci in leto 1941. Prispevki za novejšo zgodovino, 41, 2, 267–279.
- Furlan, Boris ([1942]):** Fighting Yugoslavia. The Struggle of the Slovenes. New York, Yugoslav Information Center.
- Furlan Seaton, Stasha (2016):** Vojna vse spremeni. Kako sta mlada Slovenka in njen oče preživela drugo svetovno vojno; o njunem značaju in pogumu. Ljubljana, Modrijan.
- Gačič, Aleksandra (2017):** Bogumil Vošnjak. Politik in diplomat. Ljubljana, Jutro.
- Gašparič, Jure (2017):** Slovenska ljudska stranka in njena organizacija (1890–1941). Prispevki za novejšo zgodovino, 57, 1, 25–49.
- Gašparič, Jure (2021):** Anton Korošec in padec vlade Milana Stojadinovića. O zarotah in zarotnikih. Studia Historica Slovenica, 21, 2, 363–398.
- Godeša, Bojan (1999):** Pobuda patra Kazimirja Zakrajška za ustanovitev samostojne slovenske države poleti 1941. Prispevki za novejšo zgodovino, 39, 2, 103–122.
- Godeša, Bojan (2001):** Boris Furlan in Osvobodilna fronta. V: Vodopivec, Peter (ur.): Usoda slovenskih demokratičnih izobražencev. Angela Vode in Boris Furlan, žrtvi Nagodetovega procesa. Ljubljana, Slovenska matica, 182–194.
- Godeša, Bojan (2006):** Slovensko nacionalno vprašanje med drugo svetovno vojno. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino.
- Godeša, Bojan (2011):** Čas odločitev. Katoliški tabor in začetek okupacije. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Hudomalj, Andrej (2004):** Ministrovanje ministra Franca Snoja. Arhivi, 27, 1, 121–130.
- Ivešič, Tomaž (2013):** Delovanje dr. Franca Kulovca na čelu SLS in ključni dogodki pred vojno. Časopis za zgodovino in narodopisje, 84 (n. v. 49), 1, 83–118.
- Jarman, Robert L. (ur.) (1997):** Yugoslavia. Political Diaries 1918–1965. Vol. 3: 1938–1948. Slough, Archive Editions.
- Jeraj, Mateja & Jelka Melik (ur.) (2015):** Kazenski proces proti Črtomirju Nagodetu in soobtoženim. Študija in prikaz procesa. Ljubljana, Arhiv Republike Slovenije.
- Kacin Wohinz, Milica & Marta Verginella (2008):** Primorski upor fašizmu 1920–1941. Ljubljana, Društvo Slovenska matica.

- Klemenčič, Matjaž (1987):** Ameriški Slovenci in NOB v Jugoslaviji. Naseljevanje, zemljepisna razprostranjenost in odnos ameriških Slovencev do stare domovine od sredine 19. stoletja do konca druge svetovne vojne. Maribor, Obzorja.
- Kosanović, Sava N. (1984):** Jugoslavija bila je osuđena na smrt. Smisao Moskovskog sporazuma. Zagreb – Beograd, Globus – Arhiv Jugoslavije.
- Krizman, Bogdan (ur.) (1981):** Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943: dokumenti. Beograd – Zagreb, Arhiv Jugoslavije – Globus.
- Kuhar, Alojzij (1998):** Beg iz Beograda aprila 1941. Ljubljana – Washington, Studia Slovenica.
- Marjanović, Jovan (1979):** Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca. Knj. 1: Britanski ščitenik. Zagreb – Beograd, Globus – Narodna knjiga, Prosveta.
- Mrakar, Boris (1998):** Problem zahodne meje pri Slovencih 1941–1945 (protirevolucionarni tabor). *Acta Histriae*, 6, 311–324.
- Mrakar, Boris (2001):** K poročilu bana dr. Marka Natlačena o dogodkih v Sloveniji v prvih mesecih okupacije. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 41, 1, 117–120.
- Mrakar, Boris (2003):** Slovensko domobranstvo 1943–1945. Ustanovitev, organizacija, idejno ozadje. Ljubljana, Slovenska matica.
- NARA, RG 226** – National Archives and Records Administration, College Park, MD (NARA), Record Group 226: Office of Strategic Services (RG 226).
- Nećak, Dušan (1991):** Jugoslovanska begunska vlada in problem meja na Slovenskem (1941). V: Gestrin, Ferdo, Grafenauer, Bogo & Janko Pleterski (ur.): Slovenski upor. Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 201–213.
- OZE NŠK, OZ-S H 11** – Odsek za zgodovino in etnografijo Narodne in študijske knjižnice v Trstu (OZE NŠK), fond Drugi tržaški proces, 1941 (OZ-S H 11).
- Petranović, Branko (ur.) (1981):** Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1943–1945: dokumenti. Beograd – Zagreb, Arhiv Jugoslavije – Globus.
- Pirjevec, Jože (2007):** »Trst je naš!« Boj Slovencev za morje (1848–1954). Ljubljana, Nova revija.
- Podbersič, Renato (2023):** Četniki na Primorskem. Poskus ustanovitve četniške enote v Panovcu pri Gorici leta 1944. *Studia Historica Slovenica*, 23, 3, 739–770.
- Prosveta.** Chicago, 1908–.
- Rahten, Andrej (2009):** Izidor Cankar. Diplomatski dveh Jugoslavij. Mengeš, Ljubljana, Center za evropsko prihodnost – Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti.
- Rahten, Andrej (2023):** V prah strti prestol. Slovensko dožemanje habsburške dinastije v postimperialni dobi. Celje, Društvo Mohorjeva družba.
- Saje, Franček (1952):** Belogardizem (druga, dopolnjena izdaja). Ljubljana, Slovenski knjižni zavod.
- Slovenec.** Ljubljana, 1873–1945.
- Snoj, Franc (1998):** Spomini člana emigrantske vlade. Delo, podlistek (uvodni del in 36 nadaljevanj): 16. april–2. junij 1998.
- Šepić, Dragovan (1983):** Vlada Ivana Šubašića. Zagreb, Globus.

- Tchok [Čok], Ivan M. (1943):** The Problem of Trieste. Ridgefield, Slovenian American national council.
- TNA FO 371** – The National Archives, Kew-London, nekdanji Public Record Office (TNA), Foreign Office: Political Departments: General Correspondence, 1906–1966 (FO 371).
- TNA FO 536** –TNA, Foreign Office: Embassy and Legation, Yugoslavia (Formerly Croatia, Serbia and Slovenia): General Correspondence, 1919–1970 (FO 536).
- TNA HS 5** –TNA, Special Operations Executive: Balkans: Registered Files, 1938–1972 (HS 5).
- TNA WO 202** –TNA, War Office: British Military Missions in Liaison with Allied Forces; Military Headquarters Papers, Second World War, 1938–1952 (WO 202).
- Tomasevich, Jozo (1979):** Četnici u drugom svetskom ratu. Zagreb, SN Liber.
- Tomasevich, Jozo (2001):** War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945. Occupation and Collaboration. Stanford, Stanford University Press.
- Torkar, Blaž (2012):** Prikriti odpor. Ameriška obveščevalna služba na Slovenskem med drugo svetovno vojno. Celovec, Mohorjeva.
- Torkar, Blaž & Gorazd Bajc (2020):** Slovenci v vrstah britanskih komandosov. Acta Histriae, 28, 1, 161–184.
- Tranfaglia, Nicola & Giuseppe Casarrubea (ur.) (2004):** Come nasce la Repubblica, La mafia, il Vaticano e il neofascismo nei documenti americani e italiani, 1943/1947. Milano, Bompiani.
- Tranfaglia, Nicola, Casarrubea, Giuseppe & Mario José Cereghino (ur.) (2011):** La santissima trinità. Mafia, Vaticano e Servizi Segreti all’assalto dell’Italia 1943–1947. Milano, Bompiani.
- Vodušek Starič, Jera (ur.) (1994):** »Dosje« Mačkovšek. Viri 7. Ljubljana, Arhivsko društvo Slovenije.
- Vodušek, Starič, Jera (2001):** Boris Furlan: britanski agent ali zgolj povojna opozicija? V: Vodopivec, Peter (ur.): Usoda slovenskih demokratičnih izobražencev. Angela Vode in Boris Furlan, žrtvi Nagodetovega procesa. Ljubljana, Slovenska matica, 160–181.
- Weber, Tomaž, & Drago Novak (1998):** 20. stoletje v zgodovinskih virih, besedi in slikah. Zv. 5: Druga svetovna vojna v Sloveniji in Jugoslaviji (1941–1945). Ljubljana, DZS.
- Wheeler, Mark C. (1980):** Britain and the War for Yugoslavia 1940–1943. Boulder, East European Quaterly.
- [Žugel, Franc] Žu. F. (1987):** Ameriški Slovenci. V: Javornik, Marjan et al. (ur.): Enciklopedija Slovenije. Zv. 1: A–CA. Ljubljana, Mladinska knjiga, 58–62.

PRISPEVEK K POZNAVANJU SOVJETSKIH VOJAŠKOPOLITIČNIH GROŽENJ IN POMOČI ZAHODA JUGOSLAVIJI V OBDOBJU 1948–1951

Tomaž ČELIG

Razlagova ulica 2, 2000 Maribor, Slovenija

e-pošta: tomaz.celig@gmail.com

IZVLEČEK

V prispevku avtor na podlagi arhivskega gradiva, časnikov in najrelevantnejše literature prikaže zunanjepolitične posledice resolucije Informbiroja za Federativno ljudsko republiko Jugoslavijo (FLRJ) in vojaško nevarnost, ki je državi grozila po njeni izključitvi iz »kluba sovjetskih satelitskih držav Vzhodne Evrope«. Jugoslovanska vojska je v želji po obrambi angažirala vse razpoložljive sile pri nabavi vojaške opreme, ki je je primanjkovalo. Slednje je mogoče razumeti kot garancijo za ohranitev krhkega miru za vse dogodke na tem delu Balkana, ki so sledili po letu 1948. Zunanjepolitična situacija je Beograd prisilila k sklepanju do tedaj nepredstavljenih zavezništev na Zahodu. Preigravanje različnih scenarijev ob morebitnem napadu sovjetskih satelitskih držav na FLRJ nam razkrije zanimivo dinamiko mednarodnih odnosov in položaj jugoslovanske države, ki se je nahajala v zapletenem primežu interesov velesil.

Ključne besede: Federativna ljudska republika Jugoslavija (FLRJ), Josip Broz - Tito, diplomacija, Sovjetska zveza (SZ), Informbiro, grožnje, vojaški napad, Edvard Kardelj

CONTRIBUTO ALLA CONOSCENZA DELLE MINACCE POLITICO- MILITARI SOVIETICHE E DELL'ASSISTENZA DELL'OCCIDENTE ALLA JUGOSLAVIA NEL PERIODO 1948–1951

SINTESI

Nel contributo, l'autore, basandosi sul materiale d'archivio, i giornali e la letteratura più rilevante, illustra le conseguenze in politica estera dell'espulsione della Repubblica Federativa Popolare di Jugoslavia (RFPJ) dall'Informbiro (Cominform) e la minaccia militare che incombeva sul paese dopo la sua esclusione dal "club degli stati satelliti sovietici dell'Europa orientale". L'esercito jugoslavo, nel tentativo di difendersi, mobilitò tutte le forze disponibili per procurarsi l'equipaggiamento militare di cui era carente. Questo può essere interpretato come una garanzia per il mantenimento della fragile pace per tutti gli eventi che si susseguirono in questa parte dei Balcani dopo il 1948. La situazione politica estera costrinse Belgrado a stringere alleanze fino a quel momento

impensabili con l'Occidente. L'esplorazione di diversi scenari in caso di attacco da parte degli stati satelliti sovietici contro la RFPJ ci rivela una dinamica interessante delle relazioni internazionali e chiarisce la posizione della Jugoslavia, che si trovò intrappolata in una complessa morsa di interessi delle grandi potenze.

Parole chiave: Repubblica Federativa Popolare di Jugoslavia, Josip Broz - Tito, diplomazia, Unione Sovietica, Cominform, minacce, attacco militare, Edvard Kardelj

UVOD

Glede na dejstvo, da so jugoslovanski komunisti, za razliko od ostalih komunističnih partij v vzhodni Evropi, prišli na oblast skorajda samostojno in večinoma z lastnim bojem, sta bili logični posledici maršala Josipa Broza - Tita in njegovih somišljenikov porast samozavesti in občutek, da jim nihče ne more kar tako narekovati notranje- in zunanjepolitičnih odločitev. Iz tega izvira tudi Titova samovolja glede Albanije in Bolgarije pri načrtovanju ustanovitve Balkanske federacije. Hrvaški zgodovinar Tvrdko Jakovina, eden izmed vodilnih specialistov jugoslovanske politike po drugi svetovni vojni, v zvezi s tem piše, da je Kremelj maskiral prave razloge Tita, čigar cilj je bil iz Beograda narediti drugi komunistični center v Evropi s t. i. »nerevolucionarnostjo oziroma nedemokratičnostjo« jugoslovanskih tovarišev, zaradi česar je sledila izključitev Komunistične partije Jugoslavije (KPJ). Resolucija je bila objavljena 28. junija 1948 v Bukarešti, kjer se je s strani komunističnih partij Poljske, Madžarske, Romunije, Bolgarije, Zveze sovjetskih socialističnih republik (ZSSR) oziroma Sovjetske zveze (SZ), Češkoslovaške, Francije in Italije razpravljalo o »razmerah v Komunistični partiji Jugoslavije«. Priznani ruski zgodovinar Oleg Hlevnjuk napiše, da je Stalin s Titom dokončno spoznal primerne nasprotnika, ki je imel, tako kot on, povrh vsega še diktatorski karakter (Hlevnjuk, 2021, 401; Kržavac & Marković, 1976, 9, 123; Jakovina, 2002, 22; Goldstein, 2008, 237). Kar zadeva takratne zunanjepolitične poteze Beograda, srbski zgodovinar Dragan Bogetić piše, da se je Tito predobro zavedal sovjetskega ravnanja znotraj vzhodnoevropskega »lagerja«, zato popuščanje ni smelo priti v poštev. Bil je namreč prepričan, da bi Federativna ljudska republika Jugoslavija (FLRJ) s tovrstno potezo izgubila sleherni atribut neodvisnosti, čemur pa bi zelo verjetno sledila tudi njegova fizična likvidacija (Bogetić, 2008, 316). Glede na izvrstno analizo britanskega novinarja Edwarda Crankshawa o dogajanju na evropskih

tleh, ki je bila leta 1948 objavljena na treh straneh *New York Timesa*, Beograd naj ne bi imel zgolj svoje ideje o razvoju komunizma v lastni državi, s katero je užalil Informbiro,¹ ampak je prav tako poskušal ubirati lastno pot glede perečih vprašanj Trsta/Trieste, Koroške in Makedonije. Ne glede na to, da v Moskvi po njegovem pisanju niso verjeli, da bo Tito sposoben kljubovati njihovim pritiskom, so bili na koncu kljub trem pismom² njihovega vodstva le prisiljeni javno obsoditi njegovo politiko in izključiti KPJ.³

Septembra 1948 so v Moskvi natisnili propagandno brošuro, v kateri so navedli glavne stranpoti vodstva KPJ. V njeni politiki naj bi do izraza prihajali številni nacionalistični elementi, ki naj bi se v bolj skriti obliki pojavljali že dlje časa. V Moskvi so po objavi resolucije Informbiroja Beograd obsodili za prekinitev politike internacionalizma in prehod na nacionalizem, pri čemer so v brošuri izpostavili enoglasno podporo članic Informbiroja pri izključitvi KPJ; Titova politika naj bi koristila zgolj zahodnim kapitalističnim državam.⁴

Kljub izključitvi iz Informbiroja je Tito še novembra 1948 Stalinu zadnjič poslal »tople čestitke« ob 31. obletnici oktobrske revolucije, konec leta pa je na presenečenje mnogih režimski časnik *Borba* na polovici naslovne strani objavil rojstnodnevno čestitko Stalinu za 69. rojstni dan. Obe čestitki lahko razumemo kot poskus FLRJ, da ne bi dodatno poslabšala že tako poraznih odnosov s Kremljem. Na drugi strani se je Tito moral soočiti z napetimi notranjepolitičnimi odnosi in jih imeti pod nadzorom. Že leta 1948 se je v FLRJ začel proces zamenjave

- 1 Eden od glavnih razlogov za ustanovitev Informbiroja so bili po pisanju poljskega zgodovinarja Jerzya Holzerja znaki po večji samostojnosti odločanja znotraj nekaterih komunističnih strank na Zahodu in Vzhodu, kar je za komunistično centralo v Moskvi predstavljalo nevarnost. Zaradi nepredvidljive situacije v svetu je bilo potrebno te stranke hitro spraviti v red. Zato je bila septembra 1947 sklicana konferenca devetih komunističnih strank: SZ, Poljske, Češkoslovaške, FLRJ, Madžarske, Romunije, Bolgarije, Francije in Italije. Sprejete odločitve so predvidevale zgolj informativno, vendar – v primeru potrebe – tudi koordinacijsko vlogo Informbiroja (Holzer, 2002, 74).
- 2 Po pisanju Svetozarja Vukmanovića - Tempa je bil namen prvega pisma z dne 27. marca 1948, da jugoslovanski Centralni komite (CK) sprejme kritiko in Tita nemudoma izključi iz svojih vrst, skupaj Kidričem, Rankovićem in Đilasom. Ob Titu in Kardelju bi naj omenjeni predstavljali največjo oviro pri sovjetskemu delovanju na jugoslovanskih tleh. Z drugim pismom, ki je nosilo datum 4. maja 1948, je postalo Beogradu popolnoma jasno, da sledi dolg boj zoper brezkompromisno klevetanje Moskve in njenih zvestih vzhodnoevropskih partnerjev. Šele takrat se je vlada v Beogradu odločila, da skliče 5. kongres KPJ, medtem ko tretje pismo z dne 22. maja 1948 predstavlja nadgradnjo vseh obtožb iz predhodnih pism. Sledil je telegram oziroma poziv; 19. junija 1948, naj se KPJ že 21. junija 1948 le udeleži sestanka Informbiroja v Bukarešti, kar pa je jugoslovanska stran zavrnila (Vukmanović - Tempo, 1982, 43, 45, 65; Dimić, 2010, 284–289, 326–343, 351–353, 359–360).
- 3 The New York Times Magazine, 22. 8. 1948: The Strategy of Russia's Cold War, 172.
- 4 ARS, SI AS 1277, 29, dosje XXI/1948, depeše SSIP, 67, Kam vodi nacionalizem Titove grupe v Jugoslaviji, material štev. 812., Moskva, leto 1948, [nedatirano].

Stalinovega kulta⁵ s Titovim.⁶ Pričujoči prispevek analizira posledice resolucije Informbiroja za FLRJ, s poudarkom na vojaškopoličnih grožnjah zoper njeno s »krvjo pridobljeno« neodvisnost in na ukrepih, ki bi jih bilo treba sprejeti v dani situaciji. Osredotočili se bomo predvsem na jugoslovanske obrambne ukrepe, vključno s krepitvijo vojaške pripravljenosti in strateško orientacijo⁷ proti Zahodu. Pri tem smo se opirali na relevantno literaturo in zbrano arhivsko gradivo; vključili smo dokumente, ki jih hranijo Arhiv Republike Slovenije (ARS), zlasti v fondu Edvarda Kardelja - Krištofa, Arhiv Jugoslavije (AJ), arhiv ameriške osrednje obveščevalne agencije (Central Intelligence Agency – CIA), dostopnega na spletu, ter gradivo, ki je shranjeno v osrednjem britanskem arhivu (The National Archives (TNA)). Ta raznolikost primarnih virov nam je omogočila poglobljeno in izvirno razumevanje obravnavane problematike.

RAZKROJ ZAVEZNIŠTVA IN VOJNA PRIPRAVLJENOST FLRJ

Po razkolu med Titom in Stalinom so se korenito spremenile tudi razmere v Jugoslovanski armadi (JA), ki je med letoma 1945 in 1948 nabavljala orožje in opremo skoraj izključno od Sovjetov. Po navajanju srbskega zgodovinarja Aleksandra Životića je bilo na temelju sporazuma o sovjetskem blagovnem kreditu iz leta 1947 jugoslovanski vojski s strani Moskve dobavljeno veliko število artilerije (topovi, havbice, minometi, protiletalski topovi), tankov, letal in ostale vojaške opreme. Skupna vrednost pomoči naj bi znašala okoli 78 milijonov ameriških dolarjev. Prekinitev odnosov je pomenila tudi konec dobave sovjetskega orožja in opreme, kar je vodilo v zmanjšanje bojne sposobnosti JA, saj nekatere enote niso imele niti osnovne oborožitve in streliva. Izjemno nepredvidljiva situacija, v kateri se je po resoluciji Informbiroja znašla FLRJ, je vodila v pripravo načrtov za evakuacijo pomembnih tovarn in potrebnih rezerv v notranjost države (Pezo, 1989, 30; Životić, 2015, 74). Jugoslovanske oblasti so po pisanju zgodovinarja Branka Petranovića v strahu pred možno agresijo iz Beograda umaknile ali uničile veliko količino pomembnih dokumentov (Petranović, 1988, 235). V dokumentih CIA pa lahko iz poročila iz marca 1949 razberemo, da so ameriški obveščevalci zaradi pomanjkanja verodostojnih informacij s terena zanikali informacije, ki so prihajale iz vzhodne Evrope o premikih sovjetskih enot proti jugoslovanski državni meji. Poročilo je sicer omenjalo nekatere

- 5 Milan V. Terzić je zapisal, da je šlo pri ustvarjanju Titovega kulta zgolj za odslikavo Stalinovega, ki je bil že v času življenja postavljen tik ob Marxa, Engelsa in Lenina. Prav prelom v odnosu med Titom in Stalinom je pripeljal do izgradnje Titovega kulta. Titu so bili podrejeni partija, vojska (pri vojaški prisegi se je prisegalo tudi »vrhovnemu poveljniku maršalu Titu«) in narod oziroma država (Terzić, 2005, 58–59; Repe, 2023, 539–544).
- 6 Borba, 6. 11. 1948: Predsedniku ministrarskega saveta vlade SSSR-a J.V. Staljinu, 1; Borba, 21. 12. 1948: Telegram maršala Tita generalisimusu Staljinu, 1; prim. Terzić et al. (2015, 43–44).
- 7 Kot piše Pirjevec (2015, 386), je bil Tito izjemno dovzeten za prilagajanje novim okoliščinam, zaradi česar se ni zaprl v ideološki konservatizem, ampak je začel skoraj nemudoma po resoluciji Informbiroja iskati pomoč na Zahodu, kjer so to kmalu prepoznali kot eno prvih razpok v ideološko »monolitnem sovjetskem bloku«.

znake o povečani vojaški aktivnosti na tleh Madžarske, Romunije in Bolgarije, a brez dokazov o sovjetskih premikih na 2.181 kilometrov dolgo jugoslovansko mejo s sovjetskimi sateliti. V poročilu so še zapisali, da so bile vse informacije o kopičenju vojaških sil na meji le propagandna vojna sovjetskih satelitskih držav, s katero so želeli med prebivalstvom FLRJ ustvariti stalno negotovost.⁸ Bojan B. Dimitrijević v svojem prispevku omenja, da je 2.181-kilometrski meja povsem spremenila vzhodno sosesčino v območje, kjer bi lahko izbruhnil nov konflikt (Dimitrijević, 1999, 116). Glede na razvoj dogodkov in nervozo, ki se je zaradi številnih govoric čutila tudi med prebivalstvom Beograda, je bilo po mnenju CIA razumljivo, da so se nekateri prebivalci glavnega mesta pripravljali na beg v primeru agresije. Dodatno napetost so povzročali tečaji civilne zaščite proti zračnim napadom, ki so se izvajali po vsem teritoriju FLRJ – udeležencem so razlagali, kako ravnati v primeru bombardiranja. Ti tečaji so bili namenjeni izključno starejšim moškim, ki niso bili primerni za vojaško služenje, medtem ko so tečaje Rdečega križa skoraj izključno obiskovale ženske.⁹ Jakovina navaja, da Tito ni bil zaskrbljen zaradi satelitskih vojaških sil, saj je verjel, da bi v primeru izbruha vojne veliko število njihovih vojakov dezertiralo in se postavilo na njegovo stran (Jakovina, 2003, 294).

CIA je prav tako pridobila informacije, da naj bi se Komisija za narodno obrambo zaradi naraščajočega števila obmejnih incidentov iz preventive odločila pospešiti utrjevanje meje in gradnjo utrd na meji z Madžarsko. Zaradi zahtevnosti gradnje naj bi na mejo poslali še 2.000 dodatnih delavcev, med katerimi je bilo veliko političnih zapornikov. Ker je šlo za pretežno položen teren, so bile nekatere utrdbe zgrajene v »trdni skali« z betonskimi vhodi na zadnji strani. Do utrd, ki so bile opremljene z enim ali več topovi, so zgradili manjše ceste, povezane s skladišči streliva, ki so se nahajala nekaj kilometrov v ozadju. Najtežje območje za gradnjo utrd je bilo območje Bačke, saj tam ni bilo naravnih ovir in so morali graditi utrdbe iz ojačanega betona. Vsi mostovi v tej regiji in ostala ključna infrastruktura naj bi bili v primeru napada minirani in uničeni.¹⁰ Po navajanju Dimitrijevića se je utrjevanje meje začelo takoj po resoluciji Informbiroja leta 1948 z gradnjo podzemnih komunikacijskih in poveljniških mest (Dimitrijević, 1999, 117). Sicer pa poročilo CIA, izdano 20 mesecev kasneje, navaja, da je FLRJ v celoti učinkovito poskrbela za svojo obrambo ob meji z Madžarsko, Bolgarijo, Romunijo in Albanijo. V pasu, globokem pet do šest kilometrov, naj bi bila vzpostavljena obramba z majhnimi, delno vkopanimi

8 CIA FOIA, Intelligence Memorandum No. 141: Brief Evaluation of Soviet Intentions, 16. 3. 1949, <https://www.cia.gov/readingroom/docs/CIA-RDP78-01617A000400060001-7.pdf> (zadnji dostop: 2023-03-03); Dimitrijević, 2006, 165.

9 CIA FOIA, War unrest in Yugoslavia, datum nastanka dokumenta ni znan, datum distribucije 12. 3. 1951, <https://www.cia.gov/readingroom/docs/CIA-RDP82-00457R007200180007-3.pdf> (zadnji dostop: 2023-04-02).

10 CIA FOIA, Fortifications Along the Yugoslav-Hungarian Border, datum nastanka dokumenta ni znan, datum distribucije 16. 06. 1949, <https://www.cia.gov/readingroom/docs/CIA-RDP82-00457R002900010003-0.pdf> (zadnji dostop: 2023-02-04); Jakovina (2003, 294).

betonskimi bunkerji,¹¹ vključno s tankovskimi jarki in z bodečo žico. Na določenih mestih so bila postavljena tudi minska polja. Ob tem so bile v gradnji še vedno številne utrdbe iz armiranega betona ob spodnjem toku reke Drave, ki naj bi se raztezale od Valpova na Hrvaškem do izliva Drave v Donavo.¹²

Madžarske vojaške sile naj bi po pisanju Petranovića predvidevale močan odziv FLRJ v primeru vojaške agresije nanjo; šlo bi za »krvavo vojno« in ne za »paradni marš« (Petranović, 1988, 237). Zgodovinar Jakovina izpostavlja še razmišljanje jugoslovanskih oblasti, da bi v primeru sovjetskega napada minirali rečne nasipe Donave, Tise in Save ter Vojvodino spremenili v »Panonsko morje«, s katerim bi zaustavili nagel prodor Sovjetov v notranjost države (Jakovina, 2002, 40).

Z nevarnostjo sovjetske agresije na FLRJ so se ukvarjali tudi v Veliki Britaniji. V Londonu so najboljši način jugoslovanske obrambe zoper sovjetsko agresijo videli tako, da bi opustili obrambo severnih ravnin države in Beograda ter se umaknili v Bosno in Hercegovino, kjer bi lahko njene vojaške enote vodile uspešno gverilsko kampanjo.¹³ Blaž Torkar piše, da je FLRJ predvidevala največjo verjetnost napada, kar je bilo popolnoma logično, s teritorija Madžarske, Romunije in Bolgarije. V ta namen so v Beogradu oblikovali obrambno strategijo, ki je vključevala umik JA na ključna strateška območja južno od reke Save in zahodno od reke Morave. Poleg tega so pripravili načrte za evakuacijo prebivalstva, živine in zalog žita iz najbolj izpostavljenih regij, kot so Srbija, Vojvodina in Slavonija, da bi zmanjšali morebitne izgube¹⁴ v primeru napada. Torkar tudi piše, da so bili Britanci v poročilu o jugoslovanski obrambi prepričani, da bi se njeni prebivalci v primeru napada hrabro borili. Opisani so kot bojeviti in ponosni na svojo neodvisnost ter kot ljudje, ki visoko cenijo svojo svobodo. Prav tako sta izpostavljeni njihova disciplina in zvestoba Titu, hkrati pa je omenjeno, da naj ne bi čutili strahu pred morebitno sovjetsko okupacijo. Sicer pa so ameriško-britanski analitiki v FLRJ videli eno najbolj kriznih območij na svetu (Torkar, 2020, 245, 249).

DIPLOMATSKÉ NAPETOSTI IN OBVEŠČEVALNE IGRE: ROMUNIJA V JUGOSLOVANSKO-SOVJETSKEM SPORU

Jugoslovanski diplomati so v Beograd poročali o vojaških pripravah Sovjetov in njihovih satelitskih držav na morebiten napad na FLRJ. Tako je jugoslovanski veleposlanik v Romuniji Radoš Jovanović v Beograd pošiljal informacije, da so

11 Do leta 1954 naj bi bilo izdelanih okoli 6.600 bunkerjev, pri čemer je, kot piše Dimitrijević, posebna pozornost bila namenjena njihovi odpornosti na direktne zadetke 122 mm granat z razdalje 1 km ali 250 kg letalskih bomb. Ob tem je vojska izkopala še dodatnih 300 km protitankovskih rovov, kar je še dodatno okrepilo obrambne zmogljivosti države (Dimitrijević, 2006, 173).

12 CIA FOIA, Yugoslav defense lines, <https://www.cia.gov/readingroom/docs/CIA-RDP82-00457R007000670009-6.pdf>, datum nastanka dokumenta ni znan, datum distribucije 23. 2. 1951 (zadnji dostop: 2023-03-03).

13 TNA FO 371/88301, RY 1192/9G, Allied military supplies to Yugoslavia, 11. 4. 1950.

14 V povezavi z umikom v osrednji del FLRJ Todor Kuljić piše, da so se posredno povečala vlaganja v vojaško industrijo, od katerih naj bi najbolj profitirala BiH; še več, Kuljić (2024, 111) npr. sklepa »da bi zaradi tega morali Bosanci postaviti spomenik Stalinu«.

v Kremlju poskušali v FLRJ izzvati notranje nemire in nato nanjo izvesti vojaški napad. Tako naj bi v nekaterih romunskih mestih šivali celo jugoslovanske vojaške uniforme. Jovanović je poročal tudi o manjših skupinah sovjetske vojske, ki naj bi se pomikale od romunskega Temišvara (Timișoara) proti Madžarski, in o napetosti, ki je vladala med diplomatskimi krogi v Bukarešti.¹⁵ Med njimi so krožile informacije o premikih enot Rdeče armade proti meji s FLRJ in o tem, da naj bi bila glavnina njenih enot že na madžarsko-jugoslovanski in bolgarsko-jugoslovanski meji. Francoski veleposlanik v Romuniji naj bi Jovanoviću tudi zaupal, da so Romuni v naglici pripravljali številne ukrepe zoper FLRJ. Zanimivo je bilo Jovanovićevo stališče, da je bila informacija o kopičenju sovjetskih enot na jugoslovanskih mejah pretirana, saj so preverili francoske navedbe tako v Temišvaru kot v Konstanci (Constanța), kjer enot Rdeče armade naj ne ni bilo opaziti. Na jugoslovanskem veleposlaništvu v Bukarešti so tako prišli do zaključka, da so bile informacije posledica delovanja romunskih in sovjetskih obveščevalnih služb z namenom vnesti zmedo in nemir med zahodne diplomatske kroge v Bukarešti. Veleposlanik Jovanović je svoje poročanje sklenil z mislijo, da »Rdeča armada ne more biti agresor, sploh proti Jugoslaviji«.¹⁶

Da so v Romuniji očitno krožile številne alarmantne novice, potrjuje telegram, ki ga je jugoslovanski veleposlanik v Parizu Marko Ristić poslal v prvi polovici leta 1949 zunanjemu ministru FLRJ Edvardu Kardelju. Na sestanku, ki ga je imel Ristić pri novoimenovanem francoskem generalnem sekretarju na ministrstvu za zunanje zadeve Alexandru Parodiju, ga je ta seznanil z skrb vzbujajočimi sporočili, ki jih je dobival od njihovega veleposlanika iz Bukarešte v Pariz, in sicer na temo premikov sovjetskih vojaških enot. Parodi je menil, da predstavlja FLRJ v trenutni situaciji tisto točko v Evropi, kjer bi se lahko v kratkem času pričakovala vojaška agresija s strani Rdeče armade. Poleg tega je izrazil skrb glede morebitne odcepitve Ljudske republike Makedonije od FLRJ in ustanovitve neodvisne Makedonije. Parodi naj bi bil po Ristićevih besedah prepričan, da se za vsem skriva dolga roka Kremlja, s katero so želeli ustvariti nestabilne razmere znotraj Makedonije tudi s pomočjo gverile, ki bi bila podprta predvsem iz njihove strani. Ristić temu scenariju ni verjel in ga je imel za izmišljotino; makedonski narod naj bi bil popolnoma zadovoljen s svojim statusom znotraj FLRJ.¹⁷

Prav tiste dni, 12. marca 1949, je bil Ristić s svojo ženo povabljen na večerjo, ki jo je organiziral avstralski veleposlanik v Parizu, polkovnik William Hodgson. Med povabljenimi sta bila tudi ameriški veleposlanik Jefferson Caffery in francoski minister za finance Maurice Petsche. Ristić je bil naravnost šokiran nad njihovim obnašanjem in jih je v telegramu opisal kot »majmune«. Caffery naj bi

15 ARS, SI AS 1277, 30, dosje XXII/1949, depeše SSIP, 106, Jovanović ministrstvu za zunanje zadeve (MZZ), material štev. 1836., Bukarešta, 14. 10. 1949; Petranović (1988, 231).

16 ARS, SI AS 1277, 30, dosje XXII/1949, depeše SSIP, 33, Jovanović za MZZ, material štev. 563, Bukarešta, 10. 3. 1949.

17 ARS, SI AS 1277, 30, dosje XXII/1949, depeše SSIP, 34, Ristić za Kardelj, material štev. 566, Pariz, 10. 3. 1949.

ga v zelo opitem stanju celo vprašal, ali je res, da ima jugoslovanska vojska na meji z Grčijo pripravljenih 10 divizij in da se Beogradu ni treba bati: »Američani so realisti in da ne bodo niti poskusili¹⁸ potegniti Jugoslavijo v svoj tabor.« Ob tem naj ne bi pozabil omeniti ameriškega monopola nad atomsko bombo, ki jo bodo vrgli na Sovjete, takoj ko bo treba. Po Cafferyevih besedah naj bi za kaj takšnega zadostoval že najmanjši incident.¹⁹

V Konstanci ob Črnem morju po zatrjevanju veleposlanika Jovanovića marca 1949 naj ne bi bilo sovjetske vojske, v depeši sredi maja pa je v Beograd poročal o sovjetskih konvojih, ki so v romunsko obmorsko mesto pripeljali tankovske in artilerijske enote. Po Jovanovićeve informacijah naj bi se romunska vojska umaknila iz Konstanca v bližnja mesta, medtem ko so se enote sovjetske vojske – njihovo število ni bilo znano – namestile v dveh velikih vojašnicah in bližnjih hišah. Med lokalnim prebivalstvom so se začele širiti govorice, »da se pripravlja vojna« in da naj bi bil sovjetski cilj Nemčija, Bolgarija ali FLRJ.²⁰

V informativnem poročilu, ki ga je konec leta 1949 na podlagi pričevanj prebeglih posameznikov iz Romunije pripravil viceadmiral Srećko Manola, so bile zelo verjetno le delno potrjene Jovanovićeve informacije o kopičenju sovjetskih vojaških enot v jugoslovanski sosedi. V Konstanci so bile domnevno nameščene močne sovjetsko-romunske enote, opremljene z obsežnimi skladišči orožja in streliva. Številni prebežniki so poročali tudi o prisotnosti motoriziranih divizij in tankovskega polka v okolici Temišvara, Romuni pa naj bi začeli gradnjo dodatnih železniških tirov in prilagajanje železniške infrastrukture za vojaške potrebe.²¹ Glede na vsebino memoranduma o sovjetsko-jugoslovanskih odnosih, ki ga je 22. avgusta 1949 podpisal takratni direktor CIA Roscoe H. Hillenkoetter, je bila takratna sovražnost SZ do Jugoslavije omejena zgolj na »vojno živcev«. Kljub številnim nepotrjenim poročilom o premikih sovjetskih enot znotraj satelitskih držav, ki mejijo na Jugoslavijo, je bila logistična pripravljenost v teh državah popolnoma neustrezna za kakršnokoli večjo vojaško akcijo proti Beogradu (Ceh, 2002, 103).

PREOBRAT

Zaradi razmer na vzhodnih mejah FLRJ je konec leta 1949 britanski veleposlanik v Beogradu Charles Peake zaprosil za sestanek pri Titu. Britanskega diplomata so najbolj zanimali premiki sovjetskih vojaških enot na teritoriju Madžarske, Bolgarije in Romunije. Velika verjetnost je, da je šlo le za »odgovor« Kremlja na prve povojne vojaške manevre v Jugoslaviji, ki so se začeli 28. septembra 1949 ob 6.25. Njihov

18 Caffery bi lahko s to izjavo mislil na ustanovitev Severnoatlantske pogodbene organizacije (NATO), ki je bila ustanovljena dobrih dvajset dni po tej večerji, 4. aprila 1949.

19 ARS, SIAS 1277, 30, dosje XXII/1949, depeše SSIP, 35, Ristić za MZZ, material šte. 583, Pariz, 12. 3. 1949.

20 ARS, SI AS 1277, 30, dosje XXII/1949, depeše SSIP, 70, Jovanović za MZZ, material šte. 1064, Bukarešta, 31. 5. 1949.

21 ARS, SIAS 1277, 30, dosje XXII/1949, depeše SSIP, 119, admiral Srećko Manola – Informativno poročilo, material šte. 3427, 10. 12. 1949.

namen je bil ugotoviti bojno in obrambno sposobnost jugoslovanskih vojaških sil. Po pisanju *Slovenskega poročevalca* so si del vojaških vaj ogledali tudi maršal Tito, minister za notranje zadeve Aleksandar Ranković, načelnik generalštaba Koča Popović in general Peko Dapčević. Po končanih manevrih je Tito na slavnostnem kosilu, ki je bilo prirejeno za okoli 600 gostov, v svojem energičnem nastopu pred zbranimi naredil kratek rezime enoletnih dogodkov po resoluciji Informbiroja. Poudaril je težek gospodarski in mednarodni položaj, s katerim se je takratna FLRJ soočala, ter poudaril nujnost dobro pripravljene domače vojske. Peaka je zanimalo tudi Titovo stališče o možnosti vojaškega napada SZ in sovjetskih satelitskih držav na FLRJ, o čemer pa je Tito resno dvomil. Po njegovem mnenju je šlo takrat zgolj za perfidno igro živcev – enakega mnenja je bil tudi Hillenkoetter – s katero so želeli v Kremlju FLRJ predvsem gospodarsko streti²² in jo osamiti, da bi klonila. Peake se je s tem strinjal, obenem pa grajal izjavo nekega predstavnika ameriškega zunanjega ministrstva, da bi ZDA bile FLRJ pripravljene nuditi v primeru vojaške agresije vse oblike pomoči, razen ameriškega vstopa v vojno. Peake je dal Titu jasno vedeti, da je svoji vladi v Londonu svetoval, naj se vzdržijo podobnih izjav, saj bi te lahko Kremelj opogumile za začetek napada.²³

Možnost vojaškega spopada med Beogradom in Moskvo je spodbudila ameriško zunanje ministrstvo, da je 19. decembra 1949 sprejelo memorandum v zvezi s konfliktom med SZ in FLRJ. V Washingtonu so se odločili, da bodo v primeru zaostrovanja gospodarsko-političnega pritiska na FLRJ podprli Titov režim in mu omogočili nakup zahodnega orožja. Ta odločitev je bila jasen signal Titu, da bi lahko v primeru obsežnejšega vojaškega napada ali gverilskih operacij zoper FLRJ računal na vojaško pomoč ZDA in zahodnih držav, vendar brez aktivne udeležbe njihovih vojaških sil.²⁴ O spremenjeni politiki ZDA do FLRJ je bil slabih pet dni po objavi memoranduma obveščen tudi jugoslovanski velepo-

22 Informacijo o direktivi, ki je prišla iz Moskve, o skorajšnji gospodarski blokadi FLRJ, je v Beograd sporočil jugoslovanski veleposlanik v Romuniji, Jovanović. Čez slabe štiri mesece so se napovedi vendarle še uradno potrdile. Glede na pisanje *Slovenskega poročevalca* je bila 28. septembra 1949 SZ prva od držav vzhodnega bloka, ki je z enostranskim aktom odpovedala pogodbo o prijateljstvu in sodelovanju. Diktatu Kremlja so po datumskem vrstnem redu sledile še Poljska in Madžarska (30. septembra 1949), Bolgarija in Romunija (1. oktobra 1949) in Češkoslovaška (4. oktobra 1949) (ARS, SI AS 1277, t. e. 30, dosje XXII/1949, depeše SSIP, 72, Jovanović za MZZ, material štev. 499, Bukarešta, 7. 6. 1949; Slovenski poročevalec, 1. 10. 1949: Sovjetska vlada odpovedala pogodbo o prijateljstvu in medsebojni pomoči med ZSSR in FLRJ, 1; Slovenski poročevalec, 15. 10. 1949: Nota vlade FLRJ bolgarski vladi ob razvezi zavezniške pogodbe, 1; Slovenski poročevalec, 22. 10. 1949: Nota naše vlade Poljski, 1; Slovenski poročevalec, 23. 10. 1949: Nota naše vlade Romuniji, 1; Slovenski poročevalec, 23. 10. 1949: Naša nota češkoslovaški vladi, 1; prim. tudi Dedijer (1969, 244).

23 AJ 836, K-3, I-2-A/129, Prijem ambasadora Velike Britanije Čarlsa Pika kod maršala Tita, 2. 11. 1949; Borba, 1. 10. 1949: Sa velikog manevra jedinica jugoslovenske armije – pobedonosna bitka, 5; Slovenski poročevalec, 2. 10. 1949: Na velikem manevru naše armade, 3; Slovenski poročevalec, 4. 10. 1949: Naša armada je sposobna reševati tudi najtežje naloge v vojni in braniti mirno graditev socializma v naši državi, 1–2; Ceh (2002, 103–104).

24 TNA FO 371/88301, RY 1192/7G, Strategic implications of giving military aid to Yugoslavia; Draft comments on the State departments memorandum, 19. 4. 1950.

slanik v Washingtonu Sava Kosanović, ki je v čast novoimenovanega ameriškega veleposlanika Georgea Allena v Beogradu priredil večerjo. Po Kosanovićevem zapisu v depeši zunanjemu ministru Edvardu Kardelju naj bi bil Allen pred večerjo na sestanku pri Trumanu, malo zatem, ko je ameriški predsednik na tiskovni konferenci v zvezi s položajem v sosesčini FLRJ jasno povedal, da stališče ZDA temelji na odporu proti vsakršni obliki agresije in zaščiti neodvisnosti suverenih držav. Kosanović je Allena ocenil kot pomembno osebnost ameriškega State Departmenta, Trumanovega človeka z jasnimi stališči, ki naj bi imel veliko zvez in poznanstev znotraj ameriške administracije. Kosanović je v depeši, ki jo je poslal Kardelju, še enkrat jasno poudaril pomen memoranduma in Allenovega imenovanja na veleposlaniško mesto v Beogradu. Po njegovih besedah je šlo za enega od najpomembnejših dogodkov v tistem letu za FLRJ.²⁵

Iz zapisov prvega sestanka, ki ga je imel novi ameriški veleposlanik Allen 21. januarja 1950 s Kardeljem, je razbrati Allenovo odkrito priznanje, da situacije v Vzhodni Evropi ne pozna ravno najbolje in da je bil najboljši vir njegovih informacij francoski veleposlanik Jean Payart. Kardelj mu je dal takoj vedeti, da je bil Payart eden tistih diplomatov, ki so bili prepričani, da bo Beograd klonil pod pritiski Informbiroja. Allen je Payarta, ki je služboval tudi v Moskvi, vzel v obrambo z razlago, da je največja hiba vseh diplomatov, ki so službovali dalj časa v neki državi, da so velikokrat precenjevali njeno moč. Veleposlanika Allena je najbolj skrbela morebitna spremenjena politika Kremlja do Beograda, kar je Kardelj takoj zanikal. Kardelj je ameriškega veleposlanika prepričeval, da naj bi politično vodstvo iz Kremlja popolnoma izgubilo stik tako s svojim kot tudi z ostalimi narodi Vzhodne Evrope in ne samo s FLRJ.²⁶

PREDVIDEVANJA V PRIMERU NAPADA NA FLRJ

Ameriški obveščevalci so ocenjevali, da bi za uspeh sovjetskih kopenskih sil zoper jugoslovanske oborožene sile morala SZ na meji s FLRJ zbrati vsaj 15 divizij ali več. Skupni obveščevalni odbor britanske vlade je npr. ocenjeval, da bi se to število divizij morala povečati v drugi fazi vojne na 30 divizij, da bi lahko uspešno očistili domačega »sovražnika« z gorskih območij, kamor naj bi se ta po njihovih predvidevanjih umaknil. Britanci so prav tako računali na antipatijo Jugoslovancev do sovjetske okupacije, zaradi česar bi se ti bili primorani pri zaščiti komunikacijskih poti po Jugoslaviji soočiti z napadi²⁷ partizanov oziroma jugoslovanskih gverilcev. Med drugo svetovno vojno so

25 ARS, SI AS 1277, 30, dosje XXII/1949, depeše SSIP, 121, Kosanović za Kardelj, material štev. 2211, Washington, 24. 12. 1949.

26 ARS, SI AS 1277, 31, dosje XXIII/1950, depeše SSIP, 3, Zapiski Slavena Smolake o pogovoru med Kardeljem in Allenom, material štev. 1760, 21. 1. 1950.

27 V okvirju priprav na obrambo države je bil Vukmanović - Tempo imenovan za vrhovnega poveljnika partizanskih enot FLRJ. Njegova naloga bi bila, da v primeru sovjetskega napada organizira partizanski upor na evakuiranih območjih države in tako zagotovi nadaljevanje oboroženega boja globoko v sovražnikovem zaledju (Vukmanović - Tempo, 1982, 78).

Nemci za to nalogo po britanskih ocenah namenili okoli 15 svojih divizij. V CIA so bili prepričani, da je postala »odstranitev« Tita kot simbola komunistične alternative in njegovih najbližjih sodelavcev ena od temeljnih prioritet sovjetske zunanje politike. Da je vodstvu takratne KPJ grozila tudi likvidacija, naj bi po besedah Dedijerja izjavil Kardelj že 27. marca 1948, ob prejetju prvega pisma. Ob tem naj bi Kardelj tudi dejal, da »iz tega ni vrnitve« in da jih bo Vzhod kmalu razglasil tudi za fašiste. Američani so na jugoslovanskih tleh predvideli intenziviranje naslednjih aktivnosti: 1) sabotaže in možnost atentata na voditelje FLRJ; 2) vojaške grožnje; 3) spodbujanje manjšinskih in separatističnih problemov, kar bi lahko bil vzrok za notranje napetosti; 4) povečano propagandno kampanjo. Omenjene aktivnosti in strah pred sovjetsko vojaško invazijo so po mnenju zgodovinarja Perišića ključni razlogi za ukrepe, ki jih je sprejela takratna KPJ zoper t. i. informbirojevce, tudi ustanovitev taborišča na Golem otoku. Beograd je širjenje groženj in vojne psihoze med prebivalstvom obravnaval kot informbirojevsko delovanje.²⁸ Propagandi SZ na jugoslovanskih tleh je bila v veliko pomoč peta kolona, ki je širila parole v stilu »Rusija je velika, a Jugoslavija majhna« ali pa »kaj bodo rekli Rusi, ko pridejo« (Terzić et al., 2015, 581). Z idejo o izolaciji Stalinovih simpatizerjev oziroma domače pete kolone se je po navajanju Dedijerja ukvarjala takratna politična elita FLRJ. V zvezi s tem naj bi Kardelj v nekem pogovoru s Titom povedal tudi naslednje: »Če mi ne odpremo taborišča, bo Stalin spremenil celotno Jugoslavijo v eno grozno taborišče« (Dedijer, 1984, 464).

Ko je še uradno prišlo do prekinitev vseh odnosov med FLRJ in državami vzhodnega bloka, so Američani pripravili oceno vojaškopolične situacije sprtih strani. FLRJ naj bi imela takrat na razpolago okoli 35 pehotnih divizij s 400.000 vojaki in 400 tanki. Enako število divizij, ki naj bi jih imela takratna FLRJ na razpolago, je omenil tudi jugoslovanski veleposlanik Vladimir Popović v ZDA na sestanku, ki ga je imel z ameriškim senatorjem Robertom Taftom. Na drugi strani naj bi imele sosednje države vzhodnega bloka pripravljenih okoli 25 pehotnih divizij s približno 350.000 vojaki in 500 tanki. Razen terena na severu ob rekah Donava in Tisa, ki je bil večinoma raven, je imela FLRJ po ameriški oceni dobre možnosti za obrambo z uporabo naravnih preprek. V Washingtonu je vladalo prepričanje, da vojske držav sovjetskega bloka niso bile sposobne same izpeljati vojaške akcije zoper Tita brez izdatne pomoči Rdeče armade – to je še posebej veljalo v primeru prodora njihovih oklepnih sil skozi Vojvodino. Po pisanju Aleksandra Životića bi se za uspešen napad na FLRJ moralo še dodatno angažirati vsaj 25 do 30 sovjetskih divizij s konkretno podporo letalstva in oklepnih sil. Po njegovem mnenju leta 1949 nobena od sovjetskih satelitskih držav ni imela zmogljivosti za dolgotrajno vojaško agresijo na FLRJ. Sovjetski vojaški svetovalec v Bolgariji, general Petruševski, je ocenil, da Bolgari

28 CIA FOIA, Significance of Recent Intensified Soviet Action against Tito, datum nastanka dokumenta ni znan, datum distribucije: 5. 10. 1949, <https://www.cia.gov/readingroom/docs/CIA-RDP78-01617A000700230002-4.pdf> (zadnji dostop: 2023-04-08); TNA FO 371/88301, RY 1192/9G, Allied military supplies to Yugoslavia – In Support of Allied war Strategy, 5. 5. 1950; prim. Dedijer (1969, 231); Previšić (2021, 73–74).

zaradi neustrezne oborožitve ne bi zmogli sodelovati v sodobnem bojevanju za daljše obdobje. Podobne omejitve so veljale za Madžare in Romune, ki so se soočali tudi s problemom »zastarelega« častniškega kadra, ki bi ga bilo treba nadomestiti z mlajšimi častniki iz delavsko-kmečkih družin, da bi vojska postala bolj proletarska (Životić, 2022, 115–117).²⁹ Sicer pa je »neodvisna« FLRJ zaradi svoje strateške lege in še zlasti vojske po mnenju Jožeta Pirjevca služila kot ščit za obrambo interesov Zahoda v Sredozemlju ter širšem prostoru Afrike (Pirjevec, 2020, 348).

Po oceni britanskega ministrstva za obrambo stanje jugoslovanske vojske ni bilo tako pozitivno ocenjeno kot v ameriških poročilih. Tito naj bi sredi leta 1950 razpolagal z največ 240.000 vojaki, razporejenimi v 30 pehotnih in 3 oklepne divizije, ki pa niso bile vojno preizkušene in so služile zgolj propagandi. Britanci so menili, da lahko FLRJ zaradi slabega vzdrževanja in pomanjkanja rezervnih delov sestavi največ dve bojno sposobni oklepni brigadi.³⁰ Pri tem ne smemo spregledati letnega poročila z oznako *zaupno*, ki ga je Peake pripravil 27. januarja 1950 za britansko zunanje ministrstvo. Posebej zanimiva je njegova ocena, da naj bi jugoslovanska vojska še jeseni 1949 štela kar 315.000 mož. Primerjava s poročilom britanskega ministrstva za obrambo se zdi neverjetna; v nekaj mesecih naj bi se število vojakov zmanjšalo za 75.000, medtem ko je ocena stanja vojaške opreme ostala enaka (Jarman, 1997, 129). Da je bilo takratno oboroževanje na vrhu prioritete listi vseh vpletenih držav, pričajo uradni podatki iz leta 1950. Za kako skokovit preobrat pri denarnih investicijah takratne FLRJ v vojaško industrijo je dejansko šlo, lahko ugotovimo s primerjavo števil pred in po resoluciji Informbiroja. Po navajanju Peze so investicije Beograda v vojaško industrijo leta 1947 znašale 465 milijonov, leta 1948 4.176 milijonov, 1949. leta 13.726 milijonov, leta 1950 16.951 milijonov, največ pa leta 1951, ko je ta številka znašala 19.179 milijonov takratnih jugoslovanskih dinarjev. V letu 1950 bi naj prišlo tudi do drastične kršitve mirovne pogodbe, podpisane v Parizu s strani bivših »partneric« poražene Nemčije. Po mirovni pogodbi je bilo Bolgariji dovoljeno imeti 65.000 vojakov, a je bilo to število po pisanju časnika *The New York Times* precej večje – 130.000 mož. Tudi Madžarska je imela pod orožjem precej večje število vojakov, kot je določala mirovna pogodba, medtem ko je Romunija z dovoljenih 138.000 mož dvignila to število na 250.000. Tako naj bi sovjetske satelitske države, ki so mejile na vzhodno mejo takratne FLRJ, skupaj imele okoli 510.000 mož. Mesec dni po objavljenem članku v časopisu *The New York Times* je sledila, kot piše Pirjevec, nova presoja situacije v državi, ki jo je Tito ocenil kot kritično, saj naj bi Sovjeti v kratkem uporabili svoje satelitske države, ki so jih pospešeno oboroževali, zoper FLRJ.³¹

29 CIA FOIA, Estimate of the Military-Political Situation With Respect to the Yugoslav-Cominform Rift, datum nastanka dokumenta ni znan, datum distribucije: 20. 10. 1949, <https://www.cia.gov/readingroom/docs/CIA-RDP82-00457R003500690001-1.pdf> (zadnji dostop: 2023-04-18); ARS, SI AS 1277, t. e. 31, dosje XXI-II/1950, depeše SSIP, 42, Vladimir Popović za Tita in Kardelja, material št. 1540, Washington, 4. 12. 1950

30 TNA FO 371/88301, RY 1192/9G, Allied military supplies to Yugoslavia, 11. 4. 1950.

31 *The New York Times*, 9. 11. 1950: 3 Satellites held over arms limit, 12; prim. Pezo (1989, 37); Pirjevec (2020, 347).

»ČE DRUGAČE NE BO MOGOČE, SE BO POTREBNO ZANESTI NA
LASTNE SILE IN NAPADALCE PRIČAKATI Z MANJ OROŽJA,
A Z NEDOTAKNJENIM MORALNIM KAPITALOM« – TITO

13. februarja 1951 sta bila na obisku v Beogradu pri Kardelju in Titu ameriški pomočnik zunanjega ministra George Perkins in veleposlanik Allen. Po mnenju Američanov napada še ni bilo pričakovati, saj vojaške enote vzhodnega bloka naj ne bi imele dovolj visoke bojne pripravljenosti, ki bi omogočila uspešnost tovrstne akcije. Hkrati so menili, da bi tak napad satelitskih držav lahko sprožil iskro spopada širših dimenzij, kar pa SZ naj ne bi bilo pogodu. Kardelj se je načeloma strinjal s stališči obeh gostov in dodal, da je treba Kremlju jasno nakazati, da v primeru FLRJ ni mogoče govoriti o lokaliziranem napadu. Med sestankom naj bi se omenjala tudi možnost ponovne oborožitve Zahodne Nemčije, pri čemer je Kardelj izpostavil občutljivo javno mnenje do tega vprašanja v Evropi. Čeprav se je Perkins strinjal s Kardeljevim stališčem, pa je vztrajal pri povedanem. V Zahodni Nemčiji so bili namreč prepričani, da se je bolje oborožiti brez združitve obeh Nemčij kot pa združiti državo brez orožja, saj bi v tem primeru celotna Nemčija postala lahek plen za SZ. Ta tema je vodila k debati o obrambni sposobnosti FLRJ, ki je nujno potrebovala orožje. Kardelj je dal jasno vedeti, da je velik del orožja in opreme v lasti vojske plod domače industrije in da bi bili v primeru izbruha vojne primorani prositi za orožje tam, kjer bi ga lahko čim prej dobili, tj. pri ZDA. Perkins je v slogu spretnega diplomata izkoristil Kardeljevo iskrenost in jo obrnil v prid Washingtonu. Dobava orožja naj ne bi bila otežena, če bi FLRJ ameriškim kongresnikom podala izjavo, v kateri bi jasno pisalo, na kateri strani bi se borila v primeru izbruha vojne. Kardelj je velikodušno ponudbo ZDA gladko zavrnil s kratko obrazložitvijo, da je tudi v njihovem interesu pomagati državi v stiski. Perkins je še vedno vztrajal, da mora vsaka pomoč, tudi ekonomska, skozi kongres in da bi takšna izjava olajšala marsikaj. Kardelj je nadalje ameriškima odposlancema pojasnil razloge za neomajna stališča. FLRJ je bilo namreč strah, da bi SZ takšno izjavo lahko tolmačila kot nevarnost, saj bi se Beograd s pomočjo njihove propagande zlahka prikazal kot del protisovjetske zarote, kar bi bila samo voda na mlin Kremlju, ki je želel na vsak način demonizirati tukajšnje vodstvo,³² še dodatno tudi pred satelitskimi državami vzhodnega bloka. Prav tako bi lahko prišlo do težav v notranji politiki FLRJ – prebivalstvo bi tak preobrat, glede na takratno politiko nevtralnosti, težko razumelo.³³

32 Sovjetski maršal Vorošilov naj bi po pisanju Dedijerja od Stalina dobil nalogo, da obišče sleherno vzhodnoevropsko prestolnico z namenom, da oblati uradno politiko Beograda po resoluciji Informbiroja. Ob njegovem obisku madžarske prestolnice 22. avgusta 1949 naj bi, med drugim, tudi dejal: »Žalostna je usoda sedanjih voditeljev Jugoslavije, teh beguncev iz tabora socializma in demokracije v tabor kapitalizma in reakcije. Ti izdajalci socializma obnavljajo v svoji deželi kapitalistično ureditev, odpravljajo demokratične pridobitve jugoslovanskega ljudstva in uvajajo v deželi krvav fašistični teror« (Dedijer, 1969, 252).

33 ARS, SIAS 1277, t. e. 31, dosje XXIV/1951, depeše SSIP, 15, zapis razgovora Tita in Kardelja s Perkinsom in Allenom, material št. 15, Beograd, 13. 2. 1951; CIA FOIA, Conversations with Tito and Kardelj, 15. 2. 1951, <https://www.cia.gov/readingroom/docs/CIA-RDP78-01617A006100070010-2.pdf> (zadnji dostop: 2023-04-29).

Še istega dne je v popoldanskih urah sledil sestanek Perkinsa pri Titu. Pogovor je imel skoraj identičen vzorec kot pri Kardelju. Po mnenju Tita je imela SZ glede FLRJ v rokah škarje in platno, pretila pa je še večja nevarnost, saj bi »lokalni« spopadi lahko prešli v mednarodni vojaški spopad širših razsežnosti in bi vodili celo do nove svetovne vojne. Tito je ameriškima odposlancema še enkrat poudaril, da ne pride v poštev noben sporazum, ki bi bil pogojen z neko izjavo ali politično obvezo. Do oborožitve bi prišlo samo v primeru napada in ko bi bilo popolnoma jasno, kdo je agresor. Perkins je peljal pogovor v smeri dobave vojaške opreme prek kongresa, Tito pa je odgovoril, da mednarodna aktivnost, ki bi zmedla narode FLRJ, ne pride v poštev. Pogovor je zaključil z revolucionarnim besednjakom, da državi pač ne bo ostalo nič drugega, kot da se zanese na svoje lastne sile in tako pričaka napadalce z manj orožja ter nedotaknjenim moralnim kapitalom. Na pogovorih, ki so jugoslovanski strani veliko obetali, ni bilo dorečeno nič, razen majhne količine orožja za potrebe šolanja.³⁴ Slabih deset dni (22. februarja 1951) po Perkinsonovem obisku je Tito »obljubil« veleposlaniku Allenu, da bo JA v primeru vojne (če bi Rdeča armada napadla Zahodno Nemčijo, Italijo preko Avstrije ali Grčijo) stopila na stran zveze NATO, vendar pa izkušeni diplomat Titu, glede na morebiten razplet tovrstnega scenarija, ni najbolj verjel (Bekić, 1988, 262–263; Dimitrijević, 2006, 244).

WASHINGTONSKI SESTANEK

FLRJ je imela na Balkanu izjemen strateški položaj, zato so v Washingtonu zaključili, da bi bilo FLRJ zelo dobro imeti za zaveznico oziroma nevtrarno državo v odnosu do Zahodu naklonjenih Avstrije, Italije in Grčije. Do Zahoda »nevtrarno-zavezniški« status Beograda bi tako Moskvi zaprl dostop do Jadrana in Sredozemlja (Jakovina, 2002, 37–38). Slab mesec po obisku Perkinsa v Beogradu je prišlo 1. marca 1951 na sedežu britanskega veleposlaništva v Washingtonu do neformalnega srečanja med ameriškimi in britanskimi predstavniki, glavna tema pa je bila poenotenje stališč v primeru vojaške agresije SZ in njenih satelitov na FLRJ. Prisostvovali so britanski diplomat Oliver Franks, ameriški general Omar Bradley, George Pirie, Paul Nitze in Bernard Alexander Brocas Burrows. Podlaga za dogovarjanje je bila depeša ameriškega veleposlanika v Moskvi Alana Goodricha Kirka, ki je ocenjeval, da je podpora zahodnih sil Beogradu v primeru vojaškega napada zelo nejasna. Menil je, da bi lahko zaradi nejasnih stališč v Moskvi prišli do napačnega zaključka, da so na Zahodu glede vojaške agresije na FLRJ neenotni, kar bi lahko bil zanje dodaten argument za začetek vojaške intervencije.³⁵ Po pisanju Dedijerja je bil Kirk tudi mnenja, da predstavlja odstranitev Tita enega od ključnih zunanje-političnih ciljev Moskve (Dedijer, 1984, 440). General Bradley je na sestanku razpravljal o možnostih zahodne intervencije v primeru napada na FLRJ, vključno z vojaško podporo ali delovan-

34 ARS, SIAS 1277, 31, dosje XXIV/1951, depeše SSIP, 15, zapis razgovora Tita in Kardelja s Perkinsom in Allenom, material št. 15, Beograd, 13. 2. 1951.

35 TNA FO 371/95471, RY 1023/41G, Politics – Military discussions on Yugoslavia – 1st of March, covers record's of the ambassador's talk with general Bradley & mr. Nitze, 3. 3. 1951.

jem zunaj FLRJ in vključitvijo Grčije. Razpravljali so o odločitvah na ravni Organizacije združenih narodov (OZN), NATO ali v pogovorih med ZDA, Veliko Britanijo in Francijo. Britanci so presodili, da je vojaški napad na FLRJ v naslednjem letu malo verjeten, a niso izključili faktorja presenečenja, če bi Sovjeti želeli vojno večjih razsežnosti. Američani so glede agresije zagovarjali že dlje časa znano stališče, da bi napad satelitskih držav potisnil slabo oboroženo JA relativno hitro na teritorij Bosne in Hercegovine, kjer bi se v goratih predelih ob zunanji oskrbi bilo mogoče gverilsko bojevati dalj časa. Udeleženci sestanka so soglašali, da je treba razmisliti tudi o vlogi Albanije in Grčije, saj bi si napadena FLRJ verjetno želela strateško zaščititi bok z vdorom v Albanijo, kjer pa bi, po Franksovih besedah, trčili ob grške interese v južnem delu Albanije. Če bi JA vdrla v Albanijo, bi vanjo zelo verjetno vdrla tudi Grčija, pri čemer so od Aten pričakovali, da bi v primeru napada satelitskih držav na FLRJ namestili vojsko na meji z Bolgarijo. Peake je bil prepričan, da so se v Sofiji dobro zavedali grško-turške grožnje, zato bi od njenih 11 razpoložljivih divizij lahko v napadu na FLRJ sodelovale največ štiri. Bradley in Nitze sta se strinjala z britansko oceno o pomembnosti vprašanja, pri čemer je tudi Bradley pričakoval morebiten jugoslovanski vdor v Albanijo. Udeleženci washingtonskega srečanja so soglašali, da bi bilo koristno ohraniti zaveznico Grčijo v primeru vojaškega spopada na FLRJ nevtralnno, grški prispevek pa bi bil zgolj strateška uporaba pristanišč in, kar je bilo še posebej pomembno, v primeru napada bi obramba FLRJ potekala pod okriljem OZN.³⁶

Na washingtonskem sestanku so se izogibali dogovarjanju o kopenskem vojaškem posredovanju zahodnih zaveznic v FLRJ. Britanske oblasti, vojaške oblasti in zunanje ministrstvo so se tako nagibali k dobavi orožja³⁷ in opreme Beogradu, vojaško posredovanje pa omejili le na zračne napade na cilje v Jugoslaviji in v sovjetskih satelitskih državah, izključili pa so možnost jedrskega napada. Britanska in ameriška stran sta soglašali, da uporaba zavezniških zračnih sil v primeru napada satelitskih držav na FLRJ ne bi bila omejena zgolj na jugoslovanski teritorij. V ZDA si namreč niso znali predstavljati podobne napake kot v Koreji, kjer so bile zračne akcije omejene samo na korejsko ozemlje. Taktične zračne akcije bi se odvijale v Jugoslaviji, strateške zračne akcije pa na ozemlju satelitskih držav. Strateški zračni napadi bi lahko bili izvajani iz Združenega kraljestva, Italije, Nemčije ali Francoske Severne Afrike – zagotovitev letalskih baz bi bil najprimernejši prispevek sil OZN, ki bi sodelovale v akciji. Razmišljalo

36 TNA FO 371/95471, RY 1023/41G, Politics – Military discussions on Yugoslavia – 1st of March, covers record's of the ambassador's talk with general Bradley & mr. Nitze, 3. 3. 1951; prim. Bekić (1988, 257, 262).

37 Po navajanju Peza je vlada takratne FLRJ začela s prvimi resnimi razgovori glede dobave orožja v Washingtonu konec leta 1950. Istočasno sta se ameriški zahodni partnerki Velika Britanija in Francija zavezali nuditi pomoč v pretežno nemškem orožju še iz časa druge svetovne vojne. Washington naj bi v začetni fazi razgovorov Beogradu ves čas dopovedoval, da je odločitev ameriškega kongresa tista, ki bo dala zeleno luč dobavi večje količine ameriškega orožja. Leta 1951 je sledil obisk jugoslovanskega generala Koče Popovića v ZDA, ki je trajal mesec dni (od 15. maja do 16. junija 1951). Celoten obisk je bil namenjen obisku njihovih vojaških enot, letališč, vojaških poligonov, pristanišč in tovarn za proizvodnjo orožja. Sporazum o ameriški pomoči Jugoslovanom v oborožitvi je bil podpisan 14. novembra 1951 in je veljal do 12. decembra 1957. V teh šestih letih je FLRJ od ZDA prevzela vojaško oborožitev in ostali material v takratni vrednosti 749,6 milijonov ameriških dolarjev (Pezo, 1989, 47–49).

se je tudi o uporabi letalonosilk, a so obstajali določeni pomisleki zaradi majhne širine Jadrana in morebitne prisotnosti sovražnikovih podmornic. V skupni akciji zahodnih sil bi bil zelo pomemben prispevek Italije, če bi dala v uporabo letališki kompleks v Foggii, pod poveljstvom generala Eisenhowerja, in brez omembe, za kakšen namen bi uporabljali letališče. Po besedah generala Bradleyja je bilo ameriško stališče glede kopenskih sil takšno, da teh niti približno ne bi bilo veliko in da so nujne zračne akcije zoper agresorja. Tistih nekaj simboličnih kopenskih sil na terenu s strani OZN, omenil je ameriški in britanski polk, ki bi ju lahko priključili jugoslovanski vojski, bi bilo namenjenih pretežno za politične cilje. Kar se tiče dobave orožja Titovi vojski, je bilo po Bradleyjevem mnenju bolje dostaviti orožje tistim ljudem,³⁸ ki bi dejansko streljali proti »komunistom«, kot pa jih dati v skladišče za prihodnjo uporabo. Obstajala je tudi možnost nasprotnega učinka glede oboroževanja; če je bil namen SZ sprožiti napad satelitskih držav proti FLRJ v določenem času, bi lahko zgodnje opremljanje te z zahodnim vojaškim materialom zgolj pospešilo to akcijo. Na voljo je bilo več vrst pomoči; ena je bila tajna vojaška pomoč z dobavo opreme, druga bi bili štabni pogovori s FLRJ, tretja bi bila odkrita dobava opreme. Vsa ravnanja Zahoda bi morala biti odvisna od Titovih želja. Oliver Franks je pričakoval, da bodo jugoslovanske potrebe v veliki meri presegale to, kar je na voljo. Ob vsem tem se je ves čas pojavljalo vprašanje, ali je mogoče upočasniti opremljanje sil zveze NATO, da bi oskrbeli Titovo vojsko. V izogib resni oslabitvi bi vojaško opremljanje Jugoslavije terjalo kar precej časa. General Bradley je soglašal s to oceno in dejal, da po njegovem mnenju »pipe«, ki vodi v FLRJ, ne bi smeli odpreti v tolikšni meri, da bi resno oslabili pretok do drugih območij, vse dokler do napada dejansko ne bi prišlo. Moralni učinek, četudi majhnih dobav, pa bi bil velik.³⁹ Britanska vlada je menila, da je pri pomoči FLRJ potrebna previdnost, da ne bi Beograd preveč zahteval, če bi ga Zahod spodbudil k prošnji za orožje. Pomoč bi morala biti prilagojena jugoslovanskim razmeram. London je vztrajal, da se orožje ne bo poslalo tako dolgo, dokler ne bo opravljena temeljita preiskava o dejanskih potrebah JA s strani kompetentnih posameznikov.⁴⁰

Kuljić v zvezi z vojaško pomočjo navaja, kako je Tito junija 1951 pojasnil partijskemu vrhu svojo politiko glede tega vprašanja. Menil je, da bo FLRJ prišla do orožja predvsem zaradi nasprotij med Zahodom in Vzhodom, pri čemer je ocenil, da je bila SZ agresivnejša od Zahoda (Kuljić, 2024, 111). Po pisanju črnogorskega zgodovinarja Ivana Lakovića je ena od razprav v ameriškem senatu o vojaški pomoči FLRJ razkrila celoten ameriški finančni pragmatizem glede tega vprašanja. Eden od senatorjev je poudaril, da letni stroški vzdrževanja ene ameriške divizije na evropskih tleh narastejo do 176 milijonov ameriških dolarjev, zato naj bi pomoč Jugoslaviji v višini 38 milijonov ne predstavljala znatnega

38 Bradley je tudi menil, da če bi bila tako velika vojska, kot je bila takrat jugoslovanska, na njihovi strani, bi jim to lahko bilo samo v veliko korist (Jakovina, 2002, 38).

39 TNA FO 371/95471, RY 1023/41G, Politics – Military discussions on Yugoslavia – 1st of march, covers record's of the ambassador's talk with general Bradley & mr. Nitze, 3. 3. 1951.

40 TNA FO 371/88301, RY 1192/7G, Strategic implications of giving military aid to Yugoslavia; Draft comments on the State departments memorandum, 19. 4. 1950.

bremena za ameriške davkoplačevalce. To še posebej velja ob ugotovitvi, da ta znesek vključuje »paket« več deset jugoslovanskih divizij, ki bi jih v primeru vojne lahko imeli na svoji strani. Ne glede na številne pomisleke glede dobave orožja Beogradu so na koncu lahko Jugoslovani z ameriško vojaško pomočjo v približno desetih letih na novo opremili okoli osem od sedemindvajsetih jugoslovanskih pehotnih divizij (Laković, 2006, 39; Batty, 2015, 288). Da takratna FLRJ ni dobila še večjih količin orožja, se je s strani zahodnih držav najpogosteje opravičevalo z ameriško angažiranostjo na Korejskem polotoku (Pezo, 1989, 49). Večji del takratnega sveta, vključno z Beogradom, je vojaške aktivnosti Krem-lja na Korejskem polotoku interpretiral kot pripravljenost, da pošlje ideološko poslušne satelite v agresivne operacije na vse konce takratnega sveta. Številni so pričakovali, da bo Jugoslavija naslednja (Jakovina, 2003, 291).

S sestanka je mogoče razbrati, da takrat nobena od vpletenih držav ni bila resno pripravljena predlagati ali celo sprejeti kakršnih koli zavezujočih mednarodnih obveznosti glede operativnih vprašanj, ki bi jih lahko prinesla agresija na FLRJ. Razprave o možnih ukrepih so sestanek peljale v zastoje.⁴¹

AKTIVNOSTI V ZDRUŽENIH NARODIH IN OBOROŽITEV

Britanski veleposlanik Franks je v zvezi z aktivnostmi Združenih narodov v primeru napada na FLRJ utemeljeno predvideval, da bodo Sovjeti v Varnostnem svetu OZN resolucijo blokirali z vetom, zato so razmišljali v drugo smer: da poskusijo z resolucijo Skupščine OZN, ki bi obsodila morebitno agresijo in priporočila pomoč FLRJ. Ker pa bi sprejetje takšne resolucije lahko trajalo dalj časa, so imeli namen, če bi se vojaški dogodki odvijali zelo hitro, začeti takojšnjo podporno akcijo, to pa v skladu z 51. členom Ustanovne listine OZN, ki je določal neodtujljivo pravico do individualne in kolektivne samoobrambe. Nitze se je strinjal z splošnim stališčem, da se izvede akcija pod okriljem OZN, vendar pa Američani niso razmišljali o akciji po 51. členu, zato so se odločili zadevo čim prej proučiti. V Washingtonu so britanskim zaveznikom predlagali, naj v primeru napada na FLRJ v Londonu prevzamejo iniciativo v OZN, saj je šlo primarno za evropski problem. Udeleženci sestanka so razmišljali, da bi k vojaški akciji povabili tudi članice NATO – Francijo, Belgijo, Italijo in Nizozemsko.⁴²

Zgodovinar Darko Bekić je ocenil, da je sestanek na britanskem veleposlaništvu v Washingtonu predstavljal prelomno točko v smislu morebitnega vključevanja FLRJ v obrambne načrte Zahoda. Najpomembnejši rezultat tega sestanka pa je bilo spoznanje Washingtona in Londona, da je nastopil skrajni čas, da so Beogradu ponudili možnost za dogovarjanje o skupnem strateškem načrtovanju (Bekić, 1988, 363).

41 TNA FO 371/95471, RY 1023/41G, Politics – Military discussions on Yugoslavia – 1st of march, covers record's of the ambassador's talk with general Bradley & mr. Nitze, 3. 3. 1951.

42 TNA FO 371/95471, RY 1023/41G, Politics – Military discussions on Yugoslavia – 1st of March, covers record's of the ambassador's talk with general Bradley & mr. Nitze, 3. 3. 1951.

Medtem je na jugoslovanskih mejah z državami Informbiroja prihajalo do nenehnih incidentov,⁴³ o čemer so tekli pogovori tudi na sestanku med Titom in britanskim veleposlanikom Peakom na Brionih 12. avgusta 1951. Jugoslovanski vodja je v dvournem sestanku britanskemu diplomatu potožil, da se je na meji s sovjetskimi satelitskimi državami odvijala majhna vojna.⁴⁴ Sicer pa je bilo leta 1951 glede na podatke iz statističnega pregleda obmejnih incidentov z državami Informbiroja največ incidentov na meji z Madžarsko (793), sledila je meja z Romunijo (432). Na meji z Bolgarijo je bilo zabeleženih 186 incidentov, na meji z Albanijo pa 106. Skupaj je bilo incidentov na meji leta 1951 okoli 1.571, kar je bilo v primerjavi z letom 1950, ko je bilo zabeleženih okoli 936 incidentov, za 635 incidentov več (Bekić, 1988, 219, 223).

Sestanku, ki ga je imel Tito s Peakom, je sledil še sestanek z ameriškim demokratskim senatorjem Blairom Moodyjem. Za začetno presenečenje gosta iz ZDA je poskrbel sam Tito, ko je izjavil »da bo Jugoslavija vedno na strani ZDA, če se bo ona borila za mir in neodvisnost narodov«, na kar mu je Moody odgovoril z »zelo dobro«. Mladega ameriškega senatorja je zanimala predvsem situacija na vzhodnih mejah FLRJ in ali se za provokacijami skriva želja Moskve, da izzove vojno. Tito ni bil takega mnjenja, saj bi za napad na FLRJ potrebovali številčnejšo vojaško silo. Pri obmejnih incidentih naj bi včasih prihajalo do takšnih situacij, da je državno mejo prestopilo do 40 tujih vojakov, zaradi česar je nemalokrat prišlo tudi do strelskih obračunov. Njihov namen naj bi bil ves čas infiltrirati »informbirojevske elemente«, s tem pa vnesti nemir⁴⁵ na teritorij FLRJ. Sicer pa naj bi bil Tito prepričan, da si Sovjeti niso želeli izzvati takšne napetosti, ki bi peljala k začetku splošne vojne. Glede na izkušnje, ki jih je imel z njimi, je vedel, da gleda Moskva na situacijo v svetu z realnimi očmi in da ne bodo začeli vojne, če uspeh ni stoddostno zagotovljen. Kljub temu pa je še vedno dopuščal možnost, da bi Sovjeti v želji po lokalnem uspehu napačno ocenili dejansko situacijo. To, da so imele ZDA takrat v posesti atomsko bombo, je bil zgolj eden od dejavnikov, zakaj Sovjeti niso sprejeli odločnejših korakov v smeri splošne vojne. Največji adut jugoslovanskih vojaških sil je bila visoka stopnja morale v primerjavi s tisto na drugi strani vzhodne meje, ki je bila porazna. Dedijer je tako npr. trdil, da bi se v primeru ruskega napada jugoslovanski narodi borili tako, kot so se borili proti Nemcem, medtem ko je Moša Pijade opozarjal na omahovanje, ki bi lahko bilo v trenutku agresije na FLRJ tudi usodno. Po pisanju Petranovića je bila prav enotnost narodov FLRJ in KPJ ključna za to, da Stalin ni vojaško ukrepal zoper Tita. Stalin naj bi stalno zamujal, zaradi česar je jugoslovansko vprašanje postalo tudi svetovno; enostranska vojaška akcija naj

43 Zgodovinar Ivo Banac piše, da so napetosti na meji med FLRJ in sovjetskimi satelitskimi državami izzvale skupaj 7.811 incidentov, v katerih je bilo ubitih 17 jugoslovanskih graničarjev (Banac, 1990, 130).

44 AJ 836, K-3, I-2-A/136, Prijem ambasadora Velike Britanije Čarlsa Pika kod maršala Tita, 12. 8. 1951.

45 Beograd je na podlagi analize taktike Informbiroja menil, da SZ ni pravilno ocenila situacije v FLRJ in se je zmotila glede enotnosti znotraj KPJ. Njihov poskus ustvarjanja frakcije znotraj KPJ in izolacije Titovega vodstva se je izjalovil (Terzić et al., 2015, 580).

bi postajala zoper FLRJ vedno bolj neizvedljiva. Tito je videl največje težave zgolj pri najmodernejši oborožitvi, ki so jo imele sovjetske satelitske države v primerjavi z arzenalom FLRJ na pretek. Oborožitev takratne JA je bila pretežno sovjetskega, češkoslovaškega in nemškega izvora. Tito je dal senatorju Moodyu iz ZDA na sestanku jasno vedeti, da bi lahko bilo leto 1951 glede oborožitve za narode Jugoslavije ključno. Sestanek je zaključil z besedami, da bi Sovjeti s svojimi sateliti napadli FLRJ in likvidirali njeno vodstvo že leta 1948, če bi vedeli, da sta stanje v jugoslovanski vojski in njen borbeni zagon na nižji ravni. Njegove besede je po pisanju Životića posredno potrdil tudi sovjetski maršal Žukov ob svojem prvem obisku FLRJ leta 1957. Po njegovem mnenju je bila takratna jugoslovanska vojska glede na bojno pripravljenost ena najboljših iz bloka socialističnih držav; parirala naj bi ji lahko samo še vojska Češkoslovaške. Prav to naj bi bilo v kombinaciji s splošno vojaško obveznostjo in gorato karakteristiko terena notranjosti FLRJ (BiH) eden od ključnih adutov pri morebitnem dolgotrajnejšem uporju zoper močnejšega agresorja.⁴⁶ Glede jugoslovanskih oboroženih sil in njihove percepcije s strani Američanov Lorraine Lees piše, da je Washington v takratnih jugoslovanskih oboroženih silah prepoznal največjo in najučinkovitejšo vojsko na Balkanu. Čeprav je bila jugoslovanska vojska po drugi svetovni vojni tehnično podhranjena, je častniški kader s svojim fanatizmom in številčnostjo uspešno nadomestil to pomanjkljivost (Lees, 1997, 3). Njene besede posredno potrjuje pisanje Vukmanovića - Tempa, ki je v letih 1948–1958 opravljal funkcijo člana Sveta za ljudsko obrambo – celotna država je bila prekrita z borci, ki so se bili pripravljeni po njegovem pisanju žrtvovati za svojo domovino. Njihova naloga naj bi celo bila, da smejo delovati samostojno, brez čakanja na ukaze (Rajović, 1970, 1168; Vukmanović - Tempo, 1969, 46–47).

Pozorno spremljanje dogajanja na Balkanu s strani Washingtona potrjuje tudi takratni ameriški državni sekretar Dean Acheson, ki je po poročanju *Slovenskega poročevalca* medije na začetku leta 1951 jasno opozoril, da bi vsak vojaški napad na FLRJ lahko ogrozil svetovni mir. Po njegovem mnenju je ameriško ravnanje pri obrambi Koreje jasno kazalo, kakšno bi bilo stališče ZDA v primeru sovjetske vojaške agresije in njenih satelitov na FLRJ.⁴⁷

Jugoslovanska diplomatska aktivnost je glede nabave zahodnega orožja svoj vrhunec doživela konec avgusta leta 1951, ko je Tita obiskal svetovalec ameriškega predsednika Trumana, Averell Harriman. Na tiskovni konferenci je Harriman opisal pogovore, ki sta jih imela s Titom na temo vojne in miru. Na novinarsko vprašanje glede oboroževanja v svetu nasploh je predstavnikom sedme sile dal vedeti, da sta se oba z maršalom strinjala, da je krepitev vojaške moči edini način za preprečitev izbruha nove vojne. Po njegovih besedah naj bi obstajala resna nevarnost, da bi Sovjeti napačno ocenili reakcijo oziroma more-

46 AJ 836, K-3, I-2-A/94, Prijem američkog senatora Blera Mudija kod maršala Tita, Brioni, 12. 8. 1951; Dedijer (1969, 232); Petranović (1988, 236); Životić (2015, 215–216).

47 Slovenski poročevalec, 15. 2. 1951: Napad na Jugoslavijo bi ogrožal svetovni mir, 1.

bitno pasivnost zahodnih držav v primeru njihovega napada na FLRJ. Ne glede na tovrstne pomisleke je bil Harriman še vedno prepričan, da so bili dogodki na korejskem polotoku dovolj velik argument Moskvi, da so se skoraj vse članice OZN uprle vojaški agresiji in da je varnostna negotovost zbližala takratni Zahod s Titovo FLRJ. Na več kot tri ure trajajočem sestanku so bili prisotni tudi ameriški veleposlanik Allen, jugoslovanski zunanji minister Edvard Kardelj, minister za industrijo Boris Kidrič in Aleksandar Ranković. Osrednja tema sestanka je bila ameriška vojaška pomoč, saj so gostitelji nujno potrebovali moderno zahodno orožje. Harriman je obljubil, da bo jugoslovanske želje prenesel ameriškemu predsedniku, a je odobritev vojaške pomoči v rokah ameriškega kongresa. Sicer pa je jugoslovansko vodstvo tudi na tem sestanku zagovarjalo svoje dotedanje stališče, da si Moskva pravzaprav ni želela začeti vojne večjih razsežnosti. Stalin naj bi po mnenju Beograda poskušal ustvariti ugodne pogoje za lokalno vojno. Po njihovem mnenju je bila takratna FLRJ eden od najpomembnejših ciljev njihove morebitne agresije.⁴⁸

Kremelj je imel, po besedah poveljnika madžarske pehote Bela Királyja, ki je leta 1956 emigriral v ZDA, pripravljen načrt za vojaški obračun s FLRJ. Glavnino napada bi tako vodili Sovjeti ob pomoči madžarske in romunske vojske. Po mnenju Királyja pa do agresije na FLRJ ni prišlo zaradi ameriške »brezkompromisne« intervencije v Koreji. V zvezi s tem Heuser piše, da se Királyeve trditve o možni vojaški invaziji na takratno Jugoslavijo lahko podprejo z večjim številom obveščevalnih poročil iz začetka leta 1951 (Banac, 1990, 131; Heuser, 1989, 158).

Kljub nevarnosti agresije na FLRJ je bilo po besedah diplomata Slavena Smodlake, ki je spremljal Harrimana na letališče, pri njem še vedno moč zaslediti kanček dvoma glede »iskrenosti« odnosov na relaciji Beograd-Moskva. Tik pred odhodom naj bi Harriman nepričakovano vprašal Smodlako, ali je prekinitev odnosov med SZ in FLRJ resnično dokončna. Smodlaka naj bi suvereno odgovoril, da je prekinitev ne samo enkratno, ampak stokratno dokončna. Na to naj bi se v ozadju z veliko dozo sumničavosti odzval ameriški veleposlanik Allen z besedami, da vsi ljudje v FLRJ ne mislijo tako.⁴⁹

Po pisanju zgodovinarja Jakovine je bil skepticizem glede resničnosti spora med Beogradom in Moskvo v ameriški administraciji prisoten še nekaj let. Celó Eisenhower je v poročilu Nacionalnemu svetu za varnost (NSC) opozoril, da bi lahko šlo pri t. i. poslabšanju odnosov zgolj za podel trik. Sicer pa takratni razkol v

48 AJ 836, K-3, I-2-A/95, Prijem ličnog svetnika predsednika SAD Avarela Harimana kod maršala Tita, (Brdo kod Kranja), 26. 8. 1951

49 AJ 836, K-3, I-2-A/95, Ambasada FNRJ Vašington, 28. 8. 1951; AJ 836, KMJ, K-3, I-2-A/95, Zabeleška o razgovoru druga Slavena Smodlake sa g. Averell Harriman-om, u nedjelju 26. augusta 1951 u 16 časova u automobilu od Bleda do aerodroma Ljubljana, 26. 8. 1951.

odnosih med FLRJ in SZ predstavlja po kasnejših ocenah⁵⁰ ameriške obveščevalne agencije CIA enega od najpomembnejših dogodkov znotraj komunističnega gibanja in prvi udarec sovjetskemu imperializmu (Jakovina, 2002, 30, 32).

ZAKLJUČEK

Prispevek analizira vojaško-politične razmere med FLRJ in SZ v letih 1948–1951, osredotočajoč se na posledice razkola z Informbirojem. Raziskava razkriva, kako se je FLRJ, soočena z resno vojaško in politično grožnjo, strateško prilagodila ter se uspešno orientirala proti Zahodu. Ključni obrambni ukrepi, kot so gradnja utrdb, priprava evakuacijskih načrtov in diplomatska zbližanja z Zahodom, so ne le ohranili neodvisnost države, temveč so tudi preprečili destabilizacijo širše regije. Zaključimo, da članek ponuja vpogled v izzive in rešitve, s katerimi se je FLRJ soočala v kontekstu hladnovojnih napetosti, ter osvetljuje posebnosti njenega položaja v povojni Evropi.

50 CIA FOIA, Discussion of Tito-Moscow Break, datum nastanka dokumenta ni znan, datum distribucije 4. 10. 1949, CIA-RDP80-00926A001500020004-1.pdf; CIA FOIA, General Political Situation – Yugoslavia, datum nastanka dokumenta ni znan, datum distribucije 20. 7. 1954, <https://www.cia.gov/readingroom/docs/CIA-RDP80-00810A004500370009-6.pdf> (zadnji dostop: 2023-03-03).

CONTRIBUTION TO THE UNDERSTANDING OF SOVIET MILITARY-POLITICAL THREATS AND WESTERN AID TO YUGOSLAVIA IN THE PERIOD 1948–1951

Tomaž ČELIG

Razlagova ulica 2, 2000 Maribor, Slovenia

e-pošta: tomaz.celig@gmail.com

SUMMARY

In the period following World War II, the Federative People's Republic of Yugoslavia, under the leadership of Josip Broz Tito, experienced a pivotal moment in its history due to the split with the Cominform and the subsequent break in relations with the Soviet Union, leading to a profound military and foreign policy transformation in Belgrade. This period can be seen as a continuation of the rebellious pragmatic line that had already been outlined during World War II, when Yugoslav communists, in contrast to the Eastern Bloc countries, gained power almost independently through their own struggle. The realization that external powers, in this case the Soviet Union, could not simply dictate domestic or foreign policy decisions was crucial for Belgrade's strategic shift. Threats of a military attack from the Eastern Bloc forced the Federative People's Republic of Yugoslavia to seek aid and support, particularly military, from the West. These activities were particularly evident on the diplomatic front. This research reveals the complexity and dynamism of Yugoslav foreign policy, which Belgrade faced in its efforts to maintain its sovereignty. In this context, the Federative People's Republic of Yugoslavia gradually became an example of how to maintain a delicate balance between the superpowers. This shift and the steps taken by Belgrade are key to understanding Yugoslavia's role in international relations and its status during that period.

Keywords: Federative People's Republic of Yugoslavia, Josip Broz Tito, Edvard Kardelj, diplomacy, Soviet Union, Cominform, threats, military attack, Western aid.

VIRI IN BIBLIOGRAFIJA

- AJ 836** – Arhiv Jugoslavije (AJ), fond Kancelarija maršala Jugoslavije (836).
- ARS, SI AS 1277** – Arhiv Republike Slovenije (ARS), Kardelj Edvard - Krištof (1926–1990) (fond SI AS 1277).
- CIA FOIA** – Central Intelligence Agency (CIA), Freedom of Information Act (FOIA). <https://www.cia.gov/readingroom/> (zadnji dostop: 29. 4. 2023).
- Borba**. Beograd, Borba, 1922–.
- Slovenski poročevalec**. Ljubljana, Slovenski poročevalec, 1938–1959.
- The New York Times**. New York, The New York Times Company, 1857–.
- The New York Times Magazine**. New York, The New York Times Company, 1896–.
- Banac, Ivo (1990)**: Sa Staljinom protiv Tita: informbirovski rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu. Zagreb, Globus.
- Batty, Peter (2015)**: Titova velika prevara: kako je Tito zavajal Churchilla. Ljubljana, Nova obzorja.
- Bogetić, Dragan (2008)**: Jugoslavija u hladnom ratu. V: Dimitrijevič, Bojan B. (ur.): Istorija 20. veka, št. 2. Beograd, Institut za savremenu istoriju, 315–370.
- Bekić, Darko (1988)**: Jugoslavija u hladnom ratu: odnosi s velikim silama 1949–1955. Zagreb, Globus.
- Ceh, Nick (2002)**: U.S. Diplomatic Records on Relations with Yugoslavia During the Early Cold War 1948–1957. New York, Columbia University Press.
- Đedijer, Vladimir (1969)**: Izgubljeni boj J. V. Stalina: 1948–1953. Ljubljana, Delo.
- Đedijer, Vladimir (1984)**: Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita – Treći tom. Beograd, Rad.
- Đimić, Ljubodrag (2010)**: Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1945–1956. Beograd, Ministarstvo spoljnih poslova.
- Dimitrijevič, Bojan B. (1999)**: Jugoslovenska armija 1948–1951 – u iskušenju sukoba. V: Kačavenda, Petar (ur.): Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948. godine. Beograd, Institut za savremenu istoriju, 115–128.
- Dimitrijevič, Bojan B. (2006)**: Od Staljina do Atlantskog pakta: armija u spoljnoj politici Titove Jugoslavije 1945–1958. Beograd, Službeni list SCG.
- Goldstein, Ivo (2008)**: Hrvatska zgodovina. Ljubljana, Društvo Slovenska matica.
- Heuser, Beatrice (1989)**: Western “Containment” Policies in the Cold War: the Yugoslav Case: 1948–53. London – New York, Routledge.
- Hlevnjuk, Oleg (2021)**: Staljin – Život jednog vođe. Beograd, Arhipelag.
- Holzer, Jerzy (2002)**: Komunizam u Europi: povijest pokreta i sustava vlasti. Zagreb, Srednja Europa.
- Jakovina, Tvrtko (2002)**: Socijalizam na američkoj pšenici (1948–1963). Zagreb, Matica Hrvatska.
- Jakovina, Tvrtko (2003)**: Američki komunistički saveznik: Hrvati, Titova Jugoslavija i Sjedinjene američke države: 1944–1955. Zagreb, Profil International – Srednja Europa.
- Jarman, Robert L. (ur.) (1997)**: Yugoslavia Political Diaries 1948–1965, Volume 4: 1949–1965. Cambridge, Archive Editions.

- Kržavac, Savo & Dragan Marković (1976):** Informbiro: kaj je to? Jugoslavija je rekla ne. Ljubljana, Komunist.
- Kuljić, Todor (2024):** Tito: sociološko-zgodovinska študija. Koper – Čentur, Založba Annales – Zgodovinsko društvo za južno Primorsko – Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategijo družbe, kulture in okolja.
- Laković, Ivan (2006):** Zapadna vojna pomoč Jugoslaviji 1951–1958. Podgorica, Istorijski inštitut Crne Gore.
- Lees, Lorraine M. (1997):** Keeping Tito Afloat: the United States and the Cold War. Philadelphia, Pennsylvania University Press.
- Petranović, Branko (1988):** Istorija Jugoslavije: 1918–1988. Knj. 3, Socijalistička Jugoslavija: 1945–1988. Beograd, Nolit.
- Pezo, Omer (1989):** Opremanje naoružanjem. Beograd, Vojnoizdavački centar.
- Pirjevec, Jože (2020):** Tito in tovariši. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Pirjevec, Jože (2015):** Soočenje kulturnih, državnih, geopolitičnih in ideoloških konceptov na stiku italijanskega in južnoslovanskega prostora (1848–1975). *Acta Histriae*, 23, 3, 377–392.
- Previšić, Martin (2021):** Zgodovina Golega otoka. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Rajović, Radošin (ur.) (1970):** Jugoslovenski savremenici: ko je ko u Jugoslaviji. Beograd, Hronometar.
- Repe, Božo (2023):** Karađorđevići in vladarska ideologija pri Slovencih. *Studia Historica Slovenica*, 23, 2, 529–562.
- Terzić, Milan V. (2005):** Titova vještina vladanja: maršal i maršalat: 1943–1945. Podgorica, Pobjeda.
- Terzić, Milan, Basara, Mihajlo & DMITAR TASIĆ (2015):** Informbiro i Jugoslovenska (narodna) armija: zbornik dokumenata. Beograd, Službeni glasnik.
- TNA FO 371 – The National Archives, London-Kew (TNA), Foreign Office: Political Departments: General Correspondence from 1906–1966 (FO 371).**
- Torkar, Blaž (2020):** Britanske ocene obrambnih zmogljivosti jugoslovanske vojske po sporu z Informbirojem. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino.
- Vukmanović - Tempo, Svetozar (1969):** Stalin in Jugoslavija: neki dvajsetletnici na rob. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Vukmanović - Tempo, Svetozar (1982):** Revolucija koja teče: memoari – 4. knjiga. Ljubljana, ČGP Delo.
- Životić, Aleksandar (2015):** Jugoslovensko-sovjetske vojne suprotnosti (1947–1957): iskušenja savezništva. Beograd, Arhipelag – Institut za noviju istoriju Srbije.
- Životić, Aleksandar (2022):** Strah ili realnost? Mogućnost sovjetske vojne intervencije u Jugoslaviji 1948–1953. *Istorija 20. veka*, 40, 1, 107–128.

DOGAJANJE NA OBMOČJU HALOZ V OBDOBJU VOJNE ZA OBRAMBO SUVERENOSTI REPUBLIKE SLOVENIJE LETA 1991

Petra GRABROVEC

Študijski center za narodno spravo, Tivolska cesta 42, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: petra.grabrovec@scnr.si

Špela CHOMICKI

Študijski center za narodno spravo, Tivolska cesta 42, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: spela.chomicki@scnr.si

Tomaž KLADNIK

Slovenska vojska, Engelsova cesta 15, Kadetnica, 2111 Maribor, Slovenija
e-mail: tomazkladnik7@gmail.com

IZVLEČEK

Pričujoči članek na podlagi zbirke stalnega dokumentarnega gradiva Ministrstva za obrambo Republike Slovenije in ustnih pričevanj predstavlja dogajanje na območju Halož v času osamosvojitvene vojne za Slovenijo leta 1991, ki do sedaj še niso bila deležna podrobnejše znanstvene obravnave. Na omenjenem območju, kjer so bili pričakovani morebitni premiki jugoslovanskih vojaških enot, sicer ni bilo bojnih aktivnosti med vojaštvom, ampak je šlo za obrambno aktivnost in formiranje južne meje z Republiko Hrvaško.

Ključne besede: vojna za Slovenijo, Haloze, slovenska južna meja, mejne kontrolne točke, Teritorialna obramba (TO), milica

GLI AVVENIMENTI NELLA REGIONE DI HALOZE DURANTE LA GUERRA PER LA DIFESA DELLA SOVRANITÀ DELLA REPUBBLICA DI SLOVENIA NEL 1991

SINTESI

Questo articolo, basato sul materiale documentario permanente del Ministero della Difesa della Repubblica di Slovenia e su testimonianze orali, presenta gli eventi nella regione di Haloze durante la guerra d'indipendenza della Slovenia del 1991, che non sono ancora stati oggetto di uno studio scientifico dettagliato. In quest'area, dove si prevedevano possibili movimenti di truppe jugoslave, non si svolsero combattimenti, ma piuttosto attività difensive e la formazione del confine meridionale con la Repubblica di Croazia.

Parole chiave: guerra d'indipendenza slovena, Haloze, confine meridionale slovene, posti di blocco di confine, Forza di difesa territoriale slovena (TO), Milizia

UVOD

Smrt Josipa Broza Tita, 4. maja 1980, je nakazala nadaljnje postopno ugašanje jugoslovanske države. Tekom osemdesetih let 20. stoletja je Socialistična federativna republika Jugoslavija (SFRJ) sicer navzven še dajala videz stabilne, mirne in gospodarsko močne države, vendar so notranjepolitične krize¹ na pragu devetdesetih let privedle do razpada države. Dvajseto stoletje se je začelo in končalo z vojno na Balkanu, v katero je bilo v obeh primerih neposredno vpleteno tudi slovensko ozemlje (Gabrič, 2005b, 1148).

Obdobje po Titovi smrti je bilo zaznamovano z več krizami, ki so se odvijale tako na političnem, kot na gospodarskem področju. Prav gospodarstvo je v osemdesetih letih 20. stoletja še zmeraj čutilo posledice svetovne naftne krize iz desetletja poprej in je bilo povezano z zadolženostjo države v tujini, inflacijo, devalvacijo dinarja, primanjnkovanjem naftnih derivatov, težavami pri preskrbi s surovinami in življenjskimi potrebščinami, ipd.²

Gospodarska kriza³ v Jugoslaviji je bila v tesni povezavi s politično krizo, ki je temeljila na mednacionalnih nasprotovanjih.⁴ Srbski politični vrh je menil, da je za krizo gospodarstva odgovorna konfederativna državna ureditev. Slobodan Milošević je med drugim novembra 1984 izjavil: »Če politika dezintegracije in separatizma ne odide s scene, ta [jugoslovanska, op. a.] družba nima perspektive in bo morala razpasti« (Gabrič, 2005a, 1168). Čeprav je slovenska politika do druge polovice osemdesetih let 20. stoletja zagovarjala bolj kompromisno politiko do Beograda, je kasneje prišlo do preobrata.⁵ Kot izpostavlja Jelka Piškurić, je razlog za to tičal predvsem v naraščajočem srbskem nacionalizmu v obdobju, »ko so mnogi komunistični režimi [vzhodnega bloka, op. a.] padli« (Piškurić, 2021, 67). Slovenska politika je posledično začela zagovarjati demokratizacijo tako političnega kot kulturnega in gospodarskega življenja (Gabrič, 2005a, 1168–1172; 2005b, 1148–1149; Čepič, 2005a, 1151; Štih, Simoniti & Vodopivec, 2016, 732–738; Piškurić, 2021, 67–68).

PRIPRAVE NA OSAMOSVOJITEV SLOVENIJE

Od septembra do decembra leta 1989 so v slovenski skupščini potekale priprave na sprejetje nove volilne zakonodaje. 27. decembra 1989 je bil sprejet *Zakon o volitvah v*

1 Delovanje Službe državne varnosti (SDV) je bilo v obdobju osemdesetih let 20. stoletja zaradi notranjepolitične krize usmerjeno predvsem v zagotavljanje kontinuitete vzpostavljenega političnega sistema. Prim. Šela (2022); Šela in Friš (2017).

2 O vplivu gospodarske krize na vsakdanje življenje Slovencev v osemdesetih letih 20. stoletja prim. Piškurić (2022, 547–582).

3 V Jugoslaviji so gospodarsko krizo začeli poimenovati kot *kriza* šele sredi osemdesetih let. V delu *Jugoslovansko društvo u krizi* iz leta 1985 je hrvaški ekonomist Branko Horvat izpostavil, da je bil jugoslovanski politični sistem glavna ovira gospodarskega in družbenega razvoja v državi (Lorenčič, 2010, 274).

4 O gospodarskem položaju Jugoslavije in gospodarske krize v osemdesetih letih prim. Lazarević in Rendla (2022, 343–370).

5 Kot izpostavlja Božo Repe (2022, 306), pri slovensko-srbskih odnosih v zadnjem desetletju Jugoslavije ni šlo za mednacionalni konflikt na podlagi historično podkrepljenega sovraštva (kot primer Srbov in Hrvatov ali Srbov in Albancev), ampak za različne ideje o ureditvi in prihodnosti Jugoslavije.

skupščine in zakoni za izvedbo volitev (UL SRS, 42/1989, 2232–2243). Na podlagi tega so bile 8. januarja 1990 razpisane prve povojne večstrankarske volitve za obdobje med 8. in 22. aprilom 1990. Volitve so bile prelomni dogodek, ki so hkrati pomenile pomemben korak k oblikovanju samostojne in demokratične države (UL SRS, 49/1989, 2232–2233; Čepič, 2005b, 1283–1284; Štih, Simoniti & Vodopivec, 2016, 744; Taškar, 1990b, 1; Pesek, 2007, 148). »Današnje volitve [...] so bile prelomnica v našem družbenem dogajanju, nekoliko širše so nam odprle tudi vrata v Evropo in svet, saj smo prvič po vojni volili neposredno in tajno« (Taškar, 1990a, 1).

Po volitvah je postalo pomembno vprašanje na slovenskem političnem področju t. i. vprašanje plebiscita⁶ o samostojnosti in neodvisnosti Slovenije. »Slovenija nima prihodnosti v Jugoslaviji. V njej nas čaka ekonomska in nacionalna smrt« (Stojanov, 1990, 1). Konec novembra 1990 je bil sprejet zakon o izvedbi plebiscita, ki je bil nato izpeljan 23. decembra istega leta. Plebiscita se je udeležilo 93,5 % volilnih upravičencev in od tega se je 88,5 % volivcev odločilo za samostojno in neodvisno državo (Valič Zver, 2013, 271–272; Pesek, 2007, 209; Osojnik, 2022, 463–502). Na Ptujskem se je plebiscita udeležilo 94,4 % volilnih upravičencev, za samostojno in neodvisno Slovenijo pa je glasovalo 91,9 % volivcev. Po poročanju lokalnega časnika *Tednik* je bila na številnih manjših volilnih mestih udeležba stoodstotna. Končen izid je zavezal slovensko vlado, da v obdobju šestih mesecev uresniči odločitev plebiscita.⁷

Plebiscit je za nami. Slovenija si je tako, malo nasršena in malo negotova, vzela svoj prostor pod soncem v tej novi pomladi narodov in z eno nogo stopila na evropski zemljevid kot samó sebi pripadajoča entiteta, kot klasična država (Lorenci, 1990, 1).

Obdobje do junija 1991 je bilo zaznamovano s pripravami na osamosvojitve Slovenije in pogovori z jugoslovanskim vrhom. Po poročanjih tujih medijev je bila Jugoslavija tedaj ena izmed treh kriznih žarišč na svetu. V maju 1991 so se razmere začele še posebej zaostrovati, hkrati pa so bile v državi že konstantne izredne razmere in grožnje z državljansko vojno. Na Hrvaškem so se začeli spopadi med Hrvati in Srbi, ki so nakazovali na resnost prihajajočega obdobja osamosvajanja republik. Kljub zaostrovanju notranjepolitične situacije v Jugoslaviji, je Slovenija vztrajala pri datumu osamosvojitve, 26. juniju 1991, kot je bilo to določeno s plebiscitom (Valič Zver, 2013, 272–273; Pesek, 2007, 280, 331).

Republika Slovenija je v dogovoru z Republiko Hrvaško nameravala razglasiti samostojnost 26. junija 1991, vendar so v medsebojnem tajnem sporazumu določili razglasitev neodvisnosti za dan prej. Tajni sporazum je bil sklenjen z namenom preprečitve morebitnih izrednih ukrepov iz Beograda. Tako sta obe republiki razglasili neodvisnost 25. junija 1991, Slovenija s Temeljno listino o samostojnosti

6 O plebiscitni pobudi prim. Osojnik (2023).

7 *Tednik*, 27. 12. 1990: Dočakali smo dan..., 2.

Republike Slovenije, vendar je od te točke šel zgodovinski razvoj dogodkov v obeh republikah v dve smeri. V Sloveniji so se dogodki osamosvojitve odvijali v hitrejšem postopku, medtem ko je bil proces osamosvajanja na Hrvaškem počasnejši (Štih, Simoniti & Vodopivec, 2016, 754–755). Jugoslovanski vojaški vrh je sprejel odločitev ukrepanja proti Sloveniji z odredbo v *Uradnem listu SFRJ*, in sicer so 25. junija 1991 prepovedali vzpostavljane mejnih prehodov znotraj državnega ozemlja. Hkrati so izdali odredbo o odstranitvi že vzpostavljenih mejnih prehodov. S tem so dali pravno podlago vojaškemu ukrepanju, saj je začela odredba Zveznega izvršnega sveta s podpisom predsednika Anteja Markovića veljati naslednji dan po objavi (UL SFRJ, 47/1991, 726). Svečana razglasitev neodvisnosti Republike Slovenije je potekala 26. junija 1991, ko so pred parlamentom v Ljubljani simbolno sneli jugoslovansko zastavo in izobesili novo slovensko zastavo (Štih, Simoniti & Vodopivec, 2016, 754–755).

Na Ptuj se je 26. junija 1991 odvijala osrednja občinska slovesnost ob razglasitvi samostojnosti Slovenije. Nekaj minut pred 22. uro se je na trgu pred magistratom začela slovesnost s kulturnim programom, kjer so ob zaključku ob zvokih fanfar dvignili novo slovensko zastavo. Kot simbol slovenstva so ob slovesnosti posadili lipo. V nagovoru je predsednik občinske skupščine Ptuj Vojteh Rajher dejal:

Vemo, da so številne generacije pred nami že oblikovale narodne skupnosti v države, vemo, da mnoge to poizkušajo ali pa bodo to isto šele storile. Vendar pa je danes to dejanje NAŠA zgodovinska resnica in NAM pripada ta trenutek (Ozmec, 1991, 8).

V nadaljevanju članka je predstavljeno dogajanje na območju Halož v času vojne za obrambo suverenosti Republike Slovenije, ki do sedaj še ni bilo deležno podrobnejše znanstvene obravnave.⁸ Gre za območje, kjer po razglasitvi samostojnosti Slovenije ni bilo bojnih aktivnosti med enotami Teritorialne obrambe (TO) in Jugoslovanske ljudske armade (JLA), kot je bilo to v njegovi neposredni bližini (Ormož in Središče ob Dravi). Enote TO in milice so bile v pripravljenosti, saj skozi Haloze še danes poteka transportni koridor, del t. i. Pyhrnske smeri v X. evropskem prometnem cestnem koridorju, ki povezuje Regensburg, Gradec (Graz), Maribor in Zagreb (Ficko, 2014, 942). Predvidevali so možnost prodora enot JLA tudi od meje s Hrvaško do mejnega prehoda Šentilj na slovensko-avstrijski državni meji. Druga možnost je bil prodor enot JLA iz smeri Varaždina preko Zavrča in Ptuja proti Mariboru in Šentilju. Na podlagi tega je bilo težišče vojaškega udejstvovanja postavljeno na varovanje na novo vzpostavljene državne meje. Ker državna meja kot taka pred tem fizično ni obstajala in je pretok ljudi in prometa potekal brez ovir, je bilo treba vzpostaviti celotno infrastrukturo mejnih kontrolnih točk (MKT).⁹

8 O predstavitvi in problematiki arhivskih virov za obdobje slovenske osamosvojitve prim. Chomici in Grabrovec (2023).

9 MORS, Informacija o stanju in aktivnosti TO na območju Občine Ptuj v času ob razglasitvi neodvisne Slovenije, 16. 7. 1991.

TERITORIALNA OBRAMBA IN VOJNA ZA OBRAMBO SUVERENOSTI REPUBLIKE SLOVENIJE 1990–1991

Dogodki na Češkoslovaškem v letu 1968, znani tudi pod imenom Praška pomlad, in intervencija sovjetskih sil, ki je sledila 21. avgusta istega leta, so v Jugoslaviji povzročili določeno mero zaskrbljenosti. Politično vodstvo je podprlo koncept *vseljudske obrambe*, ki je bila realizirana 20. novembra 1968 z ustanovitvijo Glavnega štaba za ljudski odpor. V *Zakonu o ljudski obrambi* so marca 1969 sprejeli določila o organizaciji TO, ki je bila organizirana na ozemlju celotne SFRJ in bi v primeru vojaške akcije pomenila podporo JLA na terenu. Enote TO so bile poleg sodelovanja z enotami JLA predvidene tudi za samostojno delovanje v obrambi urbanih in podeželskih naselij ter reševanju prebivalstva, pri protidesantni obrambi, pri organizaciji odpora, za podporo pri odpravljanju radioloških, bioloških in kemičnih napadov ter pri iskanju in uničenju neeksplozivnih ubojnih sredstev. Nova vojaška doktrina je tako predvidevala, da enote TO v primeru okupacije ne bi zapustile zasedenega območja, temveč bi poskrbele za organizacijo vojaškega odpora v zaledju (Kladnik, 2007, 16–18; 2008, 816–818; Guštin, 2010, 279–280).

Manevrske enote TO so bile namenjene izvajanju ofenzivnih operacij in bojnega delovanja na širšem območju, medtem ko so bile prostorske enote sicer številčnejše, vendar so bile namenjene za delovanje na območju občin in mestnih skupnosti. Pokrajinski štab za Teritorialno obrambo (PŠTO) Vzhodnoštajerske pokrajine je imel svoj sedež v Mariboru, pod njegovo poveljstvo pa so spadale TO občin Maribor, Lenart, Ormož, Slovenska Bistrica in Ptuj. Natančneje so bile v Mariboru oblikovane tri brigade, v okoliških občinah pa odredne četne sestave (Pohorski odred v Slovenski Bistrici, Slovenskogoriški v Lenartu, Gornji Radgoni in Ormožu, in Haloški odred na Ptuj).¹⁰ V naslednjih letih je sledila tretja reorganizacija TO, in sicer med letoma 1982 in 1985 (Kladnik, 2008; Bolfek, 2011, 47–56, 84).

V začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja po dogodkih, ki so v slovenski družbi in politiki utrdili zavezanost plebiscitarni odločitvi o vzpostavitvi samostojne in demokratične države, ter po dogodkih, ki so se sočasno odvijali na Hrvaškem, se je jugoslovanski vojaški vrh odzval z izdajo tajnega ukaza o premiku orožja iz skladišč TO v skladišča JLA, in sicer pod pretvezo neustreznosti skladiščenja orožja. V Sloveniji je JLA prevzela 80 % orožja, 20 % pa ga je uspela obdržati TO. To je pomenilo, da je bila slovenska vojska leto dni pred agresijo JLA večinsko razorožena. Po poskusu razorožitve TO je Republiški sekretariat za ljudsko obrambo začel z oblikovanjem Manevrske strukture Narodne zaščite z namenom obrambe pred vojaškim posegom JLA na območje Slovenije. Na območju Vzhodnoštajerske pokrajine je bil strukturiran Pokrajinski štab za manevrsko strukturo narodne zaščite Vzhodnoštajerske pokrajine. Prav tako je bilo oblikovanih sedem občinskih štabov (Maribor, Pesnica, Ruše, Slovenska Bistrica, Ormož, Lenart in Ptuj), katerih naloga je bila prikrit izvzem orožja iz vojašnic JLA in njegova razmestitev v tajna skladišča (Kladnik, 2022, 516–522; Torkar,

¹⁰ Za več o tem prim. Kladnik (2022, 512–515).

2011, 358). Hkrati so na Ministrstvu za notranje zadeve oblikovali načrt za vojno delovanje slovenske milice.¹¹ Ministrstvo za zunanje zadeve pa je z diplomatskim delovanjem utiralo pot k osamosvojitvi Slovenije (Bukovnik & Debeljak 2006, 155–170; Štih, Simoniti & Vodopivec, 2016, 746–748; Pesek, 2007, 397–403; Valič Zver, 2022, 24–25).

S sprejetjem svežnja ustavnih dopolnil, s katerimi je Skupščina RS 27. in 28. septembra 1990 odpravila veljavnost zveznih dokumentov, ki so bili v nasprotju z republiško ustavo, med drugim tudi, da sta služenje vojaškega roka in slovenska TO v izključni pristojnosti Slovenije, so lahko 15. maja 1991 na služenje vojaškega roka vpoklicali vojake prve generacije slovenskih nabornikov. Ker so bile ocene varnostnega tveganja narejene že več mesecev pred osamosvojitvijo, so se zavedali, da naborniki v šestih mesecih ne bodo mogli povečati obrambne moči države. Kljub temu so z vpoklicem v učna centra TO v Pekrah in na Igu dokazali samostojnost obrambe Slovenije, kljub zahtevam JLA po vpoklicu slovenskih nabornikov v njihove vrste. Posledično je 23. maja 1991 prišlo do reakcije JLA v Pekrah, ko so z oklepnimi vozili obkolili učni center TO, zahtevali njegovo razpustitev in predajo nabornikov. Majski dogodki v Pekrah so pomenili potrditev, da je lahko Slovenija ob osamosvojitvi pričakovala resno varnostno grožnjo (Kladnik, 2022, 512–515; Guštin, 2011, 256).

Vojna na območju Republike Slovenije se je začela že na dan svečane razglasitve samostojnosti. 26. junija in nato intenzivneje 27. junija 1991, ko so iz vojašnic JLA krenile tankovske in oklepne enote v smeri mejnih prehodov s sosednjimi državami. Enote in poveljstva JLA so začele agresijo iz vojašnic korpusnih območij, podrejenih 5. vojaškemu območju v Zagrebu, in sicer: 31. korpus (poveljstvo v Mariboru), 32. korpus (poveljstvo v Varaždinu), 10. korpus (poveljstvo v Zagrebu), 13. korpus (poveljstvo na Reki (Rijeka)), 14. korpus (poveljstvo v Ljubljani) in 5. korpus vojaškega letalstva in protizračne obrambe (poveljstvo v Zagrebu) (Kladnik, 2021, 163–186). Istočasno so v Beogradu načrtovali vojaško akcijo širšega obsega na ozemlje Slovenije, ki pa so jo enote TO, milice in civilne obrambe uspešno onemogočile. Vojna agresija se je na območju Slovenije zaključila v obdobju desetih dni. S podpisom Brionske deklaracije (7. junija 1991) je bil proces osamosvajanja Slovenije zaustavljen za obdobje treh mesecev. Kljub določilom deklaracije se je jugoslovanski politični in vojaški vrh odločil odstopiti od nadaljnega ukrepanja v Sloveniji (Pesek, 2007, 466; Štih, Simoniti & Vodopivec, 2016, 754–755). Kot je izpostavila Rosvita Pesek, je bil jugoslovanski vrh prepričan »da gre v slovenskem primeru za izgubljeno stvar« (Pesek, 2007, 466).

Država SFRJ že dolgo časa ne deluje več. Veljavna ustava SFRJ nikakor ni in ne more biti ustrezna podlaga za rešitev ustavne krize. [...] Način in metode, s katerimi poskuša Zvezni izvršni svet reševati sporne zadeve med organi Socialistične

11 O nastanku in organizaciji organov za notranje zadeve v Ljudski republiki Sloveniji prim. Čoh Kladnik in Piškurić (2024, 21–45).

federativne republike Jugoslavije in Republiko Slovenijo so napačne. To so metode nasilnega vzpostavljanja razmer, kakršne so bile pred razglasitvijo Slovenije za samostojno in neodvisno državo (Hojs, 2014, 134–135).

DELOVANJE TERITORIALNE OBRAMBE NA OBMOČJU HALOZ V ČASU OSAMOSVOJITVENE VOJNE LETA 1991

*Nismo narod vojne, a če gre za naš obstoj, ga znamo braniti.*¹²

Po razglasitvi osamosvojitve Republike Slovenije je Republiški štab TO (RŠTO) izdal povelje za večjo stopnjo pripravljenosti:

*Vsled pričakovanih reakcij, predvsem pa armadnega vrha na odločitve [v] Slovenski skupščini in hrvaškem saboru o osamosvojitvi ter poskusa sprovajanja [uresničevanja, op. a.] zveznih zakonov in drugih zveznih predpisov za urejanje stvari na obrambnem in drugih področjih, je pričakovati različne reakcije in aktivnosti JLA in zveznih notranjih organov.*¹³

Območje Spodnjega Podravja je od 1. junija 1991 dalje, ko so v skladu z *Zakonom o obrambi in zaščiti* prenehali z delovanjem občinski štabi TO, pokrival 77. območni štab TO (77. OBM. ŠTO) s sedežem na Ptuj. Na tem območju so bile po osamosvojitvi predvidene možnosti manjših vojaških aktivnosti iz garnizona JLA na Ptuj, predvsem zaradi varovanja vojaških objektov na Ptuj, v Kidričevem in Novi vasi. Izpostavljeno je bilo delovanje pripadnikov vojske v civilu in možnost vojaške pomoči iz Maribora in specialnih armadnih skupin.¹⁴ Zraven varovanja vojaških objektov je TO predvidevala, da bodo enote JLA iz garnizona Ptuj težile k zasedbi in blokadi »vitalnih objektov družbeno-političnega in gospodarskega pomena, kakor tudi infrastrukturnih objektov«.¹⁵ V dokumentu so izpostavili infrastrukturne objekte, kot so most čez reko Dravo na Ptuj in most čez reko Dravo pri gradu Borl, križišča magistralne ceste Zagreb–Maribor v naselju Hajdina ter ostale cestne povezave proti Varaždinu in Krapini, saj je šlo za prometno infrastrukturo, ki je vodila skozi Slovenijo od Republike Hrvaške do Republike Avstrije.¹⁶

Strateško pomembno je bilo zavarovati južno mejo z Republiko Hrvaško, ki na območju Spodnjega Podravja poteka po južnem delu Halož. Geografsko so Haloze opredeljene kot »geološki podaljšek alpskega gorskega loka« (Zupančič, 2018, 11). Gričevje se od zahoda proti vzhodu znižuje, vendar še je zmeraj dodobra razgibano. Pokrajina je na severu

12 Tednik, 6. 6. 1991: Zaprisedli prvi slovenski vojaki, 10.

13 MORS, Povelje za uporabo enote 2.čTO HoDTo s 1. v 1.čTO HoDTo, n. d.

14 MORS, Povelje za uporabo enote 2. čTO HoDTo s 1. v 1.čTO HoDTo, n. d.

15 MORS, Povelje TO Območnega štaba za demonstracijsko, delno ali popolno uporabo enot TO, brez številke in datuma.

16 MORS, Povelje TO Območnega štaba za demonstracijsko, delno ali popolno uporabo enot TO, brez številke in datuma.

zamejena s hidrološko mejo (reki Dravinja in Drava), medtem ko se južna pokrajinska meja spaja s hrvaškim Zagorjem. »Politična meja s Hrvaško je sicer stara, a v naravi komaj zaznavna« (Zupančič, 2018, 11). Na podlagi tega je bilo potrebno junija 1991 na območju Haloz južno mejo fizično zavarovati pred morebitnim posredovanjem JLA.¹⁷

Po načrtu obrambe je bilo predvideno, da južno mejo (na vzhodu od naselja Zavrč do območja zahodno od naselja Čermožiše–Žetale) varuje 2. četa Haloškega odreda TO (HOdTO). Poveljstvo je s 1. vodom zavarovalo del meje na vzhodu od Zavrča in Sv. Florijana do Korenjaka. Poudarek je bil na varovanju komunikacijskih poti s Hrvaško, in sicer Ptuj–Zavrč–Varaždin, Zavrč–Drenovec–Gornja Voča in Zavrč–Korenjak–Gornja Voča. 2. vod HOdTO je imel nalogo varovanja meje na liniji Sv. Florijan–Veliki Okič–Skorišnjak z namenom preprečevanja prehodov meje. Poudarek je bil na varovanju in kontroli komunikacijskih poti Borl–Medribnik–Sv. Florijan–Zlogonje in Cirkulane–Prištava–Pohorje–Zalužje. 3. vod HOdTO je bil razporejen na liniji Skorišnjak–Ložina s poudarkom varovanja »na močnejše prehodnih komunikacijah, ki vodijo iz ozemlja R. Slovenije proti R. Hrvatski«¹⁸ in poti Leskovec–Gradišče–Cvetlin in Leskovec–Brezova Gora. Prav tako je bil del odreda razporejen na območju med naselji Ložine in Čermožiše ob meji, kjer pa je bil poseben poudarek na varovanju večjega tranzitnega koridorja Ptuj–Podlehnik–Krapina (del magistralne ceste Maribor–Zagreb¹⁹). Varovanja južne meje so bila organizirana zasedami, s patrolami in stražarskim zavarovanjem na komunikacijskih poteh.²⁰

Na območju 77. OBM. ŠTO je bilo pred vojno junija 1991 v pripravljenosti 1.038 pripadnikov TO. Prav tako so bile na tem območju enote organov za notranje zadeve (okrog 180 aktiviranih in rezervnih miličnikov). Po navedbah so »vse enote [...] dobro izurjene in usposobljene za namenske naloge, njihova poveljstva, pa sestavljena iz najustrežnejših starešin«.²¹ V načrtu je bilo bojno delovanje enot TO v sodelovanju z enotami milice na celotnem območju 77. OBM. ŠTO.²²

*Naloge, ki bi jih enote izvajale bi zajemale preprečitev nasprotniku zavzetja upornih točk in vitalnih objektov na področju Območnega ŠTO, predvsem v centru Lenarta in Ptuja, [...] zavarovanja JRM [južne republiške meje, op. a.] z R. Hrvatsko ter varovanja vodstva DPS [družbenopolitičnih skupnosti, op. a.] [...] in drugih po presoji vitalnih objektov kot so komunikacije, ki vodijo v občinska središča.*²³

17 MORS, Povelje za uporabo enote 2. čTO HOdTO s 1. v 1.č.TO HOdTO, n. d.

18 MORS, Povelje za uporabo enote 2. čTO HOdTO s 1. v 1.č.TO HOdTO, n. d.

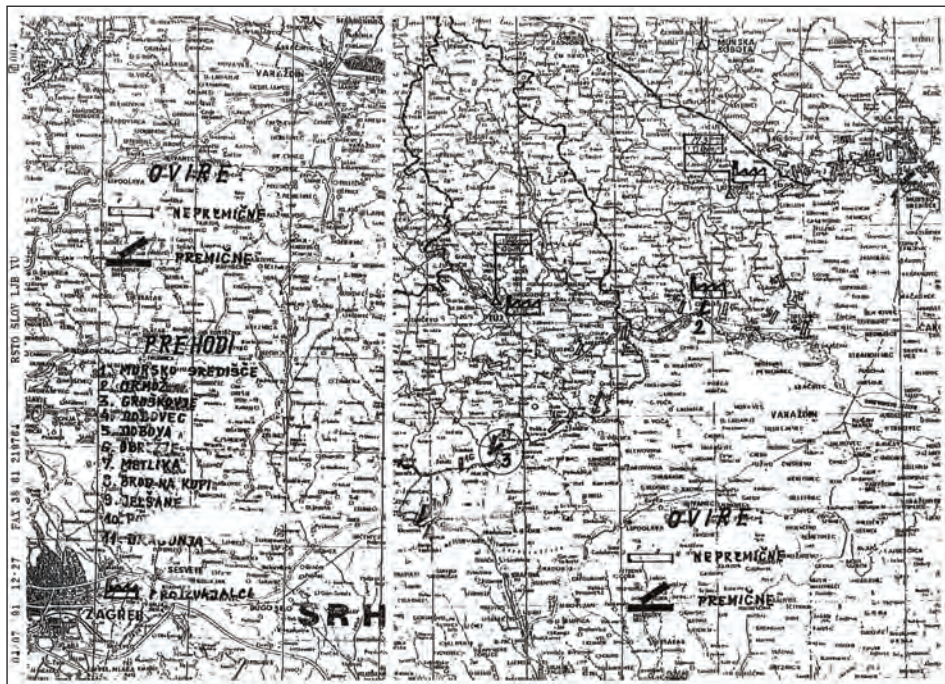
19 Današnji odsek Podravske avtoceste med Podlehnikom in Mednarodnim mejnim prehodom Gruškovje. DARS (2024).

20 MORS, Povelje za uporabo enote 2. čTO HOdTO s 1. v 1.č.TO HOdTO, n. d.

21 MORS, Povelje TO Območnega štaba za demonstracijsko, delno ali popolno uporabo enot TO, brez številke in datuma.

22 MORS, Povelje TO Območnega štaba za demonstracijsko, delno ali poplno uporabo enot TO, brez številke in datuma.

23 MORS, Povelje TO Območnega štaba za demonstracijsko, delno ali popolno uporabo enot TO, brez številke in datuma.



Slika 1: Zemljevid slovensko-hrvaške meje na območju Spodnjega Podravja z označbo mejnih prehodov in ovir (MORS, Ukaz, št. 804-03/253 z dne 4. 7. 1991).

V načrtu obrambe je bila preprečitev nasilne zasedbe teritorija območnega štaba. Načrt bojnega delovanja je temeljil na blokiranju objektov nasprotnika, »da ta ne more zapustiti svojih prostorov, ga oviramo in preprečujemo zasedbo vitalnih objektov na komunikacijah in v mestih Lenart in Ptuj«. ²⁴ V povelju je poudarjeno oviranje komunikacijskih poti in zavarovanje severne meje z Republiko Avstrijo in tudi južne meje z Republiko Hrvaško. Za oviranje komunikacijske poti med Zagrebom in Mariborom je bil v pripravljenosti Odred za posebne namene v rajonu Tržec. V načrtu Odreda je bila izvedba blokiranja križišč na magistralni cesti, in sicer v naselju Hajdina z nalogo »oviranja premikov po komunikaciji Maribor–Podlehnik–Krapina in Ptuj–Kidričevo–Ptuj«. ²⁵ Hkrati je bila v načrtu blokada na komunikacijski poti Videm–Ptuj, v primeru premikov enot JLA v smeri Varaždin–Ivanec–Lepoglava–Bednja–Trakošćan–Cvetlin–Leskovec–Videm–Ptuj. ²⁶

24 MORS, Povelje TO Območnega štaba za demonstracijsko, delno ali popolno uporabo enot TO, brez številke in datuma.

25 MORS, Povelje TO Območnega štaba za demonstracijsko, delno ali popolno uporabo enot TO, brez številke in datuma.

26 MORS, Povelje TO Območnega štaba za demonstracijsko, delno ali popolno uporabo enot TO, brez številke in datuma.

Za postavitev barikad je bil aktiviran oddelek za *inženirijo*, in sicer za oviranje na smereh Maribor–Ptuj–Krapina (mejna kontrolna točka Gruškovje), Ptuj–Videm–Cvetlin (mejna kontrolna točka Leskovec), Ptuj–Borl–Cirkulane, Ptuj–Borl–Zavrč (mejna kontrolna točka Zavrč), Ptuj–Lenart, Lenart–Maribor in oviranje na letališču Moškajnci. Aktivirani so bili tudi Cestno podjetje Ptuj (CP Ptuj), Kmetijski kombinat, Agro Lenart, obrtniki in kmetje. Za postavitev barikad na območju Haloz je bilo z ukazom zadolženo CP Ptuj. Na trasi magistralne ceste Ptuj–Podlehnik–Krapina, natančneje na območju naselja Kozminci, je delovala premična skupina za oviranje, in sicer kot pretveza opravljanja »popravila« cestišča. Na območju naselja Podlehnik je bila predvidena skupina za oviranje kot krinka opravljanja »popravila« mostu na reki Dravinji. V smeri Ptuj–Videm–Cvetlin je bil predviden prekop cestišča pod pretvezo, da »cestišče drsi zaradi plazov«. ²⁷ Na vzhodnem delu Haloz je bila na cestni povezavi v smeri Ptuj–Borl–Zavrč predvidena ovira »okvarjenega« tovornega vozila na območju pod gradom Borl ali ovira umetnega plazusa s stene gradu Borl. Prav tako so bile predvidene barikade na smeri Ptuj–Borl–Cirkulane s povzročanjem plazov na območju naselja Gradišče in Veliki Okič. S tem so bile predvidene barikade na vseh večjih cestnih povezavah na območju Haloz, ki so povezovale Spodnje Podravje s sosednjo Republiko Hrvaško. ²⁸

Ponoči 27. junija 1991 je koordinacijska skupina Republike Slovenije izdala ukaz:

Razpolagamo z informacijami iz različnih virov, naj bi enote JA, predvsem iz garnizonov Republike Hrvatske, tekom noči 27.06.1991 poskušale razrušiti kontrolne točke med RH [Republiko Hrvaško, op. a.] in RS [Republiko Slovenijo, op. a.]. Sprejmite ustrezne protiukrepe, v primeru uporabe sile branite objekte z orožjem (Hojs, 2014, 180).

Dne 27. junija 1991 so bile med 1.25 in 3.45 uro zjutraj podane prve informacije o morebitnih premikih vojaških enot in oklepnih vozil 32. mehanizirane brigade iz vojašnice v Varaždinu proti mejnim prehodom s slovensko Štajersko. Po dejanskem kasnejšem premiku enot proti Ormožu so bile te sprva zaustavljene z barikado na mostu in železnici, vendar so jo uspele popoldne istega dne prebiti. Eni od čet 32. mehanizirane brigade je bilo izdano povelje za premik na črti Varaždin–Ivanec–Lepoglava–Bednja–Trakošćan–Gruškovje. Ukaz je bil podan za premik ob 10. uri dopoldan, vendar do izvršitve premika na mejni prehod Gruškovje ni prišlo. Po pričevanju so prebivalce o morebitnem premiku enot JLA iz smeri Varaždina proti Zavrču in tudi v smeri proti Gruškovju obvestili po radiu – »Kolona oklepnih vozil se približuje mejnemu prehodu Gruškovje« (Stanonik & Uršič, 2011, 303). Tega dne so se enote JLA iz vojašnice

27 MORS, Povelje TO Območnega štaba za demonstracijsko, delno ali popolno uporabo enot TO, brez številke in datuma.

28 MORS, Povelje TO Območnega štaba za demonstracijsko, delno ali popolno uporabo enot TO, brez številke in datuma.



Slika 2: Naslovnica lokalnega časnika (Tednik, 11. 7. 1991, št. 27).

Franc Rozman Stane (danes Kadetnica Maribor) premaknile proti Pesnici in Šentilju. S strani TO so bile blokirane vojašnice v Slovenski Bistrici, Murski Soboti in Ptuj. Na državni meji z Republiko Avstrijo je bil mejni prehod Šentilj obkoljen. Prehodi preko reke Mure so bili v Pomurju blokirani s strani TO. Po poročilu so enote in štabi TO »ves dan vodili bojne aktivnosti predvsem v smislu varovanja blokad, elastične obrambe smeri po katerih so se premikale sile JA [Jugoslovanske armade, op. a.] in varovanja mejnih prehodov«. ²⁹ Enota 77. OBM. ŠTO je blokirala vojašnico na Ptuj, hkrati pa so pripravili barikade na mostu čez reko Dravo na Ptuj, pod gradom Borl, Florijanu, Cvetlinu in Gruškovju. V poročilu je posebej izpostavljeno, da je enotam na terenu primanjkovalo protiklepnega orožja (Horvat, 2018, 15; Filipčič, 2015, 214; Stanonik & Uršič, 2011, 271, 303). ³⁰

Istega dne (27. junija 1991) je Miran Fišer, poveljnik 77. OBM. ŠTO izdal ukaz o aktivnem bojnem delovanju. Ukazano je bilo varovanje blokad, ki so preprečevale prehod enotam JLA iz smeri Varaždina preko Zavrča proti Ptuj in iz smeri Krapine preko Gruškovja proti Ptuj. Istočasno je povelje predvidevalo blokiranje prometnic na Ptuj, ki so vodile do vojašnice na Vičavi, in blokiranje vojaškega skladišča v Kidričevem. S posebnim ukazom je bila odrejena postavitev cestne ovire na območju Gruškovja – »v rajonu odcepa proti stari šoli v Gruškovju«. ³¹ Oviro sta zavarovala dva oddelka Protidesantskega voda, kar se nanaša tudi na ukaz št. 25 z dne 27. junija 1991. Kasneje je bila v naselju Gruškovje postavljena barikada iz tetraedrov. ³²

Dne 4. julija 1991 je bil, po aktiviranju dodatnih enot JLA z območja Hrvaške (Jastrebarsko) in potencialne možnosti dodatnega vdora enot s hrvaškega ozemlja, območnim štabom Murska Sobota, Ljutomer in Ptuj poslan ukaz o preprečitvi vdora »agresorjevih sil na ozemlje 7. PŠTO«. ³³ Odrejeno je bilo sodelovanje z organi ministrstva za notranje zadeve (MNZ) z namenom popolne kontrole na komunikacijskih poteh, ki vodijo s Hrvaške v Slovenijo in blokiranja mejnih prehodov »s ciljem onemogočiti vsak prehod meje«. ³⁴ Ukazano je bilo načrtovanje nadzora, oviranja in možnost bojnega udejstvovanja na podlagi načrta *Kamen*, ki je predvideval zavarovanje meje Republike Slovenije v štirih variantah. Posamezni PŠTO je moral zagotoviti najmanj en mejni prehod, kjer bi lahko bila možna neovirana komunikacija s sosednjimi državami. Če to ne bilo mogoče na že obstoječih mejnih prehodih, bi bil PŠTO primoran odpreti novega, ki bi to komunikacijo omogočal (Kladnik, 2021). Na območju 7. PŠTO sta bili za glavni točki nadzora določeni Mursko Središče in Ormož. Na območju Haloz so bile na podlagi tega načrta mejne kontrolne točke blokirane. ³⁵

29 MORS, Dnevno operativno poročilo za 27. 6. 1991, št. Z-804-03/221, 28. 6. 1991.

30 MORS, Dnevno operativno poročilo za 27. 6. 1991, št. Z-804-03/221, 28. 6. 1991.

31 MORS, Ukaz št. 25/6, št. VTSZ 25/6, 27. 6. 1991.

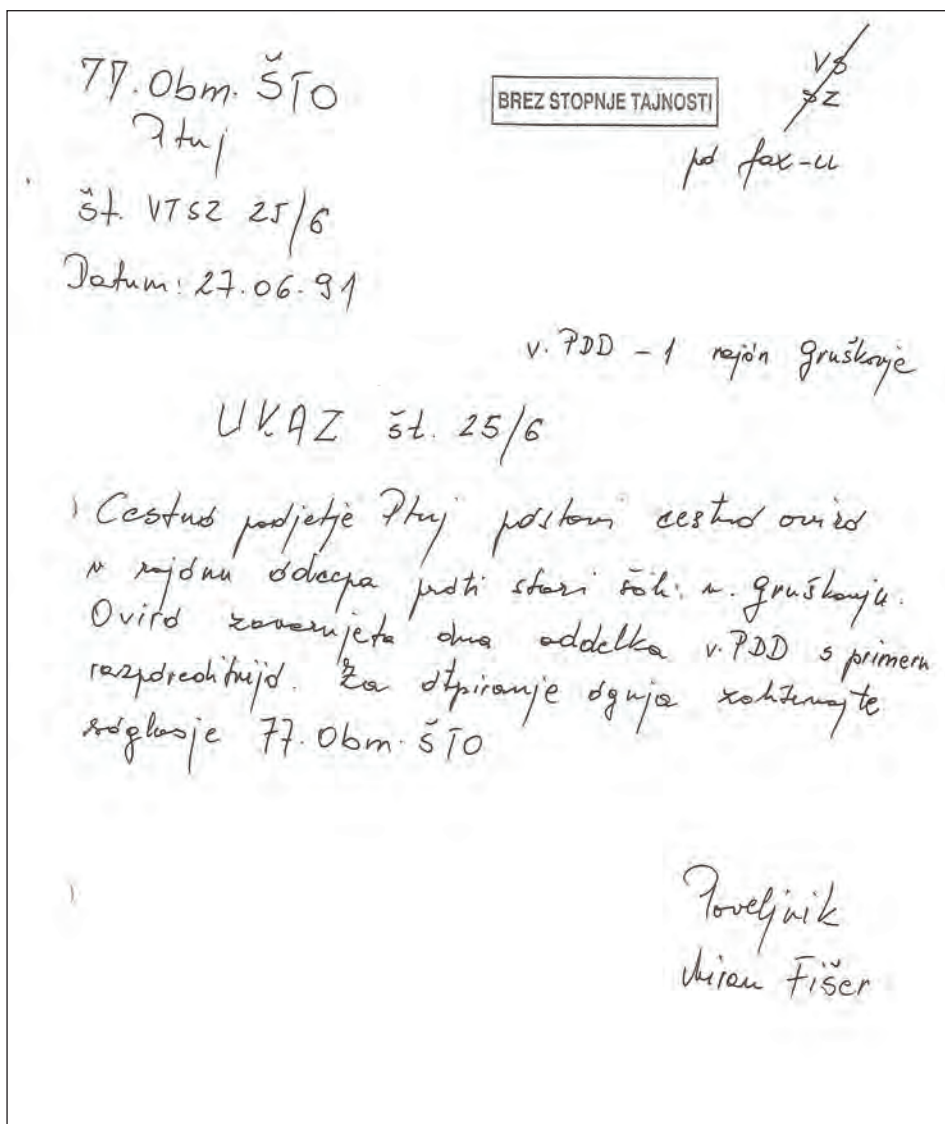
32 MORS, Ukaz št. 25, 27. 6. 1991; MORS, Ukaz št. 25/6, št. VTSZ 25/6, 27. 6. 1991; MORS, Dnevno bojno poročilo za 6. 7. 1991, št. VT SZ-804-03/271, 7. 7. 1991.

33 MORS, Ukaz št. 804-03/253, 4. 7. 1991.

34 MORS, Ukaz št. 804-03/253, 4. 7. 1991.

35 MORS, Ukaz št. 804-03/253, 4. 7. 1991.

Na območju Spodnjega Podravja so se enote TO omejile na izvajanje blokad in nadzora objektov v lasti JLA ter območja v njihovi okolici. Po besedah Fišerja je bil »uspeh [...] v dejstvu, da smo v celoti nevtralizirali nasprotnika, mu onemogočili gibanje po teritoriju in tako zmanjšali na minimum možnost uresničitve groženj uničenja mesta in



Slika 3: Ukaz št. 25/6, št. VTSZ 25/6 z dne 27. 6. 1991 (MORS).

povzročanja žrtev».³⁶ Težišče obrambne aktivnosti je 77. OBM. ŠTO tekom vojne prenesel na varovanje novo formirane državne meje z Republiko Hrvaško na območju Haloz in transportnih koridorjev Zagreb–Krapina–Gruškovje–Maribor in Varaždin–Zavrč–Ptuj. Sočasno je bila organizirana obramba vseh vzporednih transportnih poti, ki bi omogočale možnost prestopa državne meje. V sodelovanju s Postajo milice Ptuj (PM Ptuj) so bile postavljene barikade, ki so onemogočale prost prehod ob morebitnih premikih vojaških enot JLA preko območja Haloz.³⁷

DELOVANJE MILICE NA OBMOČJU HALOZ V ČASU VOJNE ZA OBRAMBO SUVERENOSTI REPUBLIKE SLOVENIJE LETA 1991

V času osamosvojitvene vojne je bila milica v sodelovanju s TO zadolžena za opravljanje službe javne varnosti. Območje Spodnjega Podravja je pokrivala PM Ptuj, ki je sodila pod Upravo za notranje zadeve Maribor (UNZ Maribor). Območje Haloz sta pokrivala dva oddelka milice, in sicer oddelek milice Podlehnik in oddelek milice Gorišnica. Varnostne priprave milice ob razglasitvi samostojnosti Republike Slovenije so začele potekati že pred 25. junijem 1991. 23. junija je minister za notranje zadeve Igor Bavčar ukazal izvedbo 50 % mobilizacije milice oziroma vojnih organizacijskih enot milice (VEM), ki se je začela izvajati istega dne ob 22. uri. Naslednji dan, 24. junija 1991, je bila izvedena stoo odstotna mobilizacija rezervistov miličnikov VEM. Ob razglasitvi samostojnosti je milica na mejnih prehodih izobesila slovenske zastave in namestila nove table samostojne Republike Slovenije. Junija 1991 so bili v krajevni dvorani v naselju Podlehnik nastanjeni pripadniki enot VEM. Slednja je bila sestavljena iz vseh redno zaposlenih miličnikov oddelka milice Podlehnik, pridružili so se jim še rezervni miličniki od drugod. Ob sklicu enot VEM je istočasno prišlo do mobilizacije osnovnih sredstev, kamor so bila uvrščena tovorna vozila, terenska vozila, cisterne, mehanizacija itd. O osnovnih sredstvih so oddelki milice imeli že vnaprej pripravljene evidence, zato so lahko na zbirno lokacijo poslali kurirja za prevzem določenega sredstva (Ferne & Ploj, 2018, 329; Kokol, 2021).

Na južni državni meji je bilo vzpostavljenih osem mejnih kontrolnih točk (MKT), ki so začasno prevzele nalogo mejnih prehodov. »Namen MKT je bil svetu pokazati, da ima slovenska oblast dejanski nadzor nad celotnim svojim ozemljem« (Ferne, 2018, 351). V *Uradnem listu SFRJ* je jugoslovanski politični vrh 25. junija 1991 izdal *Odredbo o prepovedi vzpostavljanja tako imenovanih mejnih prehodov znotraj ozemlja SFRJ* in *Odredbo o odstranitvi že vzpostavljenih mejnih prehodov* (UL SFRJ, 47/1991, 726). V noči na 26. junij 1991 je slovenska milica okrepila varovanje na novo vzpostavljenih kontrolnih točkah na meji. Na MKT so poslali okrepite s strani

36 MORS, Informacija o stanju in aktivnosti TO na območju Občine Ptuj v času ob razglasitvi neodvisne Slovenije, 16. 7. 1991.

37 MORS, Informacija o stanju in aktivnosti TO na območju Občine Ptuj v času ob razglasitvi neodvisne Slovenije, 16. 7. 1991.



Slika 4: Enota PEM na MKT Gruškovje (Policijsko veteransko društvo Sever Maribor).

posebnih enot milice (PEM) z namenom zavarovanja na novo postavljenih simbolov samostojne države (Ferme & Ploj, 2018, 342; Ferme, 2018, 354). Po poročanju časnika *Delo* je Bavčar na tiskovni konferenci 26. junija 1991 v Ljubljani podal slovenski vidik miroljubne rešitve odnosov z Jugoslavijo: »da [Slovenija, op. a.] sile prva ne bo uporabila, saj bi vsaka uporaba sile zmanjšala možnost za nadaljnje sporazumevanje o odnosih v Jugoslaviji« (Partljič, 1991, 3).

Na območju Haloz je bila vzpostavljena MKT Gruškovje, kamor so bili po razglasitvi samostojnosti poslani miličniki Postaje prometne milice Maribor kot pripadniki oddelka PEM. Delo na mejni točki je vodil Robert Bratkovič, ki je bil namestnik komandirja PM Ptuj. Na zgornji fotografiji (Slika 4) so Anton Vinko, Iztok Roškarič, Miran Mesarič, Slavko Brečko, Zlatko Kšela in Mirko Šimenko. Zraven naštetih so bili v oddelku PEM še Janko Špic, Marko Logar, Štefan Lovrec, Bogdan Manfred in vodnik službenega psa Vojko Spevan (Pahernik, 2011, 171).

Skozi MKT Gruškovje je bil tekom vojne promet zaustavljen, izjema so bila le reševalna vozila. Preko kontrolne točke so iz Hrvaške prihajali oficirji in vojaki slovenske narodnosti, ki so dezertirali iz JLA. Miličnike MKT Gruškovje je eden izmed dezertarjev obvestil o nameri JLA glede uničenja vseh MKT na meji s Hrvaško. Naslednji dan, 28. junija 1991 je odsek magistralne ceste preletelo letalo, ki je po poročanju miličnikov prebilo zvočni zid nad MKT. Šlo je za eno izmed letal, ki so obstreljevala Štrihovec in Šentilj. Prav tako so o preletih letal nad območjem Haloz poročali številni krajan, nekaj teh pa je zbranih tudi v zapisih spominov na osamosvojitveno vojno (Pahernik, 2011, 172; Stanonik & Uršič, 2011, 469, 477; Keček, 2011, 118).

Na dan razglasitve slovenske samostojnosti, 26. junija 1991, so se z namenom ohranjanja sodelovanja in dobrih odnosov na MKT Gruškovje srečali predstavniki občine Ptuj in občine Krapina iz Republike Hrvaške. S strani občine Ptuj sta se srečanja udeležila Vojteh Rajher (predsednik občinske skupščine) in Branko Brumen (predsednik izvršnega sveta občine Ptuj), s strani občine Krapina pa Ivan Jarnjak (predsednik občinske skupščine) in Milan Jurinjak (predsednik izvršnega sveta občine Krapina). Po srečanju so se skupaj udeležili tudi slovesnosti ob razglasitvi slovenske samostojnosti na Ptuj.³⁸

27. junija 1991, sočasno z ukazom poveljnika 7. OBM. ŠTO Fišerja, so bili tudi miličniki PM Ptuj zadolženi za postavitve cestnih barikad, in sicer v naselju Spuhlja (nevarnost morebitnega premika enot JLA s smeri Varaždin–Zavrč–Ptuj) in v naselju Stanošina (nevarnost morebitnega premika enot JLA preko Gruškovja po magistralni cesti Zagreb–Maribor). »Vse barikade so se postavljale zaradi gibanja oklepnih vozil iz smeri Varaždina v smeri proti Ptuj«. ³⁹ Zaradi sočasnih postavitve barikad TO in milice, so bile cestne povezave z Republiko Hrvaško na območju Haloz dobro blokirane in so preprečevale prehod meje.⁴⁰

Odsek magistralne ceste Zagreb–Maribor so miličniki PM Ptuj in oddelka milice Podlehnik zavarovali s postavitvami cestnih barikad. Prva barikada je bila postavljena na mostu pred mejno črto z Republiko Hrvaško (na območju današnjega mednarodnega mejnega prehoda Gruškovje). Sestavljena je bila iz tovornih vozil in traktorjev. Druga barikada je bila v bližini MKT Gruškovje⁴¹ in je bila sestavljena iz tovornih vozil. Tretja cestna barikada je bila pomaknjena še nekoliko v notranjost, in sicer v neposredno bližino Petrol Motela Podlehnik⁴² in je bila prav tako sestavljena iz tovornih vozil. Pri postavitvi barikad so miličnikom pomagali tudi civilisti, in sicer člani gasilskega društva in krajani – lastniki tovornih vozil, kmetijskih strojev in druge težke mehanizacije primerne za oblikovanje barikad (Pahernik, 2011, 171; Kojc, 2021; Hren, 2021).

Istega dne, ko je bil izdan ukaz o postavitvi barikad (27. junija 1991), se je ob 17.50 uri zgodil prelet treh vojaških helikopterjev iz smeri naselja Spuhlje na Ptuj-skem polju proti naselju Podlehnik v Halozah. Po besedah Viktorja Kokola, ki je bil namestnik komandirja oddelka milice Podlehnik in zadolžen za organizacijo obrambe enot milice na tem območju Haloz, so na območju zahodno od magistralne ceste v neposredni bližini naselja Podlehnik enote JLA z vojaškim helikopterjem izvedle prelet na območju naselja Gorca (Kokol, 2021). Prelet so izvedli trije helikopterji z oznako Rdečega križa. Obstajajo predvidevanja, da so enote JLA uporabile oznako

38 Tednik, 4. 7. 1991: Srečanje na meji, 9.

39 MORS, Informacija o dogodkih v Ptuj po osamosvojitvi, št. 01-129/91, 14. 7. 1991.

40 MORS, Informacija o dogodkih v Ptuj po osamosvojitvi, št. 01-129/91, 14. 7. 1991.

41 Pri tem opozarjamo, da Mednarodni mejni prehod Gruškovje ni na isti lokaciji, kot je bila nekdaj MKT Gruškovje. V obdobju izgradnje avtoceste med mejnima prehodoma je bila infrastruktura slovenskega mejnega prehoda pomaknjena južneje, v bližino tedanjega mejnega prehoda Macelj (Kokol, 2021).

42 Petrol Motel Podlehnik je bil v sklopu izgradnje odcepa Podravske avtoceste med Draženci in Mednarodnim mejnim prehodom Gruškovje porušen. Na tem območju je bilo izgrajeno novo avtocestno postajališče s pripadajočo infrastrukturo (Grabrovec, 2017).

kot krinko za izvidnico terena.⁴³ Takšna domnevanja so podkrepila dejstva, da skozi naselje poteka transportni koridor in je v neposredni bližini MKT Gruškovje, hkrati pa je bil v Osnovni šoli Podlehnik kratek čas nastanjen del pripadnikov prvih slovenskih nabornikov iz učnega centra v Pekrah, ki so jih varovali miličniki oddelka milice Podlehnik (Kokol, 2021; Vaupotič, 2021).

Minister za obrambo Republike Slovenije Janez Janša je 8. julija 1991 pozval Zvezni sekretariat za ljudsko obrambo v Beogradu o nadaljnjem prijavljanju letov čez ozemlje Slovenije. »Zaradi pogostih preletov helikopterjev z oznako RK [Rdečega križa, op. a.], ki pristajajo v vojašnicah in zaradi zlorab znaka RK«,⁴⁴ je ministrstvo zahtevalo prijavljanje preletov in pristankov na podlagi Ženevske konvencije z 12. avgusta 1949. Hkrati so bili jugoslovanski organi opozorjeni, da če se obvestila ne bo upoštevalo, Republika Slovenija ne bo prevzemala odgovornosti za njihovo varnost.⁴⁵

Ker je JLA leta 1990 poskušala razorožiti TO, so v slovenski milici pričakovali podoben poskus razorožitve. Odločili so se za akcijo preselitve rezerv orožja in streliva na različne tajne lokacije. Na območju Spodnjega Podravja je milica priskrbel tudi orožje za protiletalsko delovanje iz vojaškega skladišča JLA v Ložnici, ki ga je nato preselila v tajna skladišča, večinoma na območje Haloz (Ploj, 2018, 332–333).⁴⁶ Oddelek milice Podlehnik je imel na območju krajevne skupnosti Podlehnik organizirana tajna skladišča orožja. Prvo skladišče je bilo locirano v naselju Sedlašek. Dva skladišča orožja sta bila locirana v naselju Dežno pri Podlehniku. Največje skladišče orožja oddelka milice Podlehnik pa je bilo v naselju Majski Vrh. Prav tako je bilo na tem delu Haloz skladišče orožja TO, in sicer v naselju Stanošini, kjer so hranili pehotno orožje in strelivo 7. OBM. ŠTO (Ploj, 2018, 332–333; Čuš, 2006, 44; Debeljak, Pozvek & Truden, 2013, 48; Žgeč, 2021).

Zraven delovanja milice in TO na območju Haloz je tudi civilno prebivalstvo pripomoglo k organiziranosti in lažjemu delovanju na področju obrambe meje. V času vojne so bili prebivalci mejnih območij pozvani k večji pozornosti na dogajanje, saj po mnenju Viktorja Kokola »mejo varujejo občani« (Kokol, 2021). V poročilu delovanja milice je komandir PM Ptuj Milan Čuš izpostavil, da so bili v času vojne odnosi med milico in občani dobri, kar najverjetneje potrjuje dejstvo »da smo bili vsi na eni strani in smo popolnoma enako tudi razmišljali. Lahko rečemo, da nas ni nihče pustil na cedilu, kar je zelo dobra garancija za delo v bodoče.«⁴⁷ Ob koncu osamosvojitvene vojne je Skupščina občine Ptuj izrekla javno priznanje in zahvalo tako enotam TO in milice, oddelku za ljudsko obrambo, ptujski bolnišnici in podjetjem, kot tudi krajevnim skupnostim in njihovim krajanom (Skupščina občine Ptuj).

43 Podobna situacija se je odvila 6. julija 1991 na Ptuj, ko je vojaški helikopter z oznako Rdečega križa pristal v notranjosti vojaškega objekta na Potrčevi cesti na Ptuj. Glede na izvidnice je bilo zabeleženo, da so s helikopterja raztovarjali kartonske škatle in večje črne torbe z neznano vsebino. Kasneje je isti helikopter preletaval mesto Ptuj približno 20 minut (MORS, Informacija o dogodkih v Ptuj po osamosvojitvi, št. 01-129/91, 14. 7. 1991).

44 MORS, Odobritve poletov – dopolnilo dopisa, št. 1786, 7. 7. 1991.

45 MORS, Odobritve poletov – dopolnilo dopisa, št. 1786, 7. 7. 1991.

46 Izjema je skladišče orožja PM Ptuj, ki je bilo v naselju Jiršovci (Destrnik) (Ploj, 2018, 332–333).

47 MORS, Informacija o dogodkih v Ptuj po osamosvojitvi, št. 01-129/91, 14. 7. 1991.



Slika 5: Javno priznanje in zahvala Skupščine občine Ptuj (Zbrali smo pogum).

Po podpisu Brionske deklaracije 7. julija 1991 so se enote JLA vrnile v vojašnice, kasneje pa je predsedstvo SFRJ na seji 19. julija 1991 odločilo, da se umaknejo z območja Republike Slovenije. Kljub temu sta Republiški sekretariat za ljudsko obrambo in Republiški štab za Teritorialno obrambo izdala povelje za obrambno operacijo v primeru agresije JLA na Republiko Slovenijo. »Za štab vrhovnega poveljstva nasprotnika [JLA, op. a.] je ta odločitev sprejemljiva samo v toliko, da se umik izvrši, po umiku pa je pričakovati ponovno agresijo pod drugačnimi [...] veliko težjimi pogoji.«⁴⁸ Opozorili so, da želi

48 MORS, Povelje za obrambno operacijo v primeru agresije JA na Republiko Slovenijo, št. DS 848/43, 27. 8. 1991.

jugoslovanski vojaški vrh ob podpori vlade »za vsako ceno [...] enotno Jugoslavijo«. ⁴⁹ V povelju je bila za območje severovzhodne Slovenije ponovno izpostavljena možnost napada 32. brigade iz vojašnice v Varaždinu.

Teritorialna obramba ima v primeru ponovnega napada na R Slovenijo nalogo izvesti oboroženi boj že od samega začetka na celotnem območju R Slovenije z vsemi silami in [...] [sredstvi, op. a.] v bojnem sodelovanju z organi za NZ [notranje zadeve, op. a.]. ⁵⁰

Obramba Slovenije bi v primeru ponovnega napada težila na oviranju prodora na slovensko ozemlje. Odrejeno je bilo, da se morajo vse bojne aktivnosti odvijati v skladu z določili mednarodnega vojnega in humanitarnega prava. ⁵¹

Ko je vojna za Slovenijo počasi dobivala svoj epilog, je tudi na območju Spodnjega Podravja življenje postopoma prehajalo v nove tirnice. Dne 30. septembra 1991 je ministrstvo za obrambo prevzelo vojašnico na Ptuj. Kot je navedeno v poročilu, je prevzem objektov potekal brez težav. Po popisu inventarja je bila vojašnica po zapustitvi enot JLA v zelo slabem stanju. Objekti so bili slabo vzdrževani, oprema pa demontirana. Kot zanimivost lahko izpostavimo, da so bili demontirani tudi umivalniki. Na podlagi poročila sklepamo, da je bil cilj jugoslovanske vojske osiromašiti vojaške objekte in takšne predati novi slovenski oblasti. ⁵² Izvršni svet skupščine Republike Slovenije je 6. oktobra 1991 določil mejne prehode na novi državni meji s sosednjo Hrvaško z *Odlokom o določitvi mejnih prehodov za mednarodni, meddržavni in obmejni cestni in železniški promet na meji z Republiko Hrvaško*. Na območju Haloz sta bila za prehajanje državne meje določena dva mejna prehoda za mednarodni cestni promet, in sicer Gruškovje in Zavrč. Prav tako je bil na novo vzpostavljen mejni prehod za obmejni cestni promet v Leskovcu (UL RS, 1991, 563).

SKLEP

Meja med Republiko Slovenijo in Republiko Hrvaško je na območju Haloz stara in v naravi težko zaznavna. Ker meja v preteklosti kot takšna fizično ni obstajala in je bil mejni prostor prosto prehoden, je bilo po osamosvojitvi s strani Slovenije pomembno formiranje in varovanje meje. JLA pa je nasprotno temu imela oblikovan načrt prodora na slovensko ozemlje iz Hrvaške, zato je bilo območje ob slovensko-hrvaški meji še toliko pomembnejše za izid oboroženega spopada.

49 MORS, Povelje za obrambno operacijo v primeru agresije JA na Republiko Slovenijo, št. DS 848/43, 27. 8. 1991.

50 MORS, Povelje za obrambno operacijo v primeru agresije JA na Republiko Slovenijo, št. DS 848/43, 27. 8. 1991, št. DS 848/43.

51 MORS, Povelje za obrambno operacijo v primeru agresije JA na Republiko Slovenijo, št. DS 848/43, 27. 8. 1991, št. DS 848/43.

52 MORS, Poročilo o prevzemu kasarne Ptuj, št. 804-08/109, 30. 9. 1991; UL RS, št. 1/91-I, 6. 10. 1991, str. 563.

Na območju Haloz so v pripravi na vojno in med njo aktivno delovale enote TO in milice. Glavnino vojnega udejstvovanja je predstavljala obramba meje in postavitve barikad. Prehodi državne meje so bili tako na cestnih povezavah v Halozah dobro blokirani in utrjeni. Poleg tega pa ne gre zanemariti še dejstva, da je bila v času vojne formirana mejna kontrolna točka Gruškovje, ki še danes zraven mejnega prehoda Obrežje predstavlja pomembno prehodno točko slovensko-hrvaške meje. Zraven tega pa sta bila na južni meji v Halozah formirana še dva mejna prehoda, Zavrč in Leskovec.

Do bojnih aktivnosti na območju Haloz v času vojne za obrambo slovenske suverenosti ni prišlo, kar lahko pripišemo predvsem naravnogeografskim značilnostim pokrajine, katera je sama po sebi nudila možnosti za postavitve barikad, kar so dodobra izkoristile slovenske oborožene sile. Ker pa skozi Haloze poteka Pyhrnska smer, ki je del X. evropskega koridorja, je obstajala nevarnost vdora enot JLA po tej trasi. Po premiku enot JLA v smeri proti Ormožu je ena izmed enot 32. brigade JLA v Varaždinu dobila ukaz za premik v smeri Ivanca proti Gruškovju. Prav tako je obstajala možnost uničenja novih mejnih kontrolnih točk na mejni črti med Slovenijo in Hrvaško. Pri tem se postavlja vprašanje, zakaj je najpomembnejši transportni koridor v tem delu Slovenije, ki direktno povezuje mednarodni mejni prehod Gruškovje z mejnim prehodom Šentilj, v času vojne za Slovenijo ostal nedotaknjen? Vsekakor je dejstvo, da je Ormož, ki je bil na tem delu Slovenije prvi neposredno napaden, v bližini Varaždina in je teritorij naravnogeografsko lažje dostopen kakor Haloze. Ne gre pa zanemariti, da bi najverjetneje prišlo do prodora enot JLA tudi preko Haloz v smeri Gruškovja proti Mariboru, če bi vojna agresija trajala dalj časa. Vse to pa bo možno ugotoviti, ko bodo dostopni arhivi JLA iz tega obdobja.

Na podlagi ugotovitev pričujočega članka torej ne smemo zanemariti dejstva, da je h končnemu uspehu slovenske osamosvojitve pripomogel celoten narod, ki je v vseh delih Slovenije aktivno prispeval k obrambi domovine, tudi v Halozah.

EVENTS IN THE HALOZE REGION DURING THE WAR FOR THE DEFENCE OF THE SOVEREIGNTY OF THE REPUBLIC OF SLOVENIA IN 1991

Petra GRABROVEC

Study Centre for National Reconciliation, Tivolska cesta 42, 1000 Ljubljana, Slovenia

e-mail: petra.grabrovec@scnr.si

Špela CHOMICKI

Study Centre for National Reconciliation, Tivolska cesta 42, 1000 Ljubljana, Slovenia

e-mail: spela.chomicki@scnr.si

Tomaž KLADNIK

Slovenian Army, Engelsova 15, Kadetnica, 2111 Maribor, Slovenia

e-mail: tomazkladnik7@gmail.com

SUMMARY

With the death of Josip Broz Tito in 1980 began the process of the slow decline of the Yugoslav state, which had been anything but peaceful and economically strong in its last decade. Tense relations among Yugoslav nations escalated during the 1980s and at the turn of the decade triggered a series of dominoes that led to the disintegration of a country marked by a war of aggression. Until the second half of the 1980s, Slovenians advocated a more compromising policy towards Belgrade, but this gradually reversed in the second half of the 1980s. Slovenian politics then began to advocate the democratisation of political, cultural and economic life. In the early 1990s, Slovenians unanimously decided that they wanted their own state entity outside the Yugoslav framework. Later, they began to gradually build the path to independence, which took place on 25 June 1991. Even before then, foreign media reported that Yugoslavia was one of the three crisis hotspots in the world at that time. The latter was undoubtedly confirmed by the military intervention of the Yugoslav authorities, which tried their utmost to preserve the former common state. At the end of June 1991, units of the Yugoslav People's Army marched from their barracks towards the border crossings with neighbouring countries, but were met with resistance from the Slovenian Territorial Defence and the Militia (police). After independence, the protection of the new state border between Slovenia and Croatia became strategically important in the Haloze region. The hilly area of Haloze is bounded to the north by the hydrological boundary of the Dravinja and Drava rivers, while the southern provincial boundary meets the Croatian Zagorje. As the border is barely perceptible in nature, the need for physical protection was great at the time of independence. The border protection was carefully planned by the Territorial Defence Regional Headquarters and the Militia. Security was formed for individual units on individual routes. At the same time, barricades were set up on major road links with the neighbouring country. The defence plan was based on preventing the violent occupation of the territory of the Area Regional Headquarters. On 27 June 1991, when the Yugoslav People's Army began to move towards Slovenian borders, an order was issued by the Coordination Group of the Republic

of Slovenia to defend the border checkpoints on the Slovenian-Croatian border. In this case, there was a possibility of Yugoslav troops invading the Haloze area, via Zavrč and Gruškovje. As no major combat activities took place in the area of Lower Podravje during the War of Independence, the focus of territorial defence activity was on the protection of the southern border and transport corridors (Zagreb-Krapina-Gruškovje-Maribor and Varaždin-Zavrč-Ptuj). In addition to Territorial Defence, there was also a Slovenian Militia on standby in the Haloze area. The focus of Militia activity was the establishment of new border checkpoints at the state border between the Republic of Slovenia and the Republic of Croatia. At the same time, the Militia's defence activity was complemented by Territorial Defence activities: the Militia actively participated in the surveillance of the border line. In the area of the Podlehnik Militia Department, the reservists of the war of the organizational units of the Militia on standby were accommodated. The Militia was also responsible for protecting the transport corridor, the so-called 'Pyhrn route', which is part of the European Transport Corridor X. At the beginning of July 1991, the Minister of Defence, Janez Janša, called on the Federal Secretariat for People's Defence in Belgrade to continue reporting flights into Slovenia, as at that time there were frequent overflights by military helicopters under the guise of the Red Cross and the misuse of this sign. A similar situation occurred in the Haloze area, where three Red Cross helicopters flew over on 27 June 1991. Most probably they were overflights to reconnoitre the terrain, similar to the one over the town of Ptuj. This interpretation was also supported by the fact that a part of the first Slovenian conscripts from the training centre in Pekre was accommodated for a short time in the Podlehnik Primary School. During the war, the civilian population was also called upon to defend and protect the national border in the Haloze area. The reports on the Militia's activities highlighted the good relations between the Militia and the citizens, especially in order to achieve the common goal of defending the independent Republic of Slovenia and restoring peace.

Key words: Slovenian War of Independence, Haloze, Slovenian southern border, border checkpoints, Slovenian Territorial Defence, Militia

VIRI IN BIBLIOGRAFIJA

- Bolfek, Boris (2011):** Teritorialna obramba Socialistične Republike Slovenije. V: Kladnik, Tomaž (ur.): Vojaška obramba Slovenije: 1990–1991. Ljubljana, Defensor, 21–91.
- Bukovnik, Anton & Biserka Debeljak (2006):** Organi za notranje zadeve v zaščiti procesov osamosvajanja Republike Slovenije. V: Urbanc, Nataša (ur.): Enotni v zmagi: osamosvojitve Slovenije. Ljubljana, Nova revija, 155–170.
- Chomicki, Špela & Petra Grabrovec (2023):** Viri iz obdobja slovenske osamosvojitve – predstavitev in problematika arhivskih virov. Moderna arhivistika, 6, 2, 282–292.
- Čepič, Zdenko (2005a):** Gospodarska kriza. V: Fischer, Jasna (ur.): Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino, 1151–1153.
- Čepič, Zdenko (2005b):** Volitve aprila 1990. V: Fischer, Jasna (ur.): Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino, 1283–1290.
- Čoh Kladnik, Mateja & Jelka Piškurić (2024):** Kazen naj obsojenca prevzgoji: kazenske ustanove v Ljubljani in okolici, 1945–1954. Ljubljana, Študijski center za narodno spravo.
- Čuš, Milan (2006):** Aktivnost milice. V: Merc, Janez (ur.): Ptuj in leto 1991: zbornik pričevanj, spominov in dokumentov. Ptuj, Območno združenje veteranov vojne za Slovenijo, 43–44.
- DARS (2024):** A4 Slivnica – Gruškovje. https://www.dars.si/Zgodovina_gradnje/A4_Slivnica_-_Gruskovje?zid=177 (zadnji dostop: 2024-11-12).
- Debeljak, Biserka, Pozvek, Anton & Božidar Truden (2013):** Tajna skladišča orožja v letih 1990–1991. Ljubljana, Zveza policijskih veteranskih društev Sever.
- Ferne, Jurij & Mirko Ploj (2018):** Uprava za notranje zadeve 1990–1991. V: Ogrinc, Venčeslav (ur.): Vzhodnoštajerska pokrajina v procesih osamosvajanja. Ljubljana, Zveza veteranov vojne za Slovenijo, 337–342.
- Ferne, Jurij (2018):** Mejne kontrolne točke. V: Ogrinc, Venčeslav (ur.): Vzhodnoštajerska pokrajina v procesih osamosvajanja. Ljubljana, Zveza veteranov vojne za Slovenijo, 351–355.
- Ficko, Gregor (ur.) (2014):** Ceste na Slovenskem skozi čas. Ljubljana, DRC: Družba za raziskave v cestni in prometni stroki Slovenije.
- Filipčič, Rok (2015):** Gornja Radgona – slovenski Vukovar? Bojni dogodki med obrambno vojno leta 1991 v Gornji Radgoni. Prispevki za novejšo zgodovino, 55, 1, 209–225.
- Gabrič, Aleš (2005a):** Zaostrenost mednarodnih odnosov. V: Fischer, Jasna (ur.): Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino, 1165–1174.

- Gabrič, Aleš (2005b):** Politična kriza. V: Fischer, Jasna (ur.): Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino, 1148–1151.
- Grabrovec, Petra (2017):** Pomen prometne dostopnosti za razvoj podjetništva v občini Podlehnik. GEOum: revija študentov geografije Univerze v Mariboru, 1, 1, 64–73.
- Guštin, Damijan (2010):** Teritorialna obramba – vojaška potreba in politični projekt 1968/1988. V: Čepič, Zdenko (ur.): Slovenija – Jugoslavija, krize in reforme 1968/1988. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino, 279–295.
- Guštin, Damijan (2011):** Oborožene sile Republike Slovenije v prelomnem trenutku: nacionalna obramba – dosežek samostojne slovenske države? V: Ferenc, Mitja (ur.): Osamosvojitve 1991: država in demokracija na Slovenskem v zgodovinskih razsežnostih. Ljubljana, Znanstvena založba filozofske fakultete, 253–264.
- Hojš, Aleš (ur.) (2014):** Vojna za Slovenijo. Ljubljana, Nova obzorja.
- Horvat, Branko (1985):** Jugoslovensko društvo v krizi: kritički ogledi i prijedlozi reformi. Zagreb, Globus.
- Horvat, Mladen (2018):** Gradivo za študijo primera oboroženega spopada na terenu: Potek vojne za Slovenijo 1991 na smeri Ormož – Gornja Radgona. Ljubljana, Zveza veteranov vojne za Slovenijo.
- Hren, Ivan (2021).** Ustno izporočilo. Zapis pri avtorju.
- Kladnik, Tomaž (2007):** Slovenska vojska v službi domovine. Ljubljana, Defensor.
- Kladnik, Tomaž (2008):** 40 let ustanovitve Teritorialne obrambe Slovenije. Skozi 40 let izhajanja revije Obramba. Ljubljana, Defensor.
- Kladnik, Tomaž (2021):** Kamen, Načrt. <https://enciklopedija-osamosvojitve.si/clanek/kamen-nacrt/> (zadnji dostop: 2023-10-10).
- Kladnik, Tomaž (2021):** Nastajanje slovenskih oboroženih sil. Dileme: razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine, 5, 1, 163–186.
- Kladnik, Tomaž (2022):** Maribor in nastanek oboroženih sil samostojne in demokratične Slovenije. Studia Historica Slovenica, 22, 2, 503–546.
- Kojc, Stojan (2021).** Ustno izporočilo. Zapis pri avtorju.
- Kokol, Viktor (2021).** Ustno izporočilo. Zapis pri avtorju.
- Lazarevič, Žarko & Marta Rendla (2022):** Gospodarska ozadja jugoslovanske krize osemdesetih let 20. stoletja. Studia Historica Slovenica, 22, 2, 343–370.
- Lorenci, Janko (1991):** Aksiom neodvisnosti, Delo, 24. 12. 1990, 298, 1.
- MORS – Ministrstvo za obrambo Republike Slovenije,** Stalna zbirka dokumentarnega gradiva.
- Osojnik, Janez (2022):** Predlog Socialistične stranke Slovenije oktobra 1990 za izvedbo plebiscita o samostojnosti Republike Slovenije in odzivi nanj v Sloveniji. Studia Historica Slovenica, 22, 2 463–502.
- Osojnik, Janez (2023):** Demosova plebiscitna pobuda: analiza spominske literature in dogajanje konec oktobra in v začetku novembra 1990. Annales, Series Historia et Sociologia, 33, 3, 527–536.

- Ozmec, Martin (1991):** Naša velika zgodovinska resnica. *Tednik*, 4. 7. 1991, 26, 8.
- Pahernik, Miran (2011):** Mejna kontrolna točka Gruškovje – Vojna v dolini miru. V: Ploj, Mirko (ur.): *Miličniki v bran domovini*. Maribor, Policijsko veteransko društvo Sever, 171.
- Partljič, Slava (1991):** Če bo treba, bo slovenska policija mejne prehode branila tudi s silo. *Delo*, 27. 6. 1991, 149, 3.
- Pesek, Rosvita (2007):** Osamosvojitve Slovenije. Ljubljana, Nova revija.
- Piškuric, Jelka (2021):** Vzdušje poplebiscitnih dni: kratek vpogled v medijsko poročanje na prelomu med letoma 1990 in 1991. *Dileme: Razprave o vprašanih sodobne zgodovine*, 5, 1, 65–87.
- Piškuric, Jelka (2022):** Vsakdanje življenje Slovencev ob koncu osemdesetih let. *Studia Historica Slovenica*, 22, 2, 547–582.
- Ploj, Mirko (2018):** Vloga milice v manevrski strukturi narodne zaščite. V: Ogrinc, Venčeslav (ur.): *Vzhodnoštajerska pokrajina v procesih osamosvajanja*. Ljubljana, Zveza veteranov vojne za Slovenijo.
- Repe, Božo (2022):** Slovensko-srbski konflikt v osemdesetih letih. *Studia Historica Slovenica*, 22, 2, 305–342.
- Skupščina občine Ptuj (1991):** Zbrali smo pogum. Javno priznanje in zahvala. <https://www.zbralismopogum.si/vojna3.html> (zadnji dostop: 2023-09-29).
- Stanonik, Marija & Irena Uršič (ur.) (2011):** Moški na položajih, ženske v strahu, otroci na češnjah: zbirka spominov na obrambo samostojne Slovenije leta 1991. Ljubljana, Muzej novejšje in sodobne zgodovine Slovenije – Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU.
- Stojanov, Veso (1990):** Bo konec leta plebiscit o samostojni Sloveniji? *Delo*, 13. 11. 1990, 265, 1.
- Šela, Ana & Darko Friš (2017):** Nova revija v primežu Službe državne varnosti. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 27, 4, 807–836.
- Šela, Ana (2022):** Delovanje slovenske službe državne varnosti v osemdesetih letih 20. stoletja. *Acta Histriae*, 30, 4, 1137–1158.
- Štih, Peter, Simoniti, Vasko & Peter Vodopivec (2016):** Slovenska zgodovina: od prazgodovinskih kultur do začetka 21. stoletja. Ljubljana, Modrijan.
- Taškar, Jasna (1990a):** Slovenci so v vrstah na voliščih odpirali novo stran zgodovine. *Delo*, 9. 4. 1990, 83, 1.
- Taškar, Jasna (1990b):** Štart volilne tekme. *Delo*, 9. 1. 1990, 6, 1.
- Tednik. Ptuj, Radio – Tednik, 1961–2003.**
- Torkar, Blaž (2011):** Teritorialna obramba na Severnem Primorskem in priprave na osamosvojitve. V: Kladnik, Tomaž (ur.): *Vojaška obramba Slovenije: 1990–1991*. Ljubljana, Defensor, 357–395.
- UL RS – Uradni list Republike Slovenije, 1990–1992.**
- UL SFRJ – Uradni list Socialistične federativne republike Jugoslavije, 1991.**
- UL SRS – Uradni list Socialistične Republike Slovenije, 1989–1990.**
- Valič Zver, Andreja (2013):** Demos: Slovenska osamosvojitve in demokratizacija. Maribor – Ljubljana, Znanstvenoraziskovalni inštitut dr. Franca Kovačiča – Študijski center za narodno spravo.

Valič Zver, Andreja (ur.) (2021): Zmagoslavno leto: osamosvojitvena zgodba naše države Slovenije. Ljubljana, Družina.

Vaupotič, Konrad (2021). Ustno izporočilo. Zapis pri avtorju.

Zbrali smo pogum – <http://www.zbralismopogum.si/> (zadnji dostop: 2024-11-12).

Zupančič, Jernej (2018): Identiteta Spodnjega Podravja. V: Lampič, Barbara & Rebernik Dejan (ur.): Spodnje Podravje pred izzivi trajnostnega razvoja. Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete, 9–21.

Žgeč, Vlado (2021). Pisno izporočilo. Zapis pri avtorju.

MARITIME ARCHETYPES OF MONTENEGRIN WOMEN: HEROISM AND SOLITUDE

Milena DŽEVERDANOVIĆ PEJOVIĆ

University of Montenegro, Faculty of Maritime Studies Kotor, Put Bokeljske brigade 44, 85 330 Kotor, Montenegro
e-mail: milenadz@ucg.ac.me

ABSTRACT

The paper examines the evolving role of Montenegrin women within a patriarchal society, where prevailing norms have often rendered women inferior or invisible in public life. Despite these challenges, Montenegrin women have significantly impacted the country's history and culture, taking on diverse roles as mothers, wives, sisters, nurses, warriors, pillars of the household, artists, educators, and sailors. Women's connection to the sea in Montenegro is particularly significant, reflecting both practical and symbolic ties. From their involvement in maritime activities to their portrayal in cultural narratives of waiting for loved ones at sea, their bond with the maritime world is a key aspect of Montenegrin identity. This paper explores two dominant archetypes: the woman who waits, embodying patience and loyalty, and the female warrior, a symbol of strength and elegance, navigating the intersection of tradition and modernity. These archetypes are further examined through discourse and artistic representations that highlight the enduring and multifaceted roles of Montenegrin women, especially their profound connection to the sea.

Keywords: women in maritime, patriarchal society, gender roles, female warrior, waiting women

GLI ARCHETIPI DEL RAPPORTO TRA LA DONNA MONTENEGRINA E IL MARE: EROISMO E SOLITUDINE

SINTESI

Il presente articolo tratta dello sviluppo del ruolo della donna montenegrina che in una società patriarcale veniva spesso considerata inferiore rispetto all'uomo oppure invisibile nella vita pubblica. Nonostante queste sfide, le donne montenegrine hanno lasciato un'impronta profonda nella storia e nella cultura del proprio paese assumendo ruoli diversi: quelli di madri, mogli, sorelle, infermiere, guerriere, pilastri della famiglia, artiste, educatrici e marinaie. È particolarmente significativo il rapporto delle donne montenegrine con il mare. Si tratta di un legame nello stesso tempo pratico e simbolico, rispecchiato sia nel loro coinvolgimento nelle attività marittime sia nel

modo in cui venivano rappresentate nella storia culturale: come donne in attesa del ritorno del proprio amato via mare. Questo legame tra le montenegrine e il mare è un aspetto chiave dell'identità montenegrina. Il presente lavoro, quindi, esamina due archetipi dominanti: la donna che aspetta, simbolo di pazienza e lealtà, e la donna guerriera, simbolo di forza ed eleganza, che naviga tra la tradizione e la modernità. Il presente lavoro esplora anche i riflessi che questi archetipi producono sia nella lingua sia nelle opere d'arte che ritraggono le caratteristiche archetipiche più salienti della donna montenegrina, specialmente questo suo profondo legame con il mare.

Parole chiave: le donne e il mare, società patriarcale, ruoli di genere, donna guerriera, donne in attesa degli amati

INTRODUCTION

This paper examines two dominant concepts within the narrative of women in Montenegro, focusing on their roles in a patriarchal society that traditionally assigns girls the roles of future wives and mothers. Based on a literature review of the representation of women in Montenegro, the paper explores the socio-linguistic, cultural, and ethnographic aspects that illustrate the diversity of roles among Montenegrin women. Additionally, it discusses the concepts of pride, bravery, and heroism found in Montenegrin ethnographic heritage, which are manifested in women's behaviour, particularly as 'warrior women' and in the 'man-woman' traits of Montenegrin women. The paper also introduces the concept of waiting, specifically in the context of the traditional and patriarchal settings of the Bay of Kotor (also known as Boka), which is recognized as a centre of seamanship. This idea of waiting, linked to the wives of seafarers, is examined not only as a local phenomenon but also as part of a global trend.

To illustrate the current status of Montenegrin women both on land and at sea, the paper discusses recent developments in the modern world, including liberalization and democratic policies that have contributed to the promotion of women's welfare and the welfare of women seafarers. This includes the efforts of organizations such as the International Transport Workers Federation (ITWF, 2023), the International Maritime Organization (IMO, 2023), and the International Labour Organization (ILO, 2003). Alongside these international conventions, Montenegro has also implemented the National Strategy for Gender Equality 2021–2025 (2021) and the National Strategy for Sustainable Development until 2030 (2016).

These strategies serve as important documents for the implementation and evaluation of measures aimed at enhancing gender equality and visibility in social life (Gender Equality Profile of Montenegro, 2021).

The aim of this article is to explore how the two dominant concepts related to Montenegrin women – warrior women and those who are waiting – intertwine to reflect the unique cultural and historical context of Montenegro. We argue that these paradigms are not static; they have evolved in response to the changes brought about by emerging feminist movements, the economy, emancipation, and democratic developments.

In the first part of our research, we examine warrior women in patriarchal Montenegro both before and after the Second World War, highlighting how language reflects social realities through the phrase *čoe-k-žena* ('man-woman'). We also analyse visual representations of female warriors, specifically in various works of art. In the second part, we explore the existing literature regarding the specific community of women seafarers at both the local and global levels. We analyse the connection between seafarers' wives who are waiting for their husbands and their roles in upholding family and social values. We present narratives from women waiting in the Bay of Kotor and delve into literature concerning the global community of seafarers' wives.

In the third section of the paper, we demonstrate how changes in the modern world and the establishment of women's associations have paved the way for women to assume roles traditionally dominated by men and we describe mechanisms designed to enhance the visibility of women. In conclusion, we summarize how the past and present converge in the efforts of Montenegrin women to overcome the burdens of a patriarchal and war-affected history. We also recommend conducting a comprehensive analysis to gain valuable insights into the universality of certain concepts related to women, particularly in small and gender-stereotyped nations.

PATRIARCHAL MONTENEGRO AND 'WARRIOR WOMEN'

Literature resources about women in Montenegro reveal a wide range of features that have shaped the mindset of Montenegrin women: toughness, quietness, and invisibility. There is an impression that a woman functioned only as a man's companion through life during the turbulent period of Montenegrin history (Tepavčević, 2018, 237–238). The reason for this in Montenegrin society centuries ago can be seen in the submissive role of women towards their husbands within a tribal-like society, which was reflected in a woman's private and personal status (Stojanović, 1974). In a patriarchal society, the values of honesty and innocence were at the fore. The choice of a groom's future bride was based on the statement that 'Beauty is for the world and goodness is for the home' (Rajković, 2010, 147). The Montenegrin family retained its traditional values and women were seen as 'another's happiness' or 'supper', and were expected to carry on the family line by giving birth to male children. This illustrates how a woman's destiny depends on the choices made by other men (Rajković, 2010, 147).

Many travellers have portrayed Montenegrin women as obedient, faithful, courageous, and capable of taking on a man's job. They are ready to handle weapons, fight, and protect their families simultaneously. Women accompanied their husbands on military missions, walking for two or three days without rest, carrying food on their shoulders, serving them wine and brandy, and tending to their wounds (Muzej žena Crne Gore, 2018). Piguet also portrays women not only as exceptional partners to their husbands but also as participants in military campaigns alongside them (Jovanović & Potočnik Topler, 2022, 422). There is a story about the tall, brave, and gracious Milica, a heroine who defends her family from the Turks. She joins the battle alongside her husband and child. When her husband is injured on the battlefield, she dresses his wounds and continues fighting until she ensures that her family is safe and then she repels the Turks. Yet, this proud woman comes home as a shadow of her husband. One might say she was like a servant or a slave (Markoti, 1997, 25–26). In light of this, there is a perspective that suggests that the model of traditional Montenegrin masculinity can be attributed to Montenegro's history of constant wars, particularly during the Ottoman siege. This viewpoint is closely related to the socio-constructivist theoretical framework dominant in masculinity studies, which asserts that 'men are not born but made' (Banović, 2016, 50).

This saga of wars, which has permeated Montenegrin history for centuries, has shaped the image of 'moral purity, firmness, integrity, and sacrifice of Montenegrin women' (Labudović, 2021, 16). The discourse of the Montenegrin 'warrior women' flourished in the second half of the nineteenth century, and female patriotism was represented in a series of paintings featuring Montenegrin warrior women. These paintings were featured in the Montenegrin journal titled *Crnogorka* (Ćirović, 2022, 178).

Ćirović notes that the motif of the armed woman, rooted in real historical conflicts, has evolved into an idealized portrayal that highlights the conventional notions of feminine beauty while simultaneously incorporating aspects of vulnerability and defensiveness. This antagonism between femininity and heroism prompts a profound exploration of women's roles and perceptions during wartime (Ćirović, 2021, 119). One famous artist that drew inspiration from the women of Montenegro and Bosnia-Herzegovina was the Czech painter Jaroslav Čermák. His fascination with the women of Montenegro and Herzegovina and nearby places, noted during encounters in 1862, inspired the creation of artworks that capture the intricate realities of women's lives in the turbulent Balkans. The artist's work intertwines numerous layers of meaning, showcasing diverse expressions of femininity. It embodies the spirit of a Madonna-like figure, illustrating the attributes of womanhood and resilience reminiscent of warriors from Slavic heritage (Ćirović, 2021, 106). Interestingly, historian Theodor Mommsen visited Montenegro in the same year, in 1862. In his letters about his journey to Montenegro, written to his wife, he expressed a critique of the Montenegrin perspective towards women in general. In closing, he referred to an anecdote from the time of Prince Danilo, noting that, for a Montenegrin man, being regarded as feminine was seen as the utmost disgrace, even more humiliating than death itself (Knežević & Köck, 2022, 356).



Fig. 1: Černohorská madona – Černohorka s dítětem, Jaroslav Čermák (Photo © National Gallery Prague 2024).



Fig. 2: *The Warrior Mother*, Teodor Valerio (Ćirović, 2021, 113).

Nevertheless, the (self-)humiliation of women was most prominently manifested in the tradition of blood feuds, where women played a central role in the cycle of vengeance and endured acts of dishonour. The offender's group would attempt to send one of their women into the victim's home, purposely tying herself to the fireplace. In such cases, the offended party would forcibly free the woman, an action viewed as disgraceful. Consequently, the head of the victim's household found himself compelled to accept the woman as a guest and to accept the initiation of negotiations (Darovec, 2017, 81).

The courageous spirit of Montenegrin women, evident in their participation in wars and their role in challenging stereotypical gender roles within a patriarchal setting is encapsulated in the phrase *čoe-k-žena* (which translates as 'man-woman').

This phrase deserves further elaboration as it represents an archetypal model of a Montenegrin women, embodying

attributes such as generosity, chivalry and liberty. Thus, the term 'man' in 'man-woman' is a gender-neutral category, subliming the ethical qualities of the Montenegrin identity, those of manhood or dignity and heroism¹ (Todorović, Todorović & Miličković, 2022, 129). The phrase, linguistically, highlights the concept of male dominance in language, particularly through the use of the term 'man', which implies a hierarchy in which masculine is regarded as superior. It also points to the fact that in patriarchal societies, women often remain in the background, refraining from entering spaces traditionally associated with masculinity, such as warfare. This reflects broader social norms that reinforce gender roles and the perception of masculinity as dominant (Ćirović, 2021, 111). A similar concept, characterized by remarkable resilience, is often described as 'Spartan courage', where grief is

1 Since the publication of Marko Miljanov's book in 1901, the phrase 'dignity and heroism' has entered the national language and literature to portray the ethnographic image of the Montenegrin people and their collective mindset. One of the main messages of the book *Examples of Dignity and Heroism* is reflected in the sentence: 'Dignity is protecting others from yourself and heroism is protecting yourself from others'.

not overtly expressed. This concept is further illustrated by a notable social trend in the nineteenth century, where young women referred to as *talije* would assume traditionally male roles, cut their hair, and participate in battles, embodying a sense of identity and purpose traditionally associated with Montenegrin men (Vukčević, 2006, 159).

An equally significant meaning of the female warrior pertains to extraordinary women in Montenegrin history who defied traditional roles. These individuals earned the title of warriors by challenging societal norms and advocating for freedom of thought, emancipation, and women's right to education. A notable example is Jelena Vicković² who founded the first private school for girls in Cetinje in 1867, which transitioned to a state school just two years later. Primary education became mandatory³ in 1879.

The narrative of empowering Montenegrin women is explored in the book *Women of Montenegro* (Todorović, Todorović & Miličković, 2022), which chronicles the lives of numerous women spanning a millennium – from the



Fig. 3: Girls' school at Cetinje (Markoti, 1997, 107).



Fig. 4: Course for young drivers in Nikšić, July 1945 (Muzej žena Crne Gore).

- 2 When she arrived in Cetinje, she gathered girls from poor families in her apartment and began teaching them handicrafts, religious studies, reading and writing. In 1874, the municipality of Cetinje decided to transform her private school into the first girls' school, which was opened next to the boys' school, with Jelena Vicković continuing as a teacher there (Muzej žena Crne Gore, 2018).
- 3 In 1879, the Act on Mandatory Education was adopted. Article 25 states that whenever a school for girls is founded, the law applies to it. Additionally, Article 26 allows parents to enrol their daughters in a boys' school in regions where there are no girls' schools, if they so wish. However, this option was not available once the girl reached the age of ten, after which she was not able to attend a school for boys (Muzej žena Crne Gore, 2018).

Illyrian Queen Teuta, through the realms of Duklja and Zeta, the Petrović royal dynasty, and into the modern era of the twenty-first century. These women made significant contributions to the nation, embodying the qualities of sacrifice, dedication, courage, and diplomacy. Their legacy includes contributions to education, revolution and works of art, as well as many other virtues, such as honour, sacrifice, commitment, diplomacy, bravery, and more (Todorović, Todorović & Miličković, 2022).

Women had a significant role in the Second World War. Female partisans died in battles, and were imprisoned together with males and children in prisons and war camps. One of the famous brigades numbering 286 women was the 4th Montenegrin Brigade. They demonstrated exceptional versatility, playing pivotal roles in both combat and support positions. On the front lines, they distinguished themselves as machine gunners, commanders and nurses dedicated to the care of others (Dabižinović, 2018, 27). It can be said that during and after the Second World War, the role of the Montenegrin woman emerged prominently, characterized by their capability to lead while also caring for their families (Dabižinović, 2018, 27). This development significantly altered the traditional perception of women in Montenegro and laid the groundwork for the establishment of the Antifascist Organization of Women, as well as new movements aimed at the emancipation of women (Dabižinović, 2018, 27). Women's education in socialist Yugoslavia and Montenegro was a tremendous advantage as it helped women recognize the importance of schooling. The variety of available schools expanded significantly, particularly due to rapid industrial development and the emergence of new specialized programmes (Dabižinović, 2018, 31).

THE WAITING WOMEN

The Bay of Kotor is one of the most picturesque bays in the Mediterranean, known for its attractive geographical position, and winding shoreline. Maritime tradition has flourished for centuries in the region, which is known for its tumultuous history involving maritime and land battles, as well as its rich seafaring tradition and shipbuilding heritage. Due to its favourable location by the sea, various peoples and cultures have shaped the history of the bay, including the Illyrians, Romans, Venetians, Austrians, Italians, Russians, Ottomans, and French. The Bay of Kotor can be described as an amalgamation of Eastern and Western influences, while still preserving its own cultural and social characteristics (Radojičić, 2009). People living in the hinterland and northern regions of Montenegro primarily earned a living from livestock breeding, farming and agriculture (Radojičić, 2009), while those in the Bay of Kotor were largely dependent on living off the sea. The more prosperous economy in the coastal towns was connected to advancements in seafaring, overseas trade, and links with Adriatic towns, Italy, and Western cultural trends.

In terms of job division, the seafaring profession was mainly reserved for men, while a limited number of women sailors navigated local waters. Women are mostly depicted as companions to their husbands, who were sailors or captains. For example, in the second half of the eighteenth century, there were 16 women sailors in Boka (Vijesti, 2012), in the town of Herceg Novi. Considering that sea voyages in the past could last for decades, it is noteworthy that Mara, the wife of Captain Milišić, sailed with her husband on two sailing ships for nearly ten years (Palavršić, 2018, 184).

Women participated in local fisheries in the Bay of Kotor and were known for their hard work and skill. However, their roles were primarily focused on tasks such as knitting, repairing fishing nets, and transporting fish to nearby markets, rather than actual fishing (Pešić et al., 2016). The women of the Bay of Kotor, particularly those from higher social classes, were recognized for their handicraft skills (Dabižinović, 2018, 15). Their husbands would bring back expensive materials, lace, and cloth from their sea voyages. Women, especially those of higher social standing, were noted for their stylish and urban appearance, often wearing dresses made from luxurious materials embroidered with gold and silk (Radojičić, 2009).

Nevertheless, the image of women in the Bay of Kotor is equally heroic. Seafarers' wives often raised their children alone, as their husbands' sea ventures could last for years. The Montenegrin term for a high-class captain's wife is *kapetanica*, which is a Romance loanword from the vernacular, dating back to the period of Old Montenegro and the Highlands (Tešić, 2017). This term frequently referred to wives who stayed at home, raising their children and waiting for their husbands' return (Dževerdanović Pejović, 2017). The official role of women in one of the most prominent maritime organizations in the Bay of Kotor, the Boka Navy⁴ is not well-documented, given that the navy is primarily a military organization. However, women would accompany their husbands and participate in local events, often wearing traditional festive garments reminiscent of the Venetian style.



Fig. 5: A young Boka woman (Seferović, 2014, 100).

4 The Boka Navy (the fraternity of seafarers) was founded in 809, and is the oldest existing maritime institution in the world. Due to its cultural and historical significance, as well as the activities of its members, it was inscribed on UNESCO's list of Intangible Cultural Heritage in 2021 (Sbuteaga, 2022).

The narrative of the Bay of Kotor often emphasizes the themes of waiting and solitude, particularly in relation to life on the coast. There is a perception about women seafarers in neighbouring Croatia:

It can be said that there are two zones in contemporary maritime Europe: the first includes northern maritime countries, while the second encompasses the southern ones. In the north, it is not uncommon to see a woman captain navigating a ship; however, such a sight would be sensational in the south, including in our country. In the north, the title of woman captain is a recognized profession, whereas, here, it refers to the wife of a sea captain (Lovrić, 1993, 92).

The lack of historical data about Montenegrin seafarers' wives and their roles in society has led to an insufficient appreciation of their contributions, particularly during the two World Wars. The narrative of seafarers' wives in the folklore of the Bay of Kotor conveys a deep sense of introspection, uncertainty and contemplation. A woman might wait for her seafaring husband to return for many years, even up to 15 years (Seferović, 2014). This prototype of Boka women, condemned to wait, is recorded in the church on one of the two islands off the coast of the small town of Perast. The story of Jacinta Kunić presents one of the most salient cases of women whose fate both began and ended in waiting. 'But what is a Boka woman? A woman who waits' (*No, što je bokeška žena? Persona čekalica*) (Seferović, 2014, 80).

One of the most famous legends that captures the solitude and tragic fate of women who are waiting is the tale of *The Three Sisters*, or as it is most commonly referred to in the Bay of Kotor: *Tre Sorelle*. This legend is associated with an abandoned mansion in the local settlement of Prčanj.⁵

5 The interior of the Church of Our Lady of the Rock in Perast features various artefacts, including 2,500 gold and silver plaques that record the dates of sailors' departures and their expected arrivals. If a plaque displays only one date, it indicates that the sailor did not return from the sea. One of the most famous legends is about a woman named Jacinta Kunić, who waited for her husband for 25 years. He did not return from the sea, and during her wait, Jacinta crafted an icon from her hair. As her hair turned grey over the years, the colour of the icon changed from dark to grey as well. This icon is preserved on the island. According to legend, the island of Our Lady of the Rock was created by seafarers who placed stones and the remains of wrecked ships on a rock where local fishermen had discovered an icon of the Virgin with Christ. In gratitude, the seafarers and fishermen vowed to build a church on this site (Seferović, 2014, 79). The fifteenth-century Gothic palace tells the story of three sisters named Filomena, Graciana, and Rina. The sisters all fell in love with the same sailor and nobleman, who was in love with one of the sisters, Rina. Out of pity for her two sisters, Rina deprived herself of her love and dedicated herself, together with her sisters, to a life of solitude and prayers in their home. Upon hearing of this decision, the heartbroken sailor set out to sea and never returned. As the years went by, the first sister passed away and the remaining two sealed her window. After the second sister died, the third sister sealed her window as well. Tragically, after the third sister died, her window remained open as no one was left to close it (Seferović, 2014, 118).

The tales of solitude experienced by the women in the Bay of Kotor, were captured in a documentary directed by Živko Nikolić, titled ‘The Women Are Waiting’ (Žene čekaju, 1977). This documentary was filmed in the Bay of Kotor, amidst the ancient stone walls of the sailors’ homes. As a distant ship’s foghorn resonated over the water, the women experienced a profound sense of silence and solitude, reflecting their lifestyle (Rakonjac, 2021, 436). Some of the interviews in the documentary read as follows:

It is very difficult to raise children without men, especially boys. You must be strong. Sometimes, when the father returns home, the children do not recognise him, as they only remember his picture. [...] I prefer staying home rather than going out, because if I go out alone, someone might say: ‘Look, he is drowning at sea and she is walking with her friends.’ I could not bear those rumours (Rakonjac, 2021, 436).

Another seafarer’s wife says that she prefers to stay at home and wait, because if she goes out for a walk especially after 7pm, it might be misinterpreted ‘I hear music from the balcony of a nearby hotel. I then see other women walking with their husbands, and sometimes, when I walk alone on the street, I feel awkward.’ In addition to narratives filled with loneliness and melancholy, the faces of women waiting for their husbands ‘speak more than words; this inner drama is reflected in both their youthful and wrinkled faces’ (Rakonjac, 2021, 436).

In the era of globalization and active online communities, along with the support of organizations advocating for women in the maritime sector (Women in Maritime, 2021), women are now sharing their experiences through blogs or personal stories. Attention-grabbing websites discovered during this research are dedicated to supporting the wives of seafarers and their families in areas such as health, social life, and family issues. An example is the article *Advice for Seafarers’ Wives, Partners and Families* (The Mission to Seafarers, 2024). The rise of online space for seafarers’ wives has enabled women to share their concerns, particularly regarding the lives of seafarers. Additionally, writing about the challenging life of seafarers at sea has promoted shared group values and perspectives, such as depicting seafarers as heroes. As a result, Chinese women have felt comfort, discovering that their partners had a demanding and unique life at sea (Tang, 2010). The findings of scholarly articles examining the experiences of seafarers’ wives are more or less consistent, highlighting issues such as women’s social isolation, emotional labour, and stress resulting from their partner’s lifestyle (Thomas, 2003). Regardless of their location, seafarer’s wives in the UK, China, and India require support networks (Thomas, 2003; Thomas, Sampson & Minghua, 2003). Seafarers’ wives bear the responsibility for the success of their husbands’ careers as well as for preserving the customs and tradition of the maritime seafaring community, particularly in small patriarchal cultures with a rich maritime heritage, such as that of the island of Chios (Katsounis,

Lekakou & Paradeisi, 2020). The situation is similar in the Philippines, where a seafarer's wife has a vital role in organizing social and family activities and cherishing kinship (Sampson & Acejo, 2016).

Countries with a maritime tradition have erected tributes to seafarers' wives as a gesture of appreciation for their patience and sacrifices (Yur & Nas, 2012). These tributes are often manifested in art, typically through statues placed in prominent locations along the shore. Notable examples of statues depicting waiting women include the Statue of the Little Mermaid in Copenhagen, the Gloucester Fishermen's Wives' Memorial in Massachusetts (which features a woman with two children), and the Monument to the Wives of Sailors in Novorossiysk (depicting a woman with a child gazing out to sea). In Montenegro, the bronze sculpture of the Ballerina in the town of Budva, often symbolically compared to the Statue of the Little Mermaid in Copenhagen, conveys a sense of solitude and longing. According to legend, the sculpture tells the story of a girl waiting for her sailor groom, who never returned from the sea.

NEW CURRENTS

According to data from the Montenegrin website *Muzej žena Crne Gore* (2018), the post-war period brought significant historical changes. One section titled *Friends – The Movement of Women in Montenegro 1943–1953* highlights an initiative for change. Women asserted their rights to education and employment in an effort to break free from the restrictions imposed by the traditional patriarchal society (Muzej žena Crne Gore, 2018). Furthermore, important movements, such as the Antifascist Front of Women (AFŽ), united women in their struggle against injustice. Women came together and raised their voices at various events organised by local, rural, and municipal committees and trade unions. Despite their recognized contributions to the country's rebuilding efforts after the Second World War, women were not regarded as equals, and the patriarchal narrative portraying women as the weaker sex, along with the discourse of women primarily supporting the family, persisted in post-war Yugoslavia (Smolovic Jones, 2019). Further factors that have contributed to raising the importance of women's welfare among seafarers include the influence of: the International Transport Workers Federation (ITWF, 2023), headquartered in London with representatives in Brussels, the International Maritime Organization (IMO, 2023), and the International Labour Organization (ILO, 2023). Additionally, the initiatives undertaken by the International Maritime Organization, of which Montenegro became a member in 2006, aim to enhance gender equality in shipping and improve the inclusion of women in the maritime sector. The International Maritime Organization (IMO) has been actively supporting initiatives aimed at empowering women in the shipping industry, and collaborates with organizations such as the Women's International Shipping and Training

Association (WISTA, 2020). In 2022, the IMO established 18 May as the International Day for Women in Maritime to encourage women to take an equal role in the seafaring community. As stated by the former Secretary-General of the IMO, Kitack Lim, women working both onshore and onboard should be celebrated – specifically, all those ‘women who are contributing to the future of maritime: navigators, engineers, surveyors, CEOs, managers, representatives of government and industry, those chairing IMO meetings, and women in every role across the industry’ (IMO, 2023).

There is no doubt that the first sector to open its doors to a significant number of women in seafaring within the labour market is the cruise ship industry. Statistics indicate that approximately 19% of the crew on cruise ships are women, while 81% are men. Although women are involved in hotel management and hospitality on board, most are employed in positions referred to as ‘white-collar personnel’ (Alderton et al., 2004, 18). Similarly, the ratio of women to men in employment is 18:82, favouring men (Wu, 2003, 13). Additionally, the highest positions on cruise ships are predominantly held by men, as is evidenced by the fact that the first female captain was appointed only in 2007 (Končar, 2016, 155).

The integration of women into the seafaring profession must be examined from multiple perspectives and understood as a social, political, cultural, and economic phenomenon.

The third-wave feminism that emerged in the 1990s coincided with a growing economic necessity for increased female participation in the seafaring market. This period saw significant institutional changes and shifts in the organization of the household, which played a crucial role in the evolution of modern labour economics. As a result, there was a transition from the concept of ‘a woman with a job’ to that of ‘a woman with a career’ (Goldin, 2006). There are two avenues through which women may face discrimination in human resources practices: institutional discrimination, which arises from the inherent structures and practices within organizations, and personal discrimination, which is influenced by the attitudes and levels of sexism among organizational decision-makers (Stamarski & Hing, 2015). It is worth mentioning that the rise of the #MeToo movement in 2006 has highlighted significant concerns regarding sexual and gender harassment, as well as the inadequacies of the existing institutional bodies to address these issues. This movement has not only brought attention to individual cases of harassment but has also prompted discussions about the broader social and structural factors concerning women’s roles (De Benedictis, Orgad & Rottenberg, 2019).

One of the driving economic forces behind the improved inclusion of women seafarers is the shortage of officers in the labour market (Kitada, 2013). Given the data on this shortage, particularly regarding officers, there is a pressing need to recruit high-quality personnel and ensure sustainability. According to information available on the official website of the International Maritime

Organization (2023), women represent only 2% of the approximately 1.6 million seafarers worldwide. In the case of Montenegro, the traditional role of women in a patriarchal society – viewed primarily as those taking care of the family (European Union, 2017) – has long influenced the collective mindset, likely contributing to the scarcity of women in managerial positions, such as officers and captains. It is noteworthy that, as of 2010, women accounted for the majority (50.6%) of the approximately 620,000 citizens in Montenegro (Gender Equality Profile of Montenegro, 2021, 9). Moreover, Montenegro currently lacks an official Register of Seafarers, which would provide essential data about the roughly 7,000 seafarers, including information on gender, the types of vessels they operate, and the numbers of embarked and active male and female seafarers.

Montenegro and neighbouring Croatia – both ex-Yugoslav countries that share similar cultural and linguistic policies regarding gender – have implemented numerous initiatives aimed at encouraging women's participation in the shipping sector. Unlike Montenegro, the Republic of Croatia joined the European Union in 2013 and took significant steps to promote gender equality in preparation for EU membership. These steps included the establishment of national policies designed to enhance the status of women in various areas of society. Such efforts reflect Croatia's commitment to aligning itself with EU standards and values regarding gender equality and women's rights (European Institute for Gender Equality, 2024). Additionally, discrimination in language should be minimized, particularly in the naming of occupations held by women that have traditionally been designated by masculine⁶ terms.

However, the figures are not particularly encouraging, even for other maritime countries. Brcko, Androjna and Srše (2020) investigated the employment of seafarers in Slovenia, Croatia and Italy, providing comparative data that indicates that only a small number of women have attended maritime schools. Only a limited number – up to 20 – achieve the highest rank in shipping, with only six women serving as captains. In Slovenia, women make up 1.1% of seafarers, while in Italy the figure is 0.5% and in Croatia it is 10% (Brcko, Androjna & Srše, 2020, 63). It is also important to note that a gender work gap prevails in fisheries, which, like seafaring, is considered a male-dominated profession. The statistics are generally similar across the entire Mediterranean region: women are often perceived as unskilled and incapable of part-time work due to the long voyages involved (European Commission, 2019).

6 The language policy in Montenegro and Croatia must adhere to gender-sensitive language when forming professional titles. Titles for female positions are created by adding suffixes to the masculine forms (*-ica*, *-ka*, and *-inja*). However, care should be taken to avoid using female forms if they carry a pejorative connotation, as is the case with the Montenegrin term *kapetanica*, which refers to a shipmaster's wife rather than a female captain (Dževerdanović Pejović, 2021).

THE CURRENT SITUATION AND POTENTIAL ‘COURSES’

The lack of women choosing male-dominated professions may be linked to legal and institutional constraints. Regarding legislative alignment and gender policy in Montenegro, one of the national strategic documents aimed at combating gender discrimination, the National Strategy for Gender Equality 2021–2025 (2021), seeks to enhance the national framework and legal capacity to address discrimination based on sex and gender. The Montenegrin Statistical Office regularly publishes a report titled *Men and Women in Montenegro*. The latest, eighth edition provides a brief overview of the roles of men and women, aiming to demonstrate through statistical data that they have ‘equal opportunities to exercise their rights and equally benefit from the results achieved’ (Women and Men in Montenegro, 2022). The most recent report on women’s employment shows that men account for 64.1% of legislators, senior officials, and managers, while women represent the remaining 35.9% (Women and Men in Montenegro, 2022, 68). Additionally, men are significantly overrepresented in military professions, holding 86.7% of these positions. Furthermore, data from 2021 indicates that among the overall 172,100 active employees, men comprise 51.4% while women make up 48.6% (Women and Men in Montenegro, 2022, 69).

According to data from the Montenegrin Statistical Office (Monstat) regarding the number of students who graduated in 2021, a total of 1,634 female students graduated in the last five years in Montenegro, representing 59.2% of graduates, while 1,125 male students, or 40.8%, graduated during the same period (Monstat, 2022). An analysis of internal data on the enrolment policy at the Faculty of Maritime Studies in Kotor (FoMSK) reveals interesting trends regarding the male-to-female admission ratio.

Charts 1–4 illustrate a trend of male to female enrolment in the technical programme departments over a six-year period, specifically in Nautical Studies and Transport (NST), Marine Engineering (ME) and Marine Electrical Engineering (MEE), as well as in the socially oriented study programme of Maritime Management and Logistics (MML).

As shown in Charts 1–4, among the 80 students enrolled in the Nautical Department of the Faculty of Maritime Studies in Kotor over the last six years, it is clear that predominantly men have enrolled in the technical departments. In contrast, the average number of women admitted to the social department of Maritime Management and Logistics significantly exceeds the number of enrolled male students (75% versus 25%, respectively), which shows a more favourable trend for female students. This pattern can be attributed to the fact that students of Maritime Management and Logistics, regardless of gender, often seek employment in port facilities and companies on land, including ports, marinas, harbour-master’s offices, manning agencies, and businesses in the forwarding, transport, and logistics sectors. It is important to note that not all students earning a bachelor’s degree at the Faculty of Maritime Studies intend to go to sea; therefore,

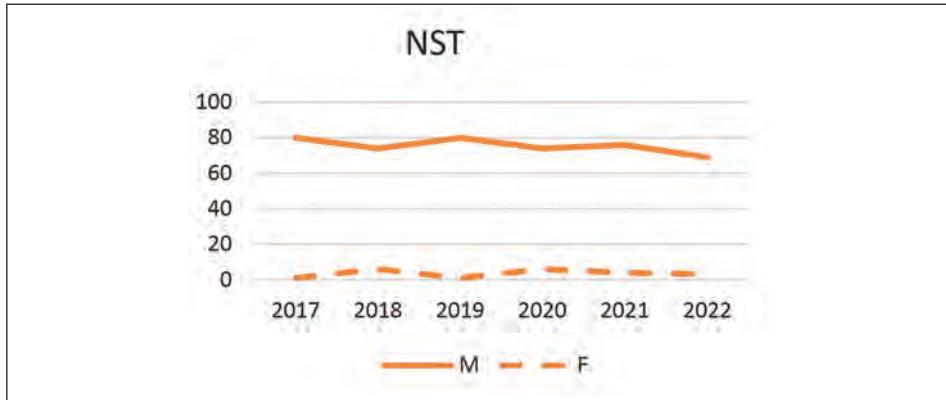


Chart 1: The male-to-female admission ratio for the NST study programme.

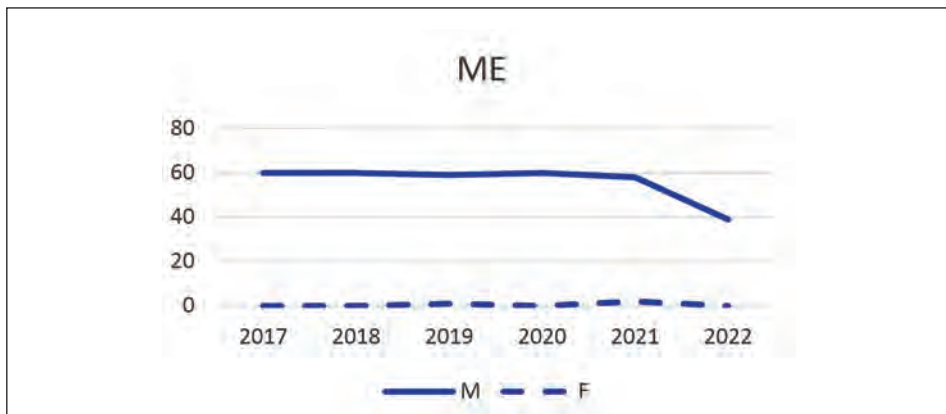


Chart 2: The male-to-female admission ratio for the ME study programme.

not all maritime workers can be classified as ‘seafarers’ in the strictest sense. Concerning managerial positions within the Directorate of Maritime Transport in Montenegro, which oversees seven state-owned companies (including ports, harbourmaster’s offices, and shipping companies in Kotor and Bar), women occupy, on average, only 18% of these roles (Gender Equality Profile of Montenegro, 2021, 71). This indicates that the sector must become more gender-responsive and implement a legal framework that facilitates greater participation of women. The same report identifies the sectors of energy, transport, and the environment as the three areas with the least gender awareness in Montenegro (Gender Equality Profile of Montenegro, 2021, 70).

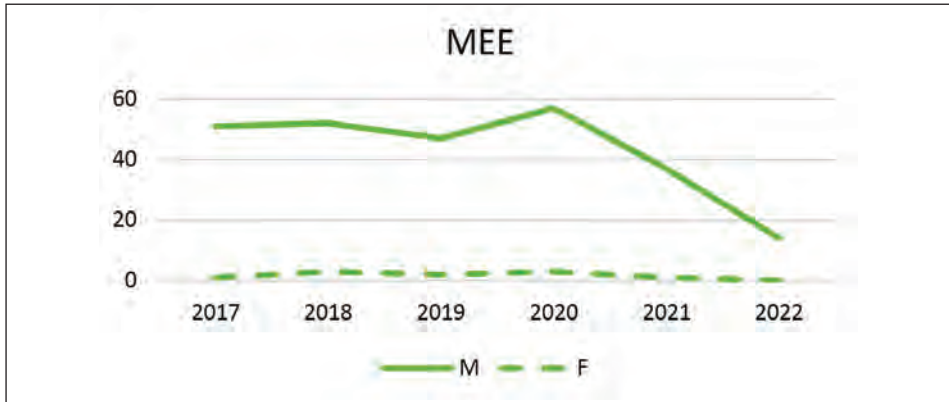


Chart 3: The male-to-female admission ratio for the MEE study programme.

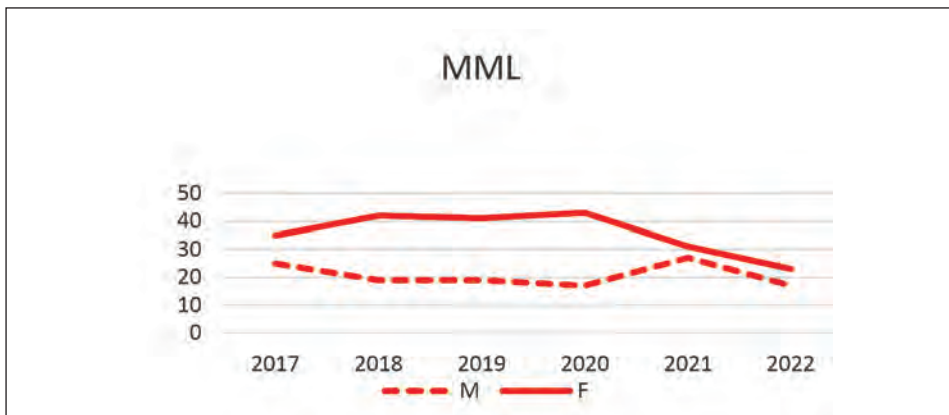


Chart 4: The male-to-female admission ratio for the MML study programme.

One potential initiative to promote women's participation in the seafaring sector involves the use of role models and education (Brcko, Androjna & Sršce, 2020, 63). The Faculty of Maritime Studies in Montenegro has utilized its official website to share information about women seafarers in the country, particularly its alumni. By posting this information on higher education websites, the faculty aims to highlight the significance of this issue and the increasing number of women seafarers who have challenged traditional stereotypes. A recent article titled *Happy International Day of Women in Seafaring* (FoMSK1, 2023) was dedicated to the International Day for Women in Maritime. An analysis of the text on the university and faculty's official site reveals two key themes associated with Montenegrin women seafarers:

‘we are all equal’ and ‘in the same boat’ (Dževerdanović Pejović, 2021, 66). This perspective aligns with Kitada’s (2009) research on women in seafaring, which states that women often strive to integrate by working collaboratively as part of a team, sometimes maintaining a low profile and concealing their femininity while avoiding discussions about family issues. By doing so, women feel comfortable collaborating with their male counterparts and adapting to the male-dominated environment on board. The mentioned article features the experiences of three students employed in various departments. It illustrates how these women have overcome the superstition that a woman on the ship brings bad luck, indicating their ability to advance beyond the rank of sailor to positions such as officer or captain.

Moreover, the sentiment of being ‘the only woman aboard’, as one student noted in a text published on the faculty’s site in 2020: ‘Our ladies take over the helm’ (FoMSK2, 2020), is regarded as a privilege. One female navy captain also remarked that physical appearance is not important, stating, ‘Nobody would guess that I am the captain of the ship’. This supports Kitada’s (2013) conclusion that women seafarers around the world exhibit similar behavioural patterns, striving to fit into the male-dominated shipboard environment while establishing their own positions and integrity. This ‘maintainer’ strategy is considered the most stable approach among women seafarers (Kitada, 2013).

Regarding the gender profile in Montenegro, women are poorly represented in decision-making bodies, have a limited presence in the entrepreneurship sector, and are underrepresented in managerial positions (Gender Equality Profile in Montenegro, 2021). We believe that the number of women serving on ships will increase in the coming years, reaching at least the same percentage of women found in the Montenegrin military (14.7%), according to the article published on the official website of the Montenegrin Government (Ministry of Defence, 2021).

Initiatives aimed at promoting the inclusion of women seafarers in the maritime sector and recognizing their active roles are emerging from various sources. Firstly, as Montenegro progresses toward EU accession, it must adopt gender-sensitive policies and improve the integration of women across all areas of social, economic, and political life. The National Strategy for Gender Equality 2021–2025 (2021) aims to encourage women to support institutional policies that promote diversity and prevent discrimination. This strategy is aligned with key UN documents addressing gender equality, including the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women (OHCHR, 1979) and the Beijing Declaration and Platform for Action from 1995 (United Nations Women, 2015), both of which seek to eliminate all forms of discrimination. Additionally, the National Strategy for Sustainable Development of Montenegro until 2030 (2016) addresses human resources and aims to ensure equal access to environmental and social resources, as well as equal opportunities for both men and women. Furthermore, regarding institutional awareness, Brcko, Androjna and Srše (2020, 63) recommend that maritime education institutions incorporate gender-sensitive issues into their curricula. In Montenegro, the promotion of women in maritime

professions is supported by government reports, NGO activism, the influence of international organizations, and campaigns that highlight the roles of women in traditionally male-dominated professions.

CONCLUSION

Women in Montenegro have made significant progress from the confines of a patriarchal society, especially during the tumultuous periods of Montenegrin history, which has led to their gradual integration into traditionally masculine roles. The archetypal traits of women in Montenegro analysed in this paper often reflect a complex interplay of heroism and solitude, deeply rooted in the region's cultural and historical context. These traits encompass various areas, including the Bay of Kotor, the Montenegrin hinterland, and the northern parts of Montenegro. In addition, both concepts analysed in this paper testify that women have assumed multiple and diverse roles and that the Montenegrin narrative sublimates the notion of woman's beauty, toughness, bravery, and heroism, while simultaneously acknowledging the profound solitude that women experience (Vukčević, 2006; Seferović, 2014; Ćirović, 2021). The strength of a Montenegrin 'man-woman' lies in her capacity to embrace antagonistic roles: to raise a family and defend her family, heal wounds and carry arms on the battlefield, lead battalions, accompany her partner on sea voyages, and raise her voice in search of social justice. On the other hand, she manages to embrace solitude in her predestined role as the one who is waiting, creating the finest artwork, willing to learn, and gaining access to education. Regardless of their status – whether queens, nobles, saints, revolutionaries, fighters, humanitarians, artists, or ordinary women – the impact of their actions transcends time (Todorović, Todorović & Miličković, 2022, 12).

As a result of new trends arising from democratic movements and efforts to implement international laws and strategies related to women's empowerment, Montenegrin women have become more visible in positions that were traditionally reserved for men. However, it is clear that in certain sectors, such as transport, energy and maritime industries, women still lag behind men, particularly in managerial roles. This also applies to leadership positions on board, which can be attributed to inadequate legal and social policies, as well as the underlying patriarchal nature of the society, where women continue to bear the burden of family responsibilities.

The limitations of this study arise from its brief timeframe, indicating that a more thorough historical and factual analysis could yield deeper insights. Nonetheless, the challenge of this research lies in integrating various perspectives – socio-cultural, historical, and linguistic. By doing so, we portray Montenegrin women and their future pathways from multiple angles. Our approach allows other scholars to explore the position of women in different cultures, particularly in identifying the universal constraints imposed on women due to gender stereotypes.

POMORSKI ARHETIPI ČRNOGORSKIH ŽENSK: JUNAŠTVO IN SAMOTA

Milena DŽEVERDANOVIĆ PEJOVIĆ

Univerza Črne gore, Fakulteta za pomorske študije Kotor, Put Bokeljske brigade 44, 85 330 Kotor, Črna gora

E-mail: milenadz@ucg.ac.me

POVZETEK

Prispevek celovito obravnava položaj črnogorskih žensk pred drugo svetovno vojno in po njej v tradicionalnem patriarhalnem okolju. V njem so osvetljene različne značilnosti črnogorskih žensk, vpetih v prizadevanja, da bi jih vzgojili v dobre matere in žene, dobre »moške-ženske«, pogumne, poštene, predvsem pa podrejene možu. V luči tega predstavljamo različne vidike črnogorskih žensk, zlasti tiste, ki jih uvrščajo med ženske bojevnice v burni črnogorski zgodovini. Da bi zajeli čim širšo sliko, raziskujemo, kako se narativ o črnogorskih ženskah razvija glede na specifična geografska okolja, zlasti pa govorimo o ženskah, ki so odvisne od življenja ob morju. Prispevek osvetljuje tudi koncept čakanja, ki je skupen široki skupini žena pomorščakov in tako tvori specifično družbeno in kulturno skupnost. Ugotavljamo, da je položaj žensk po drugi svetovni vojni nekoliko vidnejši in da so takrat ženske postale odločnejše pri uveljavljanju svoje vloge v družbi in poklicih, v katerih so sicer prevladovali moški. Te spremembe opisujemo kot potrebo po skladnosti z »novimi vetrovi«, ki jih mora Črna gora izpolniti v procesu pristopnih pogajanj za članstvo v EU. Gibanja za opolnomočenje žensk v poklicih, v katerih prevladujejo moški, kot je pomorstvo, so postopoma spremenila podobo žensk, ki na ladji prinašajo nesrečo ali čakajo na povratek moža, v ženske, ki z ramo ob rami na ladji plujejo s svojimi moškimi kolegi. Zato prispevek s pomočjo primerjalne, analitične in interpretativne metode proučuje, kako se nova resničnost odraža v jeziku medijev in tudi umetniških del. Rezultati povzemajo »plovbo« črnogorskih žensk od patriarhalnega koncepta čakajočih žensk in žensk bojevnice do položaja »vseh v istem čolnu«. Da bi spodbudili ženske k delovanju v pomorstvu, podrobno predstavimo konkretne ukrepe, ki jih je sprejela Fakulteta za pomorstvo Kotor Univerze v Črni Gori, na primer predstavitve vzornic. V prispevku poudarimo tudi potrebo po pomembnejši vlogi pristojnih organov in odločevalcev na državni ravni. Vse paradigme, ki v prispevku predstavljajo prehod od starega k novemu, obravnavamo z družbenega, kulturnega in jezikovnega vidika. Ob tem upoštevamo pretekle dogodke, ki so pustili sled v kulturni in kolektivni miselni podobi črnogorskih žensk. Prispevek v zaključku nakaže možnosti za primerjalno etnografsko analizo položaja žensk v patriarhalnem in demokratičnem okolju.

Ključne besede: ženske v pomorstvu, patriarhalna družba, vloge spolov, ženske bojevnice, čakajoče ženske

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

- Alderton, Tony, Bloor, Michael, Kahveci, Erol, Lane, Tony, Sampson, Helen, Thomas, Michelle, Winchester, Nik James, Wu, Bin & Minghua Zhao (2004):** *The Global Seafarer: Living and Working Conditions in Globalized Industry*. Geneva, International Labour Organization.
- Banović, Branko (2016):** *The Montenegrin Warrior Tradition: Questions and Controversies over NATO Membership*. New York, Palgrave Macmillan.
- Brcko, Tanja, Androjna, Andrej & Jure Srše (2020):** *Women Seafarers in the Adriatic region*. Portorož, 19th International Conference on Transport Science, September 2020.
- Ćirović, Irena (2021):** *Orientalism, Nationalism, and the Balkans: The Image of the Montenegrin Woman*. In: Makuljević, Nenad (ed.): *Culture of Remembrance, Visuality, and Crisis in the Balkans (17th–20th Century)*. Belgrade, Faculty of Philosophy, 103–123.
- Ćirović, Irena (2022):** *Slike žena u srpskoj umetnosti druge polovine XX. veka* (PhD thesis). Beograd, Filozofski fakultet Beograd.
- Dabižinović, Ervina (2018):** *Diskursi o ženama Boke Kotorske: Rodni identiteti (1815–2015)* (PhD thesis). Novi Sad, Univerzitet Novi Sad.
- Darovec, Darko (2017):** *Blood Feud as Gift exchange: The Ritual of Humiliation in the Customary System of Conflict Resolution*. *Acta Histriae*, 25, 1, 57–96.
- De Benedictis, Sara, Orgad, Shani & Catherine Rottenberg (2019):** *#MeToo, Popular Feminism and the News: A Content Analysis of UK Newspaper Coverage*. *European Journal of Cultural Studies*, 22, 5–6, 718–738.
- Dževerdanović Pejović, Milena (2017):** *Linguistic Facts as a Reflection of Changes in Seafaring: Is a Ship Still a ‘She’? The Mariner’s Mirror*, 103, 3, 313–322.
- Dževerdanović Pejović, Milena (2021):** *Women Seafarers: A Discourse Analysis Perspective*, *Naše More 2021: 2nd International Conference of Maritime Science and Technology*, Dubrovnik, 64–75.
- European Commission (2019):** *Study of the Role of Women in Fisheries in the Mediterranean and Black Sea – Final Report*. Luxembourg Publications Office of the European Union. <https://data.europa.eu/doi/10.2826/819677> (last access: 2023-02-02).
- European Institute for Gender Equality (2024):** *Gender Equality in Academia and Research, Promoting Gender Equality Croatia*. https://eige.europa.eu/gender-mainstreaming/toolkits/gear/legislative-policy-backgrounds/croatia?language_content_entity=en (last access: 2024-06-08).
- European Union (2017):** *Women Empowerment in the Mediterranean Region*, European Committee of the Regions. <https://cor.europa.eu/en/engage/studies/> (last access: 2023-05-23).
- FoMSK1 (2023):** *Happy International Day of Women in Seafaring*. <https://www.ucg.ac.me/objava/blog/1271/objava/163276-srecan-medunarodni-dan-zenu-pomorstvu> (last access: 2023-10-09).

- FoMSK2 (2020):** Our Ladies Take Over the Helm. <https://www.ucg.ac.me/objava/blog/1271/objava/98171-i-nase-dame-preuzimaju-kormilo> (last access: 2022-05-05).
- Gender Equality Profile of Montenegro (2021):** Ministry of Justice, Human and Minority Rights. Podgorica <https://tacso.eu/publication/gender-equality-profile-of-montenegro/> (last access: 2023-02-06).
- Goldin, Claudia (2006):** The Quiet Revolution That Transformed Women's Employment, Education, and Family. *American Economic Review*, 96, 2, 1–21.
- International Labour Organization (2003):** Women seafarers: Global employment policies and practices, <https://www.ilo.org/publications/women-seafarers-global-employment-policies-and-practices> (last access: 2023-03-14).
- International Maritime Organization (2023):** Speech on the Occasion of Women in Maritime, 18 May 2023, given by Mr Kitack Lim, Secretary-General. <https://www.imo.org/en/MediaCentre/SecretaryGeneral/Pages/IDWIM-2023-SG-statement.aspx> (last access: 2023-06-02).
- International Transport Workers Federation (2023):** Women Seafarers <https://www.itfseafarers.org/en/issues/women-seafarers> (last access: 2023-07-15).
- Jovanović, Ivona & Jasna Potočnik Topler (2022):** The Contribution of First Teachers of French at Petrović's Court to the Transformation of Society and the Affirmation of Montenegro in Europe. *Acta Histriae*, 30, 2, 407–429.
- Katsounis, Ioannis, Lekakou, Maria & Georgia Paradeisi (2020):** The Identity of the Greek Seafarer's Wife. Attitudes and Perceptions Towards the Seafaring Profession. The Case of Chios Island. *Scientific Journal of Maritime Research*, 34, 223–232.
- Kitada, Momoko (2009):** Risking Marriage and Family: Maintaining Women Seafarers' Gender Identities, Conference: The 1st SIRC-Nippon Fellow Maritime Conference, Maritime Matters in the 21st Century, Cardiff, UK.
- Kitada, Momoko (2013):** Code of Behaviour at Sea: Women Seafarers' Shipboard Identity Management. *WMU Journal of Maritime Affairs*, 12, 213–227.
- Knežević, Jelena & Julian Köck (2022):** Theodor Mommsen in Montenegro (1862). *Acta Histriae*, 30, 2, 347–346.
- Končar, Lara (2016):** Istraživanja položaja radnika i radnica na kruzerima: promišljanja o značaju feminističke perspektive. *Genero*, 20, 129–160.
- Labudović, Tamara (2021):** Deformacija kulturnog modela u antiratnom romanu. *Folia Linguistica et Litteraria*, 101–117.
- Lovrić, Josip (1993):** Pomorac, što to danas znači? *Naše More*, 40, 3–4, 89–93.
- Markoti, Đuzepe (1997):** Crna Gora i njene žene. Podgorica, CID.
- Ministry of Defence of the Republic of Montenegro (2021):** U Vojsci Crne Gore 14,7% žena. <https://www.gov.me/clanak/u-vojsci-crne-gore-147-zena> (last access: 2023-06-06).
- Monstat – Statistical Office in Montenegro (2022):** Graduated Students – Undergraduate Studies. <https://www.monstat.org/cg/page.php?id=196&pageid=75> (last access: 2023-02-12).

- Muzej žena Crne Gore 2018** – <https://www.muzejzena.me/> (last access: 2023-04-12).
- National Strategy for Gender Equality 2021–2025 with Action Plan 2021–2022 (2021)**: Ministry of Justice, Human and Minority Rights. Podgorica, Government of Montenegro.
- National Strategy of Sustainable Development of Montenegro until 2030 (2016)**: Ministry of Sustainable Development and Tourism. Podgorica, Government of the Republic of Montenegro.
- OHCHR (1979)**: Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women. <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-elimination-all-forms-discrimination-against-women> (last access: 2023-05-10).
- Palavršić, Petar (2018)**: Kapetani i jedrenjaci Herceg Novog. Podgorica, Golbi Print.
- Pešić, Ana, Đurović, Mirko, Joksimović, Aleksandar & Slobodan Regner (2016)**: The History of Fishery in Boka Kotorska Bay and Traditional Types of Fishery. In: Joksimović, Aleksandar, Đurović, Mirko, Semenov, Aleksandr, Zonn, Igor & Andrey Kostianoy (eds.): The Boka Kotorska Bay Environment. The Handbook of Environmental Chemistry. Cham, Springer, 335–354.
- Radojičić, Dragana (2009)**: Cultural Influence of the East and West: Costume Among Population of Boka Kotorska in the 18th Century. *Traditiones*, 38, 1, 243–254.
- Rajković, Tatjana (2010)**: Brak kroz prizmu patrijarhata. *Etnologija*, 143–151, <https://eliber.me/wp-content/uploads/2020/02/jpg2pdf-17.pdf> (last access: 2023-05-05)
- Rakonjac, Snežana (2021)**: Televizijski svijet Živka Nikolića. *Matica Crnogorska*, 87, 433–450.
- Sampson, Helen & Iris Acejo (2016)**: Keeping Your Seat Warm: The Role of Seafarers' Wives in the Maintenance of Social Status and Societal Place. In: Xu, Qingwen & Lucy Jordan (eds): *Migrant Workers: Social Identity, Occupational Challenges and Health Practices*. New York, Nova Science Publishers, 137–154.
- Sbuteaga, Anton (2022)**: Statutes of the Boka Navy Kotor from 1463 to 2016. *Časopis Pomorskog fakulteta Kotor – Journal of Maritime Sciences*, 1, 1, 1–30.
- Seferović, Lazar (2014)**: Following the Trail of Miraculous Women from Boka Kotorska. <https://pasetamdx.files.wordpress.com/2015/10/knjiga310.pdf> (last access: 2023-05-05).
- Smolovic Jones, Sanela (2019)**: Performative Democratic Practice: An Ethnographic Study of the Women's Rights Centre in Montenegro (PhD thesis). Milton Keynes, The Open University.
- Stamarski S. Cailin & Leanne S. Son Hing (2015)**: Gender Inequalities in the Workplace: The Effects of Organizational Structures, Processes, Practices, and Decision makers' Sexism. *Frontiers in Psychology*, 6, 1400, 1–20.
- Stojanović, Petar (1974)**: Lični subjektivitet crnogorske žene u XVIII, XIX i u početku XX vijeka. *Istorijski Zapisi*, 27, 213–241.
- Tang, Lijun (2010)**: Empowering or Disempowering? Online Support Among Seafarer-Partners. *Sociological Research Online*, 15, 2, 53–64.

- Tešić, Ana (2017):** Romanizmi u narodnim govorima stare Crne Gore i Brda (PhD thesis). Belgrade, Faculty of Philology.
- Tepavčević, Ivan (2018):** Jedan pogled na položaj žena u Crnoj Gori u XIX i početkom XX vijeka. *Journal of Language and Literature Studies*, 21, 237–248.
- The Mission to Seafarers (2024):** Advice for Seafarers' Wives, Partners and Families. <https://www.missiontoseafarers.org/partners-wives-advice> (last access: 2023-05-12).
- Thomas, Michelle (2003):** Lost at Sea and Lost at Home: The Predicament of Seafaring Families. Cardiff, Seafarers International Research Centre – Cardiff University.
- Thomas, Michelle, Sampson, Helen & Zhao Minghua (2003):** Finding a Balance: Companies, Seafarers and Family life. *Maritime Policy & Management*, 30, 1, 59–76.
- Todorović, Olivera, Todorović, Tijana & Svetlana Lola Miličković (2022):** Women of Montenegro. Podgorica, JU Narodna biblioteka „Radosav Ljumović“.
- United Nations Women (2015):** Beijing Declaration and Peking Platform from 1995, <https://www.unwomen.org/en/digital-library/publications/2015/01/beijing-declaration> (last access: 2023-02-10).
- Vijesti (2012):** Među pomorcima i žene i sveštenici. <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/297660/među-pomorcima-i-žene-i-svestenici> (last access: 2023-03-13).
- Vukčević, Radojka (2006):** Is a Woman still “A Stranger at Supper” in Montenegro? *Gender Studies*, 5, 158–166.
- WISTA (2020):** Women's International Shipping and Trading Association. <https://wistainternational.com/> (last access: 2023-05-12).
- Women in Maritime (2021):** A Study of Maritime Companies and IMO Member States' Maritime Authorities. WISTA and International Maritime Organization, <https://www.imo.org/en/OurWork/TechnicalCooperation/Pages/WomenInMaritime.aspx> (last access: 2023-04-13).
- Women and Men in Montenegro (2022):** Statistical Office of Montenegro. Podgorica, Ministry of Human and Minority Rights of Montenegro.
- Wu, Bin (2003):** Accessing the Global Seafaring Labour Market. *WMU Journal of Maritime Affairs*, 2, 1, 17–32.
- Yur, Tugce & Selçuk Nas (2012):** A Qualitative Study on the Life Struggles of the Wives of the Seafarers. *Journal of Maritime Research*, 9, 2, 7–12.
- Žene čekaju (1977):** TV Titograd. <https://archive.org/details/z-ene-c-ekaju> (last access: 2023-05-12).

POROČILA

RELAZIONI

REPORTS

Symposium Report on Violence, Justice and Reconciliation in the Mediterranean of the Three Religions: Peacemaking in the Christian, Muslim and Jewish Context (16th–19th Century), 14–15 November 2024, Rome

In recent decades, European historiography has produced numerous studies analysing the relationship between state justice, typically associated with crime repression managed by judges and tribunals, and community justice, which encompasses negotiated or restorative justice methods such as arbitration, amicable compositions, pardons and transactions. Research has shown that in early modern Western Europe, states did not merely tolerate compositional and transactional systems of conflict resolution, but actively employed them as integral components of their legal and judicial frameworks. These practices were not in opposition, contradiction or competition with each other, but rather functioned alongside each other.

However, most studies have focused primarily on European, and more specifically Western Christian, contexts. Only a few have broadened the perspective to include non-Christian European contexts, such as Jewish communities scattered across Europe, Muslim and Jewish converts or the Orthodox Balkans. Furthermore, few studies have explored non-European regions that were closely connected to Europe, including the Eastern Mediterranean, Maghreb, or the Middle East.

Between 14 and 15 November 2024, a two-day symposium titled *Violence, Justice and Reconciliation in the Mediterranean of the Three Religions: Peacemaking in the Christian, Muslim and Jewish Context (16th–19th Century)* was organised by and hosted at the Roma Tre University (Italy). The event was also held online to accommodate participants unable to attend in person.

The symposium's aim was not to conduct a systematic comparative study of judicial practices across the three religious and cultural areas – Christian, Muslim and Jewish – which would be too broad of a research topic. Rather, it focused on a more specific objective. As Paolo Broggio, the organiser of the event and representative of the Roma Tre University, emphasised in his opening remarks, titled *Religion, Justice and Normativity in the Mediterranean Space*, the goal was 'to initiate a dialogue, with each participant contributing insights from their own research background, aimed at understanding the connection between religious frameworks and the inclination toward peaceful, compositional forms of social conflict resolution.' The central issue of discussion was thus 'the question of identifying similarities and differences, as well as convergences and divergences, in approaches to interpersonal conflict resolution across Christianity, Judaism and Islam.'

The symposium was organised into four panels, with altogether 17 research specialists from across Europe and the United States.

The opening panel, *Peace in the Courts, Peace Through the Courts*, was moderated by Angelika Ergaver from the Institute IRRIS for Research, Development and Strategies of Society, Culture and Environment (Slovenia). The first paper, titled *With God on Our Side: The Impossible Peace and the Judgment of God*, was presented by Guido Dall'Olio from University of Urbino "Carlo Bo" (Italy). Dall'Olio explored the concept

of the Valley of Jehoshaphat (or Josaphat), traditionally believed to be the site of the Last Judgment. Initially a mythical location, it later came to be associated with an actual valley outside Jerusalem. Summons invoking the Valley of Jehoshaphat were not intended as a means of peaceful conflict resolution, but rather as a threat of divine justice, where the opponent would be judged before God's tribunal after death. In this context, God was regarded as an impartial judge, called upon when human justice was unable to intervene.

The next paper, *Crimes Against God vs. Crimes Against Man: The Place for Conciliation in the Perspective of Islamic Criminal Law*, was presented by Deborah Scolart from the University of Rome "Tor Vergata" (Italy). Her presentation focused on Islamic criminal law, particularly the mechanisms of conflict resolution. Scolart examined Qur'anic crimes, highlighting the distinction between *dimā* (blood crimes), where retaliation or blood money may apply depending on the circumstances, and *hadd* (pl. *hudūd*) (apostasy, fornication, theft, etc.), for which human forgiveness is not permitted as they are regarded as offences against God. As she explained, the second category of crimes, Ta'azir crimes, refers to offences where punishment is at the judge's discretion.

The first panel concluded with a presentation by Serena Di Nepi from "Sapienza" University of Rome (Italy). In her paper, *Managing Conflicts, Preserving Boundaries. Arbitration Courts in the Roman Ghetto (16th to 19th Century)*, she examined the role of arbitration as a key mechanism for conflict resolution within the Roman Jewish community. Di Nepi emphasised the well-developed system of Jewish arbitration in the sixteenth century. She provided a detailed examination of the individual stages of the arbitration process, shedding light on how the community structured its legal practices to maintain order and preserve social harmony.

The second panel of the day, *Marriage and Family Ties*, moderated by Deborah Scolart, was opened by Fernanda Alfieri from Alma Mater Studiorum – University of Bologna (Italy). In her paper, *From a Means of Pacification to a Site of Conflict: Marriage and Gender Violence in Recent Historiography*, Alfieri first reviewed the extensive historiography on marriage as a means of resolving disputes, noting that English and German scholarship has moved beyond social and legal history. She then explored the biblical tradition of marriage, with Adam and Eve as the prototypical couple, and Aristotle's theory of marriage, both of which, alongside other influences such as the Council of Trent, shaped later conceptions of marriage and the socially ideal spousal relationships. Alfieri paid particular attention to spousal violence, emphasising that, within traditional views of marriage, limited violence was seen as necessary to maintain marital balance.

The next presentation, titled *The Dispute over the Inheritance of Samuel Abravanel: Donna Benvenida and Her Sons Between Jewish Law and Christian Courts*, was delivered by Guido Bartolucci of the Alma Mater Studiorum – University of Bologna. Focusing on the inheritance dispute following the death of Samuel Abravanel in 1546, Bartolucci analysed the conflict between Samuel's legitimate sons, Jacob and Leone; his wife, Benvenida; and his illegitimate son, Isaac. Samuel's legitimate sons claimed inheritance under Jewish law, excluding their half-brother Isaac and Samuel's wife, despite the latter being named as the universal heir in his will. The case highlighted the complex interaction between Jewish and Christian legal systems in the resolution of inheritance disputes.

The second day of the conference began with the panel *Practices and Rituals*, moderated by Žiga Oman. The introductory paper, *The Peacemaking and Peacekeeping Practices of Early Modern Montenegrin and North-Albanian Clans*, was presented by Angelika Ergaver from the Institute IRRIS (Slovenia). She explored the religious aspects of peacemaking and peacekeeping among these clans, focusing on the role of blood feud and the rituals that ensured long-term peace. Central to these rituals was godfatherhood (*kumstvo*), which mediated conflicts and symbolised spiritual bonds between families. Other rituals included gestures of humility, symbolic oaths, and a communal meal. These practices were vital for restoring social harmony, with lasting peace often symbolised by a cross above the door of reconciled households.

Next followed the paper *Magic and Demon Control as Instruments of Peace and Conflict between Catholics and Islamic Sorcerers*, by Federico Stella from University of Naples “L’Orientale” (Italy). His presentation was divided into three parts. First, he framed magical disputes within the broader context of theological conflicts. He then discussed two case studies: the first, involving Baldassare Loyola Mandes (1631–67), who was kidnapped by the Knights of Malta in 1651, converted in 1656, and became a priest in 1663; the second, concerning Capuchin friar Justinien de Tours, who wrote *Teatro della Turchia* (1681) under the pseudonym Michele Febure. Stella concluded his presentation with some reflections and suggestions for future research.

The fourth and last panel of the symposium concluded with Darko Darovec’s paper, *Giuliano del Bello, Victim of the Vendetta in Koper (Istria) in 1541 and 1686: Two Cases of Violence and Reconciliation*. Darovec (Institute IRRIS, Slovenia) analysed two cases of blood feud from Koper (1541 and 1686), showing the shift from customary conflict resolution to state justice. In both cases, local authorities initially intervened but sought help from central authorities. The 1686 case highlighted the failure to integrate customary practices into state justice, as inquisitorial procedures prevented further retaliation. The paper concluded by emphasising the transition from self-help to state-imposed justice and the role of peacemaking rituals in this process.

The symposium ended with a final roundtable, where Gianfranco Bria from the Roma Tre University, Albane Cogné from the Ecole française de Rome (Italy), Alessandro Saggioro from the “Sapienza” University of Rome (Italy), and all the panel speakers shared their concluding thoughts.

The symposium *Violence, Justice and Reconciliation in the Mediterranean of the Three Religions: Peacemaking in the Christian, Muslim and Jewish Context (16th–19th Century)* successfully addressed the complex issue of interpersonal conflict resolution within Christianity, Judaism, and Islam from various perspectives. The speakers and moderators emphasised both the similarities and differences, as well as the convergences and divergences, in the approaches to conflict resolution across these three specific religious and cultural contexts. The organisers are to be commended for curating a series of insightful papers and for the efficient organisation of the event.

Veronika Kos

A paper by Eddy Benato from Roma Tre University concluded this panel. His study, *Courts in the Capital as Mediators of Marital Conflicts in the Periphery. Elena Cumano vs. Giovanni Battista Facen Between Secular and Ecclesiastical Courts (Feltre-Venice, 1588)* examined the marital dispute between Elena Cumano and Giovanni Battista. The socially unequal couple that married in 1587 without parental consent or witnesses faced conflict when Elena became pregnant and refused abortion. A formal marriage was proposed, but Giovanni fled, escalating the dispute. Elena prayed for her ‘husband’s’ return, eventually resorting to magic for help. Giovanni accused her of witchcraft, while her father accused him of rape. Giovanni was sentenced to five years in exile and ordered to pay alimony to Elena and their daughter, Vittoria, born in 1588, unless he married Elena. With his analysis, Benato highlighted the complex overlapping of ecclesiastical and secular courts in resolving marital conflicts.

The afternoon panel, *Justice and Religion*, moderated by Paolo Broggio, commenced with a paper by Debora Tonelli from Georgetown University (USA). In her paper, *A Retrospective Glance: The Challenge of a Common Narrative as a Way to Peacebuilding*, Tonelli examined if and how the concept of God affects and shapes our understanding of violence. She focused particularly on the interplay between violence and religion, arguing that when theology is involved in a dispute, it often assumes an ideological function, serving as a narrative that provides meaning. Tonelli proposed that achieving mutual understanding, reinterpreting history, and fostering dialogue are essential for creating a shared narrative of the past that can contribute to peacebuilding.

The panel continued with a paper by Žiga Oman (Institute IRRIS, Slovenia) and Stuart Carroll (University of York, UK), titled *Beyond Mathematics: Lutheran Peacemaking in Early Modern Germany Between Theology and Practice*. Their paper investigated the influence of Lutheran theology on peacemaking in the early modern Holy Roman Empire, with a focus on the Duchy of Württemberg. Luther’s rejection of traditional reconciliation rites, which he viewed as devoid of soteriological value, was central to their analysis. Luther emphasised that true peace with God was achieved through grace, not through outward gestures. For Lutherans, heartfelt forgiveness was essential to accessing the sacrament of communion, the key to divine reconciliation. The paper further examined the interaction between Luther’s teachings and traditional reconciliation practices, analysing how various strands of Lutheran thought understood quotidian peacemaking in relation to justification.

The final lecture of the first day, titled *Bosnian Franciscans and Challenges of Communal Violence, Justice and Reconciliation in Ottoman Bosnia*, was given by Vjeran Kursar from the University of Zagreb (Croatia). He argued that the position of the Bosnian Franciscans was more complex than their common portrayal as victims of the Ottoman regime. After the conquest, they accepted Ottoman rule voluntarily in exchange for freedom of worship and action, thereby becoming Ottoman agents. In this capacity, the Franciscans represented Catholics to the Ottoman authorities and sometimes acted as mediators. While subjected to discriminatory Islamic laws and experiencing violence during times of war and unrest, the Franciscans’ role as intermediaries was crucial for both the state and the Catholic population.

Conference Report on *Facing Foreigners in Urban Early Modern Europe: Legislation, Deliberation, Practice*, 27–29 November 2024, Maribor, Slovenia

The international conference organized by the University of Maribor, Faculty of Arts, Department of History and the Institute IRRIS for Research, Development and Strategies of Society, Culture and Environment was part of COST Action CA22149 *Research Network for Interdisciplinary Studies of Transhistorical Deliberative Democracy* (CHANGECODE) supported by COST (European Cooperation in Science and Technology) and the research project J6-4603 *Facing Foreigners Between the Medieval and Early Modern Period in the North Adriatic Towns*, co-funded by the Slovene Research and Innovation Agency (ARIS). The meeting addressed the historical aspects of foreigners and foreignness in urban communities in early modern Europe.

Immigration and population mobility due to natural disasters, climate change, economic growth or decline, wars, epidemics and religious upheaval have presented a relevant topic in discussions throughout the centuries. Hence, the speakers sought to illustrate the historical aspects of addressing the 1) changes in the definition of foreignness and the pertinent customs and laws from the medieval to the early modern period; 2) economic, cultural, demographic and political importance and role of foreigners, why they immigrated and types of their mobility; 3) aspects of immigration policies and attitudes towards foreigners, integration and assimilation policies towards newcomers; 4) changing identities and cultural transfers; 5) categories of foreigners, their social status and relations with natives depending on the socio-political situation; 6) attitudes towards the policies of inclusion and exclusion between newcomers and natives; 7) relations between the new and the old populace; 8) changes in urban structure and landscape due to foreigners, such as ghettos or monasteries; 9) integration policies: from foreigners to neighbours, neighbourhoods; 8) values of hospitality; 10) foreigners' support networks, such as religious orders, confraternities, hospitals or guilds; 11) health aspects: quarantines and barbwire border-fences during epidemics; 12) the marginal as foreigners: crime and custom: exiles, bandits, vagrants, smugglers and the right for asylum. The conference topics were closely observed and adhered to by the Cost Action CHANGECODE members whose task was to look for and interrogate transhistorical aspects in deliberation regarding foreigners at local and national levels in contemporary sociopolitical contexts.

The first day of the conference was organised into five panels covering some of the above topics. First, there was a need to define a foreigner as such. In medieval and early modern cities and towns, everyone who was not a member of the local urban community, i.e. not a citizen (*cives*, *Bürger*), was regarded as a foreigner, even inhabitants without citizenship (*habitatores*).

The first panel Categorisation I, chaired by Angelika Ergaver (Institute IRRIS, Slovenia), offered some insight into medieval and early modern concepts of foreigners and the conditions on becoming a citizen. The paper by Darja Mihelič (Institute IRRIS; Milko Kos Historical Institute, ZRC SAZU, Slovenia) *Foreigners in the Statutes of Trieste, Muggia, Koper, Izola and Piran (Fourteenth to Eighteenth Century)*

exposed different terms that were used to address non-citizens in the statutes (*forensis*, *extraneus*, *alibi habitans*, *advena*) as well as similar expressions that categorised settlers and citizens (*vicini*, *cives*) or people with permanent residence (*vicinitas et habitatio perpetua*) who were yet to become full citizens by obeying the city law and taking an oath that granted them permanent citizenship. Marriages could also contribute or speed up the process of gaining citizenship, which may have worked for men integrating into communities, but perhaps not so much for women.

According to the paper *Women, Foreigners in Their Urban Communities?* by Veronika Kos (Institute IRRIS) studies that have focused on the urban experiences of women in pre-modern cities have also drawn attention to the relative foreignness of women compared to male citizens. While normative sources generally do not treat women in pre-modern European cities as foreigners, their lives may have been somewhat similar to those of foreigners and other (established) city dwellers who were associated with a particular kind of foreignness because of the relative restrictions or exclusions imposed by law, religion, science, etc. Her paper dealt with the status of urban women during the transition from the Late Middle Ages to the early modern period, with a special emphasis on the region between the Upper Adriatic and the Eastern Alps and an analysis of the urban statutes of coastal communes (Izola, Koper, and Piran) and of the mainland Ptuj.

The paper by Izidor Janžekovič (Central European University, Austria), *Ethnic ‘Stereotypes’ in Early Modern Europe: Russian and Ottoman National Costumes*, addressed the modern age strategies of Central European monarchies, using charts with images, such as the Styrian *Völkertafel* or Table of Nations, depicting stereotypical ‘traditional’ garments and characteristics of foreigners. Janžekovič argued that the Eastern and Southeastern European peoples were lumped together with the supra-national or imperial identities, that is, the Russian and Ottoman Empires. In the early modern period, as in later eras, ethnic identities were formed along state and imperial lines.

Next, Stephan Sander-Faes (University of Bergen, Norway) in his paper *How to Make a “Foreigner”. The Creation of “Foreign-ness” in the Habsburg Empire, 1750–1820* spoke about the methods that the Empire covertly used to instil the sense of ‘foreign-ness’ among the rural population in the Age of Enlightenment. Using the example of wanted notes for criminals, the extensive characterization of foreignness was also used in the state-building process, the distinction among inhabitants of different regions in the Empire.

The second panel, Categorisation II, was chaired by Ona Vila i Palacín (University of Barcelona, Spain) and it offered some further insight into specific practices on foreigners. The late medieval and early modern periods were marked by many wars and territories which consequently contributed to the social mobility of people emigrating to newly acquired territories. In this aspect, Jose María Lozano Jiménez (University of Naples “Federico II”, Italy; University of Valencia, Spain) presented the paper *Palermo Facing a Hispanic Population. What Kind of Foreigners Were They?* His paper discussed the Spanish population in Palermo after Sicily was acquired by the

Spanish Crown. The Senate of Palermo had to continuously negotiate with the Spanish Crown to preserve its privileges, among which was the ability to determine who became a *cives Panormi*. Were the Spanish able to gain Palermitan citizenship or were they perpetual foreigners in the city under Spanish rule?

Similar aspects were exposed on other migrant groups in large early modern cities, such as Bruno Pomara's (University of Valencia) contribution, *Moriscos as Ambiguous Strangers in Venice (Sixteenth and Seventeenth Centuries)*. Venice granted asylum to the Moriscos exiled from the Iberian Peninsula. There was an interesting consideration given to the Moriscos in Venice, due to them being Muslim and the Venetian *bailo of Constantinople* hoped for diplomatic benefits by Venice assisting the exiled Moriscos. They attempted to identify themselves as Christian Spaniards, but have established a Crypto-Muslim minority in Venice.

Throughout the centuries, the natives and the foreigners were addressed with different terms, to enforce the medieval tradition of categorization. The paper by Andrej Hozjan (University of Maribor, Slovenia), *Native (nativus) and Newcomer, Foreigner (advena). Categorisation of Peasant Serfs in the 1714 Census of the Beltinci Estate*, addressed precisely this underlying continuity. Even in early eighteenth century, there was a clear distinction between natives and those born outside the village or the territory of the manor, which showed the perpetual need to segregate the inhabitants and consequently enforce socio-economical differences.

The third panel, Newcomers I, was chaired by Žiga Oman (Institute IRRIS), and was dedicated to the attitudes of the town authorities towards different types of foreigners in their communities. This was well presented in Tone Ravnika's (University of Maribor, Slovenia) paper *Attitudes towards Foreigners in Towns in Medieval Lower Styria*. It exposes a colorful composition of the non-citizens of the cities, namely nobles with their entourages, ecclesiastics, Jews and foreigners. Non-citizens were facing restrictions or were required to gain permits for activities otherwise only granted to citizens, such as trade, storage of goods, use of roads, property purchase, etc. Foreigners were regulated and economically controlled by the city authorities to benefit the town and townspeople and the town trade.

Trade in the late medieval and early modern periods was not only local but also long-distance trade, which was locally further developed by the presence of *Florentines in the upper Adriatic around 1400*, as presented by Katalin Prajda (University of Vienna, Austria). The banking and money lending activities, refined by the Florentines made them welcome newcomers in Koper and Trieste as well as in other towns of the Upper Adriatic that were keen to learn new crafts and perfect their trade.

Similarly, refugees could prove to be valuable bearers of information and military intelligence and were welcomed with open arms. Gennaro Varriale (University of Granada, Spain) addressed the benefits of Levantine refugees providing information on Ottomans to the Kingdom of Naples after the Greek Albania and the Balkan Peninsula had been conquered. His paper *Greek-Albanians in Naples: spies, Stradiotis and Independent Women* addressed the fascinating and important roles that these newcomers were given to benefit their protectors.

The fourth panel of the day, Newcomers II, chaired by Umberto Cecchinato (University of Trento, Italy), exposed some potential issues in accepting the newcomers. The maritime merchants as well as refugees coming by sea were frequent carriers of infectious diseases and therefore city authorities needed to quarantine the incomers. *Health and Gate Control in Early Modern Barcelona (Seventeenth Century)*, the paper by Víctor Joaquín Jurado Riba (University of Barcelona), addressed and strategies and protocols used by port cities to avoid outbursts of disease in towns.

In the Upper Adriatic, Istria suffered a substantial decimation in population, precisely due to epidemics of plague and malaria as aftermaths of wars and poor harvests. The Venetian Senate developed the policy of the repopulation of Istria, and newcomers from the Lower Adriatic can be inspected based on the records in the parish books. Angelika Ergaver (Institute IRRIS) opened this research problem in her paper, *Foresti – Foreigners and Newcomers in the Statibus Animarum of Sixteenth- to Eighteenth Century Piran, Koper and Izola*.

Parish records can also be used to analyse the socio-economic status of newcomers. Predicated on marital records, David Hazemali and Aleš Maver presented a paper co-authored with Mateja Matjašič Friš (all University of Maribor) on *Foreigners in Maribor in the First Half of the Eighteenth Century in the Marriage Records of the Parish of St John the Baptist*, wherein a substantial increase of newcomers from German lands, the Italian Peninsula, and the Kingdom of Hungary can be detected. The authors exposed the strategy of guild-masters' widows to marry a foreign guild master to preserve their social status and expand the trade of their guild.

The overall impression is that urban legislation was designed to control the population and the long-term economic position of the city. The panel Law and Control, chaired by Àngel Casals Martínez (University of Barcelona) addressed some legislative means of control of the population.

Umberto Cecchinato (University of Trento) presented his study *Fearing the "Poors' Multitude". The Regulation of Migrants in Early Modern Venice*. Protected by Christ on Earth, the medieval poor enjoyed protection in hospices, but as their early modern influx to bigger cities rose, there was a need to protect the socio-economic position of citizens and prevent price increases, thereby preventing the worsening of the city's overall prosperity.

On a similar note, by protecting their common weal, town authorities could make full citizens into foreigners if they were breaking the law. Žiga Oman (Institute IRRIS) presented an elaborate study about *Neighbours to Strangers: Banishment in Early Modern Ljubljana*. It addressed the customary practice of short-term banishment and its evolution from the medieval practice into an instrument of social control at the hands of the state authorities which in the early modern period developed the punishment of perpetual exile.

However, the rites of banishment have customarily been connected to the rites of asylum. Darko Darovec (Institute IRRIS; University of Maribor) in his paper entitled *Bandits as Foreigners, Foreigners as Bandits and the Right to Asylum in Early Modern Venetian Istria* elaborated on some cases from Istria, and concluded that from the

sixteenth to the mid-eighteenth century, the right of exiles to asylum was practically nullified, as anyone providing refuge to them was themselves banished. Only with the Enlightenment did new contours of punitive policy begin to appear across Europe, including deliberations and measures concerning the right of exiles to asylum.

The second day of the conference offered three panels that focused on the integration of newcomers and offered some viewpoints on newcomers by their integrative communities.

Starting with the panel Integration I, chaired by Katalin Prajda (University of Vienna), the auditorium was treated to the study of Branka Grbavac (Croatian Academy of Sciences and Arts, Department of Historical Research), *The Integration of Members of the Surdis Family from Piacenza in the Zadar Commune in the Fourteenth Century*. The highly influential family integrated into Dalmatian communes through notary service in Zadar, Split, and Dubrovnik, and relocated to Zadar, where the family stayed until the Hungarian conquest. Thereafter, the Surdis family bore bishops, comes, and a royal *vicarius* in Dalmatia.

Not only notaries, but also merchants were required to change their posts several times in their careers. Such a case was presented in the paper by Marijan Premović (University of Montenegro) (read in his name by Aleš Maver), *Zeta Merchants in Dubrovnik in the Late Middle Ages: From Foreigners to Citizens*. To control the income of the city, some wealthy and successful merchants were required to settle in Ragusa with their families, buy property, and fulfill all the duties and obligations of citizens.

Similarly, pilgrims were a group of people that town authorities needed to keep a close eye on and regulate their activities. However, contrary to the merchants the pilgrims were not supposed to become citizens. Sandra Toffolo's (Italian-German Historical Institute in Trento, Italy) paper *The Reception of Pilgrims in Early Modern Venice: Between Regulations and Practice* analysed the fifteenth- and sixteenth-century Venetian regulations on pilgrims who entered the city to embark on a pilgrimage to the Holy Land, and all the activities the travellers engaged in before their departure. Among other aspects, her paper expounded on the general attitude and caution towards dealing with travellers in the early modern period.

There were also other social structures that regulated the integration of foreigners, other than the city council or senate and influenced their legislation. Jan Figueras i Gibert (University of Barcelona) in his paper *Deliberating on Foreignness. Migrant Integration and Deliberative Practices in a Late Sixteenth-Century Catalan Craft Guild* focused on the wool weavers' guild of Terrassa, a small town near Barcelona, between 1580 and 1600. Sixteenth-century Catalonia received large amounts of migrants from the French Midi, which, in some towns where the manufacture of woollen textiles was blooming, became an important part of the artisanal workforce. One would assume that foreigners were restricted from higher job-positions until acquiring full citizenship, however, the progressive legislation (*insaculació*) gave the foreign members of the guild council deliberative powers as it required that half the guild's council members were foreigners.

The second panel of the second day Integration II, chaired by Sandra Toffolo (Italian-German Historical Institute in Trento), hosted papers that further elaborated on the processes of integration of newcomers into their new communities.

The paper by Marija Mogorović Crljenko and Danijela Doblanović Šuran (Juraj Dobrila University of Pula), *From Foreigner to Neighbor – the Case of Rovinj at the End of the Sixteenth and in the Seventeenth Century*, focused on the study of demographics of Rovinj, based on population censuses and parish records that offer insights into people's origin and profession. Some highlights of the study were the marriages and marital agreements between citizens and prosperous newcomers.

Similarly, the second speaker analysed marriages as a strategy for foreigners to obtain citizenship in order to have a better social predisposition to work in Barcelona. Ona Vila i Palacín (University of Barcelona) investigated the *Naturalization and Integration Strategies of French Immigrants in Sixteenth-Century Barcelona: An Approach to Marriages with Foundlings from the Hospital de la Santa Creu*. Many French newcomers sought marriages with orphaned girls from Barcelona to integrate into Catalan society.

Such processes of integration and naturalization were also present in the Adriatic. Salvator Žitko's (Institute IRRIS) contribution, *The Arrival, Role, and Importance of the Genzo (Fumée) Family in Koper from the Fifteenth to the Eighteenth Century* analyses the genealogy of this family of French origin from their arrival in Koper. The focus was on the process of their economic growth and integration into the Koper bourgeoisie and their eventual name change to Genzo.

The last panel of the second day was entitled Towards a New Age and chaired by Žiga Oman (Institute IRRIS).

The first paper, by Anja Mlakar (University of Maribor; Institute IRRIS), was *The Ottoman Turks: Between Folklore Imagery and Media Realities of Nineteenth-Century Slovenia*. The folkloristic tradition depicted the traditional image of the savage and demonic Turks and installed constant fear of 'Islamic infidels' into the minds of keen Christians, enforcing the archetypal imagery of the 'dangerous Other'. The political situation of the nineteenth century allowed the printed media to characterize the Ottoman Empire as the declining force and 'the sick man of Europe'. In her paper, Mlakar presented the contrast between the collective memories inherited from the first encounters with the Turks and historical realities.

Similarly, the paper by Anjeza Xhaferaj (The European University of Tirana, Albania), *Mythologized Borders: The Role of Foreign Entities in Shaping Albanian National Identity*, focused on foreign entities in Albanian mythology during the early modern period, particularly on depictions of Ottoman invaders and Venetians. The presence of foreign elements contributed to channelling the heroic epics into fostering a sense of unity and distinct identity among the Albanian people, which later contributed to forming the national identity and pillars of Albanian statehood.

The paper by Brigitta Mader (Institute IRRIS), *In Foreign Eyes: Istria in the Official Description of Austria-Hungary from 1891*, showed that foreignness and diversity were not always necessarily negative aspects, but sometimes something

that should be noted, respected, and celebrated. In 1891, the tenth volume of *The Austro-Hungarian Monarchy in Words and Pictures* was published. A project initiated by Crown Prince Rudolf (1858–89) in the early 1880s with the aim of documenting and presenting the entire empire and its peoples in an encyclopaedic manner. The tenth volume is dedicated to the Imperial and Royal Littoral (*k. k. Küstenland*) and contains a very comprehensive and detailed description of Istria with several illustrations celebrating its diversity, without imposing German traditions into traditionally Slavic and Romance Istria.

To conclude the second day, we arrived at the core of the existence of newcomers and foreigners. For them to exist there needs to be some level of openness and acceptance of others, present in the ancient customs and rites of hospitality, offering protection or asylum. Peter Kyslan's (University of Prešov, Slovakia) paper discussed *Kant's Hospitality Today*, more precisely, the rights and duties of Kant's condition of hospitality and its possible update for the present, while being aware that Kant's proposal of hospitality is not fully functional for the current state of international relations and migratory movements.

The second day continued with workshops of the Working Groups of Cost Action CA22149 CHANGECODE where the deliberation on foreigners was discussed in past and contemporary contexts.

The conference's third day was wrapped up with the last panel, Transhistorical Deliberations: From Greek Ekklesia to Contemporary Risks, chaired by Darko Darovec (Institute IRRIS).

The first speaker was Aleš Maver (University of Maribor), with his contribution on *Dangerous Liaisons Between Democracy and (De)centralisation in Antiquity: Cleisthenes' Transformation of Athenian Polis Revisited*. Cleisthenes is known in Athenian and Greek history as the 'father of Athenian democracy'. But it has to be said that his life story and the intention of his project to reorganise the Athenian polis at the end of the sixth century BCE are relatively poorly known. Analysing the relationship between the democratization of the Athenian polis and Cleisthenes' new organization of the local units of the same polis, we cannot but overlook the question of whether these new units were instruments of the centralization or decentralization of power.

Realizing that one man's decisions can usher in autocracy and borderline dictatorship, contemporary evidence shows that extreme situations may also result in non-democratic solutions. Maruša Gorišek (Institute for Developmental and Strategic Analysis, Slovenia) spoke about the *Deliberation in the Context of the Pandemic: Integrating Scientific Evidence into Public Policy*. Her paper focused on reconstructing and analysing the relationship between politicians, medical experts, and the general public to identify effective deliberative practices during and after the pandemic.

The contribution of Marjan Horvat (Institute IRRIS), *Transhistorical Deliberation: Slovenia as a Case Study* aimed to employ the concept and method of transhistorical deliberative democracy as a theoretically and empirically supported framework to advance the norms of deliberative democracy within specific historical and socio-

cultural settings. In his paper, Horvat took Slovenia as a case study to develop a method for examining the influence of socio-historical narratives on contemporary decision-making.

The liberal thought, aspects, and political options needed some time to evolve. This process took more time in some regions, as demonstrated in İlkim Büke Okyar's (Yeditepe University, Turkey) paper *Negotiating Liberalism: Political Cartoons as a Medium for Deliberation in Early Twentieth-Century Ottoman Istanbul*. By focusing on Istanbul as a hub for media production and intellectual exchange, her presentation highlighted the unique ability of political cartoons to mediate debates about inclusion, exclusion, and national identity. She argued that through humour, symbolism, and emotional appeal, cartoons served as a platform for public deliberation, amplifying liberal ideals and shaping their reception within the urban Ottoman context.

The conference ended with a joint CHANGECODE working groups workshop on Foreigners in the Twenty-First Century, chaired by Sergiu Gherghina (University of Glasgow, UK). Focusing on *Inclusion, National Framing, and Reconstruction of the 'Other'* the speakers and the auditorium discussed further steps of developing the methodological basis for an interdisciplinary framework for transhistorical deliberative democracy to be able to adequately detect its aspects in contemporary (democratic) deliberative practices.

Angelika Ergaver

VSEBINA / INDICE GENERALE / CONTENTS

Aleksandro Burra: Ricostruzione interpretativa del rito di investitura del podestà di Capodistria durante il periodo della Repubblica di Venezia	1
<i>Interpretative Reconstruction of the Podestà's Investiture Ritual in Venetian Koper</i>	
<i>Interpretativna rekonstrukcija obreda investiture koprškega podestata v obdobju Beneške republike</i>	
 Nere Jone Intxaustegi Jauregi: Stepfamilies in Early Modern Bilbao: Female Convents, Illegitimacy, and Stepmothers	63
<i>Le famiglie adottive nella Bilbao della prima età moderna: conventi femminili, illegittimità e matrigne</i>	
<i>Krušne družine v zgodnje novoveškem Bilbau: ženski samostani, nezakonski otroci in mačehe</i>	
 Elvis Orbančić & Gaudencije Vito Spetić: Lakrimacija Gospine slike u Svetom Petru u Šumi 1721. godine	79
<i>La lacrimazione dell'immagine della Madonna a San Pietro in Selve nel 1721</i>	
<i>Lacrimation of the Madonna's Image in Sveti Petar u Šumi in 1721</i>	
 Ender Korkmaz: A Power Takeover in the Ottoman Empire: The Downfall of the Committee of Union and Progress in 1912	105
<i>Un colpo di stato nell'impero ottomano: la caduta del Comitato di unione e progresso nel 1912</i>	
<i>Prevzem oblasti v Osmanskem imperiju: padec Odbora za unijo in napredek leta 1912</i>	

Matjaž Bizjak: Bitka za Skader, april 1941	131
<i>La battaglia per Scutari, aprile 1941</i>	
<i>The Battle for Skhöder, April 1941</i>	

OCENE

RECENSIONI

REVIEWS

Teresa Phipps & Deborah Youngs (eds.):

Litigating Women: Gender and Justice in Europe, c. 1300–c. 1800

(Veronika Kos)	173
-----------------------------	-----

Martin Bele: Plemstvo v mestu in mestne elite	177
<i>La nobiltà nelle città e le élite cittadine</i>	
<i>Nobility in Towns and Urban Elites</i>	
Dejan Juhart & Martin Bele: Primerjava pečatov celinskih in primorskih mest na Slovenskem v srednjem veku	201
<i>Confronto tra i sigilli delle città continentali e litoranee della Slovenia medievale</i>	
<i>Comparison of Seals of Mainland and Coastal Towns in the Slovene Lands in the Middle Ages</i>	
Marina Odak: Representations of St. George On Coins Minted in the Medieval City of Bar	225
<i>Rappresentazione di san Giorgio sulle monete coniate nella città medievale di Bar</i>	
<i>Upodobitve sv. Jurija na kovancih kovanih v srednjeveškem mestu Bar</i>	
Marijan Premović & Vasilj Jovović: Apprentices from the Zeta Littoral in Late Medieval Ragusa	247
<i>Apprendisti del litorale di Zeta nella Ragusa tardo medievale</i>	
<i>Vajenci iz Zetskega primorja v poznosrednjeveškem Dubrovniku</i>	
Marija Mogorović Crljenko & Danijela Doblanović Šuran: Origin of the Population and Councillor Families in the Rovinj Census of 1595/6	271
<i>La provenienza della popolazione e le famiglie dei consiglieri nel censimento di Rovigno del 1595/6</i>	
<i>Izvor prebivalcev in družine svetnikov po popisu prebivalstva Rovinja iz let 1595/1596</i>	

Gordana Rovčanin Premović: Potential for Reaffirming Architectural Values of Historical Urban Structures on the Coast of Montenegro	297
<i>Potenzialità di riaffermazione dei valori architettonici dei complessi urbani storici sul Litorale montenegrino Možnosti za reafirmacijo arhitektonske vrednosti zgodovinskih urbanih celot v Črnogorskem primorju</i>	

Andreja Jaklič & Magdolna Sass: Foreign Direct Investment in Central and Eastern Europe After Two Decades of EU Enlargement: Slovenian and Hungarian Perspectives 321
Gli investimenti esteri diretti in Europa centro-orientale dopo due decenni di ampliamento dell'UE: prospettive slovene e ungheresi
Tuje neposredne investicije v srednji in vzhodni Evropi 20 let po veliki širitvi EU: primera Slovenije in Madžarske

Jana Arbeiter: Diplomatic Bridges: Two Decades of Slovenia's Development Cooperation 341
Ponti diplomatici: due decenni di cooperazione allo sviluppo in Slovenia
Diplomatski mostovi: dve desetletji slovenskega razvojnega sodelovanja

Sabina Lange & Marjan Svetličič: Slovenia's First and Second EU Council Presidency: Lessons Learnt to Enhance the Benefits of EU Membership 367
Prima e seconda presidenza slovena del consiglio dell'UE in Slovenia: lezioni apprese per migliorare i vantaggi dell'adesione all'UE
Prvo in drugo predsedovanje Slovenije svetu evropske unije: nauki za povečanje koristi od članstva v Evropski uniji

Adriana Mezeg & Julija Rozman: Trends in the Translation of Slovenian Literature in the European Union: A Comparative Analysis of Published Works in 16 Languages (1991–2024) 391
Tendenze nella traduzione della letteratura slovena nell'Unione Europea: un'analisi comparativa delle opere pubblicate in 16 lingue (1991–2024)
Trendi prevajanja slovenske književnosti v Evropski Uniji: primerjalna analiza objavljenih del v 16 jezikih (1991–2024)

Thomas Bickl: European <i>Bratstvo i jedinstvo</i> ? Slovenia's Bilateral Relations with Croatia Through the Lens of EU Membership	413
<i>Bratstvo i jedinstvo europeo? Le relazioni bilaterali di Slovenia e Croazia attraverso la lente dell'appartenenza all'unione europea</i>	
<i>Evropsko bratstvo i jedinstvo? Bilateralni odnosi Slovenije s Hrvatsko skozi prizmo članstva v EU</i>	

Dragutin Papović: The Last Decades of the State of Duklja (Dioclia)	433
<i>Gli ultimi decenni dello stato di Doclea</i>	
<i>Zadnja desetletja države Duklje (Dioclia)</i>	

OCENE

RECENSIONI

REVIEWS

<i>Paolo Tomasella (a cura di):</i> Nelle città della Venezia Giulia. Piani, progetti, fatti urbani 1924–1954 (Aleksandar Kadijević)	455
---	-----

Okay Pekşen & Yasin Topaloğlu: A New Rock	
Art Area in Anatolia: Hekimdere Rock Depictions	459
<i>Una nuova area di arte rupestre in Anatolia: le pitture rupestri di Hekimdere</i>	
<i>Novo območje skalne umetnosti v Anatoliji: skalne upodobitve v Hekimdere</i>	
 Marija Mogorović Crljenko & Danijela Doblanović Šuran:	
Households in the Rovinj Census of 1595/6	495
<i>Le famiglie secondo il censimento di Rovigno del 1595/6</i>	
<i>Gospodinjstva po rovinjskem popisu prebivalstva iz let 1595/1596</i>	
 Jurij Perovšek: Kulturnobojni značaj Jutra v dvajsetih	
letih 20. stoletja – kritični premisleki	521
<i>La lotta culturale di Jutro negli anni venti del XX secolo –</i>	
<i>riflessioni critiche</i>	
<i>The Cultural-Struggle Character of Jutro in the 1920s –</i>	
<i>Critical Reflections</i>	
 Gorazd Bajc, Tomaž Hvala & Darko Friš:	
Prispevek k biografiji Franca Snoja – ameriška leta, 1941–1943	559
<i>Contributo alla biografia di Franc Snoj – il periodo americano, 1941–1943</i>	
<i>Contribution to the Biography of Franc Snoj – American Years, 1941–1943</i>	
 Tomaž Čelig: Prispevek k poznavanju sovjetskih vojaškopoličnih	
groženj in pomoči Zahoda Jugoslaviji v obdobju 1948–1951	607
<i>Contributo alla conoscenza delle minacce politico-militari sovietiche e</i>	
<i>dell'assistenza dell'Occidente alla Jugoslavia nel periodo 1948–1951</i>	
<i>Contribution to the Understanding of Soviet Military-Political</i>	
<i>Threats and Western Aid to Yugoslavia in the Period 1948–1951</i>	
 Petra Grabovec, Špela Chomicki & Tomaž Kladnik:	
Dogajanje na območju Halož v obdobju vojne za obrambo	
suverenosti Republike Slovenije leta 1991	631
<i>Gli avvenimenti nella regione di Haloze durante la guerra per</i>	
<i>la difesa della sovranità della Repubblica di Slovenia nel 1991</i>	
<i>Events in the Haloze Region During the War for the Defence of the</i>	
<i>Sovereignty of the Republic of Slovenia in 1991</i>	

Milena Dževerdanović Pejović: Maritime Archetypes of Montenegrin Women: Heroism and Solitude	657
<i>Gli archetipi del rapporto tra la donna montenegrina e il mare: eroismo e solitudine</i>	
<i>Pomorski arhetipi črnogorskih žensk: junaštvo in samota</i>	

POROČILA

RELAZIONI

REPORTS

Veronika Kos: Symposium Report on Violence, Justice and Reconciliation in the Mediterranean of the Three Religions: Peacemaking in the Christian, Muslim and Jewish Context (16th–19th Century), 14–15 November 2024, Rome	683
---	-----

Angelika Ergaver: Conference Report on <i>Facing Foreigners in Urban Early Modern Europe: Legislation, Deliberation, Practice</i> , 27–29 November 2024, Maribor	687
---	-----

